

SAFFET KÖSE

1964 Balıkesir doğumlu, Balıkesir İHL (1982) ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (1986) mezunu. Aynı üniversitede yüksek lisans (1988) ve doktorasını (1994) tamamlamış olup, 1986-1992 yılları arasında Türkiye Diyanet Vakfına bağlı İslâm Araştırmaları Merkezinde (İSAM) çalıştı. 1992 yılından itibaren Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde araştırma görevlisi olarak vazifeye başladı. 1994'te Mısır'da bulundu. 18 Mart 1996 tarihinde yardımcı doçent, 1997 yılında doçent, 2003'te de profesör oldu. 1999-2002 öğretim yıllarında Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde üç yıl süreli olarak dekan yardımcısı ve öğretim üyesi olarak görev yaptı. Azerbaycan'da bulunduğu sırada Bakü Devlet Üniversitesi ve Xazar Üniversitesi Beşerî ve Sosyal Bilimler Fakültesinde lisans ve lisansüstü seviyelerde İslâm Hukuku ve Türk Hukuk Tarihi dersleri verdi. Azerbaycan'ın bilimsel ve kültürel gelişimine katkıları sebebiyle Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim şurasınca Faxr-ı Ferman'la ödüllendirildi. Selçuk Üniversitesi senatosunda fakülte temsilcisi olarak bulundu (2003-2006). Köse, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*'nin editörlüğünü yapmaktadır. İngilizce ve Arapça bilmektedir. Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Hukuku Anabilim Dalı öğretim üyesi iken 01.04.2013 tarihinden itibaren İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dekanı olarak görev yapmıştır. Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan tarafından İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi rektörlüğüne atanmış olup 09.04.2018 tarihi itibarı ile görevine başlamıştır. Köse'nin çok sayıda yayımlanmış makale, telif-tercüme eser, ansiklopedi maddesi vardır. Kitap çalışmalarından bazıları şunlardır:

1. *İslâm Hukukunda Bulunmuş Mal ve Çocuk*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988 (YL tezi)
2. *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şer'iyye)*, İstanbul 1996, Birleşik Yayıncılık (doktora tezi).
3. *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İstanbul 1997, MÜİF Vakfı Yayınları.
4. *İslâm Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, Bakü 2002 (Adiloğlu Yayıncılık); İstanbul 2003 (İz Yayıncılık).
5. *Âzâdî-i Din ü Endîşe ez Didegâh Fıkh-i İslâmî* (trc. Nasıruddin Mazhari), Pakistan 1389 (bir önceki eserin Farsça'ya tercümesi).
6. Saîd b. Ali es-Semerkandî'nin *Cennetü'l-ahkâm cünnetü'l-hisâm fi'l-hiyel ve'l-mehâric* adlı eserinin tahkikli neşri (edition critique) Beyrut 2006 (Dâru Sâdır).
7. *Menshenrechte aus islamischer perspektive* (trc. Melahat Kişi-Hakkı Arslan), Frankfurt 2013.
8. *İslâm Hukukuna Giriş*, İstanbul 2013 (5. bs.).
9. *Kur'an ve Sünnete Göre Mut'a Nikâhı*, Marife, VIII/3, Konya 2008, 75-120; İstanbul 2014.
10. *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, İstanbul 2015 (3. bs.).

İĞİAD YAYINLARI: 12

İş Ahlakı Kitaplığı: 5

© İĞİAD Ş Türkiye İktisadî Girişim ve İş Ahlakı Derneği

İslâm İş ve Ticaret Ahlakı

Prof. Dr. Saffet Köse

Birinci Baskı: İstanbul 2012

İkinci Baskı: İstanbul 2015

Üçüncü Baskı: İstanbul 2017

Dördüncü Baskı: İstanbul 2020

Beşinci Baskı: İstanbul 2022

ISBN 978 975 6303 12 2

Yayın Editörü: Sinan Polat

Tasarım ve Uygulama: Murat Acar

Baskı ve Cilt: İkramat Ofset

100. Yıl Mah. Matbaacılar Sitesi No: 212 Bağcılar, İstanbul

Sertifika No: 47886

İĞİAD Ş Türkiye İktisadî Girişim ve İş Ahlakı Derneği

Topçular Mah. Maltepe Cad.

No: 4/1 Axis İstanbul Ofis B-2 Blok Kat: 4

No: 73-74 Eyüpsultan, İstanbul

Tel: +90 212 544 96 00 - 77

E-posta: info@igiad.org.tr

www.igiad.org.tr

İSLÂM İŞ VE TİCARET AHLÂKI

Prof. Dr. Saffet Köse

إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ
سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ ﴿٣٢﴾ لِيُؤْفِقَهُمْ أُجُورَهُمْ
وَيَرْيَدَهُمْ مِّنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ ﴿٣٣﴾ سورة فاطر

Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli-açık harcayanlar asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler. Zira Allah karşılıklarını tam olarak ödediği gibi lütfundan onlara fazlasını da verir. O çok bağışlayıcıdır, şükrün karşılığını bol bol verir.

(Fâtır 35/29-30)

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ: (أَرْبَعٌ إِذَا كُنَّ فِيكَ فَلَا يَضُرُّكَ مَا فَاتَكَ مِنَ الدُّنْيَا:
صِدْقُ حَدِيثٍ، وَحِفْظُ أَمَانَةٍ، وَحُسْنُ خَلِيقَةٍ، وَعِفَّةٌ طُعْمَةٍ)

Abdullah b. Amr'dan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) kendisine şöyle demiştir: Şu dört şey sende varsa dünyadan kaçırdığın hiçbir şey sana zarar vermez:

Doğru sözlü isen

Emanet ehli isen

Güzel ahlâk sahibi isen

Yiyip-içtiklerinde helal duyarlılığın varsa.

İbn Vehb, el-Câmi' fi'l-hadis (nşr. Mustafa Hasan Hüseyin),
Riyad 1416/1995, s. 641, nr. 546.

İÇİNDEKİLER

BEŞİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	• 11
DÖRDÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ	• 13
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	• 15
ÖNSÖZ	• 17

GİRİŞ	• 21
Ticâret ve Ahlâk	• 21

Gerçek Ticâret: Nefsi Cennet Karşılığında Allah'a Satmak	• 23
--	-------------

BİRİNCİ BÖLÜM	• 31
Kazanç Öncesinde Tacir	• 31

Ticâret İçin Güvenli Ortamı Sağlamak	• 31
İyi Niyetli ve Hüsn-i Zann Sahibi Olmak	• 34
Evden Dua ile Çıkmak	• 35
Helâl Kazancı Hedeflemek	• 38
İşe Besmele ile Başlamak	• 48
İşe Erken Başlamak	• 51
Rızkı Verenin Allah Olduğu Bilinciyle Tevekkül Etmek	• 52
Ticarette Ortak Olanların Diğer Ortağının Allah Te'âlâ Olduğunun Bilincinde Olmaları	• 56
Ticarette, Dünya-Ahiret Dengesini Gözetmek	• 59

İKİNCİ BÖLÜM	• 59
Kazanç Sırasında Tacir	• 59

Ticarette Şeytan'ın Yönlendirmesine Karşı Uyanık Olmak	• 65
Haramı Fırsat ve Ganimet Bilmemek	• 70
Bereketi Öncelemek	• 72

Alış-Verişte Helallğin Ölçüsü: Tam Rıza ve Gönül Hoşnutluğu	• 74
En Değerli Sermaye: Dürüstlük	• 80
Ölçü ve Tartıyı Düzgün Tutmak	• 85
Hile Yapmamak ve Aldatmamak	• 87
Malın Ayıbını / Kusurunu Gizlememek	• 90
Yeminden Kaçınmak	• 91
Alış-Verişte Karşılıklı İkrâm (Mükâreme) / Jest	• 93
Üretici ile Tüketici Arasında Aracıların Kurduğu Sömürü	
Düzenine Fırsat Vermemek	• 96
Pazarlığı Devam Eden Mala Müşteri Olmamak	• 98
Pazarlık Âdâbını Gözetmek	• 98
Alıp-Satarken Müsâhamayı (Kolaylık) ve İhsanı (İyilik) Düstür Edinmek	• 100
Kul Hakkına Hassasiyet Göstermek	• 104
Borçlu-Alacaklı İlişkisi:	
Hakkı Talep ve Borcu Ödemde Nezaketi Ölçü Almak	• 110
İhtikârâ Tevessül Etmemek	• 116
Bir Satışta İki Satış Yapmamak	• 120
Meşruiyet Görüntülü Kazançlardan Uzak Durmak	• 120
Alış-Veriş Arkasına Kamufle Edilmiş Fâiz: “Bey’u’l-İne”	• 121
Hediye Arkasına Gizlenmiş Rüşvet	• 124
Beklenmeyen / Umulmayan Halleri Gözetmek	• 134
Ma’dûm’un Satışı	• 139
Kanaatkâr Olmak-Hırsan, Tamahtan Kaçınmak	• 140
Emânet Bilinci / Karşı Tarafa Güven Verme Zenginliktir	• 145
Satıcıya Teminat: Rehin, Kefil, Kaparo	• 148
Cuma Vakti Alış-Verişi Bırakmak	• 151

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM • 157

İş Hayatı • 157

Teşebbüs / Girişimcilik Ruhunu Diri Tutmak	• 157
El Emeginin Değeri	• 164
Allah’ın Rızkı Temine Vesile Kıldığı İşin Kıymetini Bilip	
Onda Sebat Etmek Gerekir	• 168
İşçinin İşin, İşverenin İşçinin Hakkını Vermesi	• 171
İş Meşru Olmalı ve İşçi İşin Hakkını Vermelidir	• 172
İşveren İşin Becerisi Olana Teslim Etmeli, İşçinin Hakkını Vermelidir	• 176
Başarıyı Takdir Etme	• 182

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM • 185

Kazanç Sonrasında Tacir • 185

Kazanca Şâibe Karışabileceğini Dikkate Alarak Sadaka Vermek	• 185
Varlığı ve Yokluğu Yönetebilmek	• 187

Kazancı İnfakla Taçlandırmak	• 190
Zekât ve İnfak /Verebilmek İmanın Sıdkına Delalet Eder	• 196
Verebilmek Medeniyetin Kurucu Unsurudur	• 198
Kazançta Hamd ve Şükür Yoklukta Sabır ile Allah’a Yaklaşma	• 203
Görgüsüzlükten Kaçınmak / Tevazuu Elden Bırakmamak	• 207
Eski Hale Vefâ	• 212

BEŞİNCİ BÖLÜM • 217

Dijital Ekonominin Ahlâkı • 217

Dijital Çağ ve Dijital Ekonomi	• 217
Dijital İzler Üzerinden Takip Edilen Kullanıcı Sorunu	• 221
Dijital Ekonominin Kritik Değerleri	• 221
Dijital Ekonominin Hızı ve Üretici-Tüketici Dengesi	• 222
Dijital Ekonominin Anatomisi ve Ahlâk	• 223
Dijitalleşme Rüzgârı: İmkânlar ve Sorunlar	• 224
Dijitalleşme ve İnovasyon	• 226
Dijitalleşmede Patent ve Telif Hakları Problemi	• 227
Dijital Medya	• 227
Dijital Ekonominin Ahlâkı	• 233
Veri Mahremiyeti ve Verilerin Ticarileştirilmesi Sorunu	• 234
Dürüstlük İlkesi ve İhlali	• 239
Arama Motorlarının Yönlendirmeleri	• 239
Müşterinin İradesini Egemenlik Altına Alma	• 240
İsraf ve Tebzirde Yarıştırma	• 244
Doyumsuzluk Hissinin Ayartılması	• 247
Deepfake / Derin Kurgu Üzerinden Yapılan Sahtekârlıklar	• 249
Vahşi Rekabet ve Tekelleşme Eğilimleri	• 250
Ürün ve Hizmet Yorumlarında Tüketicileri Yönlendirme	• 256
Kitle Psikolojisi Üzerinden Yapılan Yönlendirmeler	• 258
Sosyal Medya Mecralarında Etik İlkeler	• 260
Manipülasyon ve Gerçeğin Değersizleştirilmesi, Gerçek Olmayan Değerli Kılınması	• 268
Dijital Reklam ve Tanıtımda Ahlâki İlkeler	• 271
Sonuç olarak	• 272

DİZİN • 277

BEŞİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Yüce Rabbimize hamdü senâ; Efendimize salât; âlü ashabına ve onun izinden gidenlere selam olsun...

İslâm İş ve Ticaret Ahlâkı başlıklı kitabımızın dördüncü baskısı da tükendi. Okuyucularımızın gösterdiği teveccühe teşekkür ederim. Onların yakın ilgisi yeni baskının yapılmasını sağladı. Zira alıcısı olmayan meta zayıdır. Bunun yanında ekonomik hayatın yeni yüzü kitaba ilaveleri gerekli kıldı. Böylece beşinci baskı doğmuş oldu.

Kitabın bu baskısını farklı kılan dijital ekonominin ahlâkının ele alındığı beşinci bölümdür. Dijital teknolojilerin hayatımızı bütünüyle kuşatması ve dijital araçların geniş bir alana yayılmış olması kitabın güncellenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Ekonominin dijitalleşmesi bir taraftan aradığımızı bulma ve ona ulaşma konusunda işimizi kolaylaştırırken diğer taraftan her an kendisi ile ilişkili olan herkesi dijital kayıtların esareti altına almaktadır. Buna bir anlamda “dijital esaret” denilebilir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin sadece fertlerle ilgili değil bütün toplum kesimlerini ve dolayısıyla devletlerin selametini ilgilendiren bir etkiye sahip olduğunu dikkatten uzak tutmamak gerekir. Bu da ahlâki ilkelere olan ihtiyacı ortaya koyar. Zira insanı bu tutsaklıktan kurtarabilecek en etkili yol ahlâki kontrol mekanizmalarıdır. Bununla birlikte hırs, tamah, doyumsuzluk, aç gözlülük (şereh), tûl-i emel, bencillik,

sürekli kazanma arzusu, cimrilik, haset gibi zaafların tüketim kültürünün dolayısıyla ekonomik faaliyetlerin itici gücünü oluşturduğu ifade edilmelidir. Diğer taraftan kanaat, tok gözlülük, diğergamlık, israf ve savurganlıktan (tebîr) kaçınma, cömertlik, paylaşma, dayanışma, uhrevi olanı önceleme gibi faziletlerin saflık ve miskinlik ile değersizleştirildiği bir dünyada her geçen gün kendini daha fazla hissettiren ahlâki davranışının kolay olmadığını da söylemek gerekir. Esasen konu bütünüyle zihniyet dünyası ile ilgilidir.

Dijitalleşme ile kolaylaşan ve etkinliği artan faaliyetlerin ahlâka aykırı tutum ve davranışlara daha fazla alan açtığı görülmektedir. Buna göre günlük hayatın bütün alanlarında ve özellikle insanın zaaflarından birisi olan paranın döndüğü ticari hayatta ahlâka yapılan vurgu, bu alanda yapılan mücadeleyi çok değerli kılmaktadır. Bu kitap da alandaki çabanın bir ürünüdür.

Ahlâki ilkeler, ekonomik faaliyetlerin tümünü kapsamı altına almıştır. Genel olarak ekonomideki ahlâki ilkeler, dijital mecralardan yürütülen faaliyetler için de geçerlidir ve sadece örnekler değişmektedir. Kitabın beşinci bölümünde bu ilkelerle ilişkilendirilen dijital ekonomik faaliyetler ele alınmıştır. Kitabın yeni basımını üstlenen İĞİAD'ın başkan ve yöneticileri ile emeği geçen herkese teşekkürü borç bilirim.

Gayret bizden tevfik Allah'tan...

SAFFET KÖSE

İzmir 2022

Allah'a hamdü senâ olsun, Efendimize, âlü ashabına salâtü selam olsun. Selam onun izinden giden Allah'ın bahtiyar kullarına...

Ticari hayatta dürüstlükten daha değerli bir ilke yoktur. Zira bir şeyini kaybeden sadece onu, dürüstlüğünü kaybeden ise her şeyini kaybeder. Ülkemizde bu ilkeye bağlı ve dürüstlük konusunda son derece duyarlı ticaret erbabına sahip çok sayıda insanımızın bulunduğunu ifade etmeliyiz. Bu, sadece piyasanın kendi dengeleri içinde ahlâkiliği denetlemesine bağlı yaptırım gücünden değil inanç değerlerinden de kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte ticaret hayatında, her geçen gün ahlâka ihtiyaç gösteren örnekler de çoğalmaktadır. Niteliğine bakılmaksızın sadece kazanmanın hedeflendiği ve bu hırsın ortaya çıkardığı hileler, iş ve ticaret hayatında bir taraftan ahlâki yozlaşmanın boyutlarına işaret ederken diğer yandan hem tüketici haklarını ihlal, hem maddi zarar, hem sağlık, hem de çevre açısından tehlike saçmakta, ticari hayatı dinamitlemektedir.

Her işin kendine özgü kuralını gözetmek, kendisi için istemediğini başkası için de istememek, insanların gönül hoşnutluğunu olumsuz etkileyen en küçük söz ve davranıştan kaçınmak, kendi kendisine hesap soran vicdanı güçlendirmek ve onun hükmüne boyun eğmek ahlâkın günlük hayatta en fazla ihtiyaç duyulan ilkeleridir. Bu ilkelere aykırı davranmak meş-

ru olmayan bir avantaj kazanmak anlamına gelmektedir ki bu mutlaka bir başkasının hakkına girmek demektir. Dolayısıyla yozlaşmaya karşı yaygın ve örgün eğitim süreçlerinde ahlâki özü güçlendirici programlara yer vermek, iş yerlerinde buna devam etmek bir zorunluluktur. Özellikle konunun manevi boyutu vicdan kontrolü bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Resmi denetimlerde ortaya çıkarılan şeytanın aklına gelmeyecek hileler bu zarureti ortaya koymaktadır.

Ticari hayatta, ahlâkî davranana güç vermek ve ahlâksızlık yapanlara bir nebze de olsa eyleminin sonucunu hatırlatmak amacıyla *İslam İş ve Ticaret Ahlâkı*'nın bazı ilavelerle dördüncü baskısının yapılmasına ihtiyaç hâsıl olmuştur. Kitabı yayımlamak suretiyle Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde İslam ahlâkının ticari hayattaki boyutuna katkıda bulunan başta İGİAD Yönetimi olmak üzere emeği geçenlere teşekkür ederim.

وَأَخِرُ دَعْوَانَا أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

SAFFET KÖSE
İzmir 2020

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Allah'a hamd ü senâ olsun, Efendimize, âl ve ashabına salât ü selam olsun. Selam onun izinden giden Allah'ın bahtiyar kullarına...

İslâm İş ve Ticaret Ahlâkî kitabımızın ilk baskısı tükendi. Yoğun talepler ikinci baskıya güçlü bir zemin hazırladı. Buna tek-rar ses veren ve kitabın ikinci baskısını yapan Türkiye İktisâdî Girişim ve İş Ahlâkî Derneği'ne (İGİAD) teşekkür ederim.

Hizmet sektöründen imalat sanayiine, üretim faaliyetlerin-den pazarlara varıncaya kadar hayatın her alanında terazisini düzgün tutan, kazancını helalden sağlayan bir milletin bütün işi düzen de alır. Zira kazancın, ibadetlerin kabulünden aile hu-zuruna ve insanlar arası ilişkilere varıncaya kadar her alanda etkisi vardır.

Bir toplumda varlığı koruyan en değerli normatif disiplin ahlâktır. Bu sebeple ahlâkî çöküntünün egemen olduğu bir top-lumda yaşamının anlamı yoktur. Tedbir alınmaması halinde çürümeye varan yozlaşmanın başladığı ilk nokta ticari hayat-tır. Hz. Peygamber'in İslâm toplumu inşa etmek üzere gittiği Medîne-i Münnevvere'de ilk yaptığı en önemli işlerden biri bu ahlâk üzerine Medîne Pazarını kurmak olmuştur. Bu da şunu ifade eder: İslâm toplumu bir ahlâk toplumdur, İslâm mede-niyeti bir ahlâk medeniyetidir ve bunun ilk adımının atıldığı yer çarşı-pazarlardır. Pazarın ana değeri de dürüstlüktür. İşte

bunun için ikinci baskısı yapılan bu kitabın amacı, en değerli sermayenin dürüstlük olduğu ilkesinin içselleştirildiği ve ahlâk halini aldığı bir toplum düzeninin inşasını hedefleyen Kur’ân-ı Kerîm’in ve Hz. Peygamber’in taleplerini vurgulamak, bu gerçeği haykırmaktır. Bu baskıya öncekinde yer almayan bazı konular da ilave edilmiştir.

Son derece hassas ve dürüst insanlarımız yanında ilgili kurumların denetimi sonucu ortaya çıkan ve iş-ticaret hayatımızda iyi sınav veremeyen, sadece eline geçecek paraya odaklanmış, insan sağlığını bile hiçe sayan Allah’tan korkmaz kuldan utanmaz ticarî kuruluşlar ve ticaret erbabı her gün artan biçimde görsel ve yazılı medyada teşhir edilmektedir. Bu gerçeklik, iş ve ticaret ahlâkını hatırlatan kitaplara ne kadar ihtiyacın bulunduğunu göstermektedir. İlginç olan şu ki İslâm’ın ana kaynaklarında bu husus öyle çarpıcı biçimde anlatılmaktadır ki vicdan sahiplerine bir âyet ve hadis bile yetecektir. İşte bunun için bu kitabın ikinci baskısının bu yolda bir katkı sunmasını dilerken kitaba ilgisini kesmeyen iGiAD’ın değerli yönetim kurulu üyelerine tekrar teşekkür ediyorum.

وَأَخِرُ دَعْوَانَا أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

SAFFET KÖSE
İzmir 2015

ÖNSÖZ

Ahlâk ile ilgili yapılan çalışmalarda modern dünyada ahlâkın buharlaştığı ya da yozlaştığı yönünde tespitlere yer verilmektedir. Aslında bilimsel verilere ve bu amaçla yapılan gözlemlere gerek kalmadan günlük hayatta her bir insanın ahlâkı zorlayan ya da askıya alan bir takım davranışlarla karşılaştığı bir vakıadır. Ahlâkın en fazla dejenere olduğu alanın da iş, çalışma ve ticaret hayatında olduğunu söylemek çok da hatalı olmasa gerektir. Çünkü insanın kendi menfaatine, mala ve paraya karşı olan zaafı ilişkilerine de yön vermektedir.¹ Aldatılan müşteriler, işçinin hakkını vermeyen işverenler ya da aldığı ücreti hak etmeyen işçilerden şikâyetin bulunduğunu bilmeyen yoktur. Bu tür problemlerin gerçekliği ya da yaygınlığı oranında iş ve ticaret hayatında üretkenliğin, verimliliğin, kârlılığın, insanlar arası ilişkilerin olumlu ya da olumsuz etkilendiğini belirtmek gerekir.

Batılı ahlâk araştırmacısı Ross Poole'un isabetli tespitinde de görüldüğü üzere, "modern dünya en fazla ahlâka ihtiyaç duymakta ancak ahlâkı da bizzat kendisi imkânsız kılmaktadır". Bunun sebebi de modern kültürün kendisini dine karşı konumlandırarak dinin hayat içindeki alanını büyük ölçüde sınırlandırmış olmasıdır. Ahlâkın hukuka manevî müeyyide sağladığı dikkate alındığında, bu durumun hukuku ve hukukî muameleleri zayıf düşürdüğü söylenebilir. Çünkü bir toplumda din, ahlâk ve hukuk

¹ Âl-i İmrân (3), 14.

arasında birbirini tamamlayan önemli bir ilişki vardır. Din değer koyar, ahlâk onu bir yaşam biçimine dönüştürür, hukuk da onu yazılı kural haline getirir. Herhangi bir amaç için konulan kuralın ahlâki arka planı tamamlanmamışsa etkisi zayıflamış demektir. Bu sebeple İslâm'ın gelişim süreci dikkate alındığında öncelikle Mekke döneminde imanla birlikte ahlâkın oluşturulduğu, Medine devrinde de hukukunun yapılandırıldığı görülür. İlginçtir bu konuda ilk adım da ticarî alanda atılmıştır. Çünkü insanlar hayatlarını kazanmak amacıyla ya üretim ve hizmet sektöründe ya da ticarî hayatın içerisinde yer aldıklarından bu alandaki etkileşim çok daha güçlü ve hızlı olmaktadır. Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret yolunda iken nazil olduğu belirtilen Mutaffîfîn sûresinin ilk âyetlerinin gösterdiği hassasiyet doğrultusunda hemen Medine Pazarı kurulmuştur. Burada öne çıkan iki kavram vardır: Birincisi **kul hakkı duyarlılığı**, ikincisi de **helal kazanç bilincidir**. Bu iki kavram, iş hayatında kalite ve verimliliğin, ticarî sahada da helal kazancın sağladığı kalp huzurunun kaynağı ve teminatını oluşturmaktadır. Helal kazanç bütün peygamberlere² bütün insanlara³ ve bütün mü'minlere⁴ emredilen bir husustur. Türkçedeki "helal lokma" ve "helal süt" ifadesi bu hassasiyetin kültürümüzdeki ifadesidir. Çünkü helal kazanç ibadetlerin de kabulünün temel şartıdır.⁵ Kul hakkının da affı yoktur.⁶ Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadislerinde işçi-işveren; müşteri-tâcir; hizmet alan-hizmet veren arasındaki ilişkilerde ana eksenini oluşturan bu iki değer canlı tutulması ve yaygınlaştırılması hem toplum ve çalışma hayatında hizmet ve üretim kalitesinin artırılmasının hem de iş hayatında verimliliğin elde edilmesinin itici gücünü oluşturacaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkışı İsviçre'de şahit olduğum bir örnek olaya bağlıdır. Zira millî şairimiz Mehmet Akif'e atfedilen:

² Mü'minûn (23), 51.

³ Bakara (2), 168.

⁴ Bakara (2), 172; Maide (5), 88.

⁵ Müslim, "Zekât", 65; Tirmizî, "Tefsîr", 2/36.

⁶ Ahkâf (46), 31; Müslim, "Birr", 60; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 240.

“İşleri var dinimiz gibi, dinleri var işimiz gibi” sözünün oradaki ticarî hayattaki yansıması karşısındaki gözlemlerim, hayretimdir. O olay şudur: İsviçre’nin bir kentinde dağ başı sayılabilecek bir yerde bir bahçe ile karşılaşmıştım. Bahçe sahibi girişte bir levhaya oradaki sebzelerin her birisinin kilogram fiyatını yazmış, bir terazi koymuş ve bir de kumbara bırakmıştı. Başında da ne bir kimse ne de bir kamera vardı. O bahçeden sebze almak isteyen gelip topluyor, sonra da terazi ile tartıp parasını kumbaraya atıp gidiyordu. Sahibi de istediği zaman gelip parasını oradan alıyordu. Daha sonra gezdiğim İsviçre şehirlerinde bu tür örneklerin oldukça yaygın olduğunu gördüm. Bir bu gerçekliği düşündüm, bir de bizim ülkemizdeki ticaret hayatını, hatta sıkça yaşanan profesyonel hırsızlık olaylarını. Diğer yandan bir İsviçre’deki camdan kapılı villa ve yer evleri düşündüm, bir de bizim kendimizi korumak için ve güvenlik endişesiyle evlerimize yaptırdığımız çelik kapıları, pencere demirlerini ve dikenli tellerle çevrili güvenlik görevlilerinin kimlik sorduğu siteleri. İnanın bir Müslüman olarak kendimden utandım ve merhum Akif’in kastını ve hissiyatını çok iyi anladım. Sonra kendi ülkemizin ahvalini düşündüm.

Bir kurban bayramı öncesinde, satmak üzere pazara çıkardığı kurbanlık hayvanın çalınmasını önlemek için başında nöbet tutan bir köylünün yemek yerken gafletinden yararlanıp o ineği çalmayı becerebilen maharetli hırsızın zehir ettiği bayramı hatırladım...Vaizlerimizin sürekli anlattıkları ‘bir bağdan geçerken yedikleri üzümün parasını fazlasıyla asıp giden Fâtih’in askerlerinin’ tarihte kaldığını düşündüm. Demek ki hayata malolmayan, anlam katmayan ve yaşanmayan bir dinin anlamı yokmuş. İşte bu noktada Kur’ân âyetleri ve hadislerin sürekli olarak imanla birlikte salih ameli hatırlatmasının ne kadar önemli olduğunu daha iyi anladım. Amele dönüşemeyen imanın ve davranışa yön vermeyen ibadetin ne anlamı olabilirdi ki!

Elbette, tek tek bakınca çok iyi işverenlerimiz, çok iyi işçilerimiz, çok iyi esnafımız var. Ama iyilik ve ahlâk toplumda bir erdem ve yaşantı olarak egemen olmayınca bunların da bir anlamı kalmamaktadır. Bu çalışmadaki bilgiler; belki iyi ve ahlâklı

insanların sayısının artmasına vesile olur diye yazıldı; tekrar bazı ahlâkî gerçeklerin hatırlatılması hedeflendi. Bu çalışma, Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin ısrarla üzerinde durduğu helâl kazancı vurgulayan ana noktalar hatırlansın, yaşadığımız çağda helal kazanç ve ahlâkın egemen olduğu bir topluma olan ihtiyacımız vurgulansın diye kaleme alındı. Umarız, verilen bilgiler sözde ve satırlarda kalmaz, yaşanan bir hal haline gelir. Böylelikle iş ve ticaret hayatına olumlu bir katkı sağlar.

Bu çalışmanın basımını üstlenen ve bu toplumun gerçek derdinin ahlâk olduğunu farkederek ticaret ve iş hayatında bu uğurda çaba sarfeden İGİAD’a ve özellikle sayın Mehmet Erdem Temür’e teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden tevîk Allah’tan...

SAFFET KÖSE

Konya 2012

GİRİŞ Ticâret ve Ahlâk

Topluumsal hayatta insandan beklenen en önemli vazife onun başkalarının hakkını gözetmesi ve sorumluluklarını yerine getirmesidir. Bunu da herhangi bir maddî baskı aracıyla / polisiye tedbirlerle değil bir davranış biçimi olarak kendiliğinden yapmasıdır. Bundan dolayı İslâm'ın bir din olarak bütün dinler gibi tevhîd akîdesinden (tek Allah inancı) sonra hedeflediği en önemli gaye, ferdin ruh ve ahlâkını ıslah etmek, onu hayır, iyilik, dürüstlük gibi erdemlerle donatarak ahlâkî özü korumasını sağlamak böylece onu arzu ve ihtiraslarının, bayağı zevklerinin hâkimiyetinden kurtarmaktır. Bunun içindir ki Hz. Peygamber: “En hayırlınız ahlâkî en güzel olanınızdır”⁷ buyurmuş ve güzel ahlâkî tamamlamak üzere gönderildiğini haber vererek⁸ kötü ahlâktan da Allah’a sığınmıştır.⁹ Buna göre Müslümanın din-darlığının en temel ölçüsü güzel ahlâka sahip olup olmamasında aranmalıdır. Esasen imanın ve ibadetlerin en temel fonksiyonlarından birisi de bu ahlâkî kazandırmaktır. Hz. Peygamber'in imanının en üstün derecesinin güzel ahlâk olduğunu vurgulayp¹⁰ ahlâk bakımından en güzel olanların iman bakımından mü'minlerin en mükemmeli olduğunu da haber verirken¹¹

⁷ Buhârî, “Edeb”, 38, 39; Müslim, “Fezâil”, 68.

⁸ Mâlik, “Hüsnü'l-hulk”, 8; Ahmed b. Hanbel, II, 381.

⁹ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 32; Tirmizî, “Da'avât”, 126.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 385.

¹¹ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 14; Ahmed b. Hanbel, II, 250, 472.

îmân-ahlâk ilişkisini net bir biçimde ortaya koymakta, uğrunda çaba sarf edilmesi gereken en temel değer in bu gerçeklik olduğuna işaret etmektedir. Nitekim anne-babalara bu yönde bir hedef de göstermektedir: *“Hiçbir baba çocuğuna güzel ahlâktan daha değerli bir şey bağışlamamıştır.”*¹² Saîd Halim Paşa’nın: *“Bir Müslüman ahlâkını inancından, sosyal nizamını ahlâkından, siyasetini de sosyal nizamından alır”*¹³ sözü, yukarıda üzerinde durulan bu gerçekliğin işlevselliğini, günlük hayattaki fonksiyonunu veciz biçimde ifade ederken aynı zamanda eğitim sisteminin amacına da işaret etmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle insanın yaratılışının ana gayesi Allah’a kulluktur.¹⁴ Kulluk ise insan-Allah ve insan-âlem ilişkisini bütün yönleriyle kapsayan bir süreçtir. Bir Müslüman, Allah hakkı olan namaz, oruç, zekât, hacc, kurban gibi ibadetlerle O’nun huzuruna çıkarken bu ibadetlerin etkisiyle olumlu anlamda davranış değişikliği meydana gelmekte, bu ruh insan-âlem ilişkilerine de yansımaktadır. Böylece ibadet ubûdiyyete dönüşerek kulun her an Allah’ın kendisini gördüğü bilinciyle (ihsân) hareket ettiği, O’nun rızasını kazanmayı hedeflediği bir atmosferde cereyan etmektedir. Bu bilincin yön verdiği her davranış artık bir ibadet niteliği kazanacaktır. Ubudiyyet ibadetin davranışa dönüşmesi demektir. Esasen Hz. Peygamber bu bilincin insanın bütün hayatına egemen olması gerektiğini Hz. Cebrâil’in (a.s.) ihsân nedir? Sorusuna verdiği: *“Allah’ı görmüşçasına O’na kulluk yapmandır. Sen O’nu görmüyorsan da O seni görüyor”*¹⁵ şeklindeki cevabında görmek mümkündür. İşte bu ihsan bilinci ticâreti dünyada bereketli bir kazanca, ahirette de azığa dönüştürmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm, geçici bu dünya yaşantısının, ebedi ahiret hayatını şekillendireceğine dikkat çekmekte¹⁶ ve hiçbir şeyin

¹² Tirmizî, “Birr”, 33; Ahmed b. Hanbel, III, 412; IV, 77.

¹³ *Buhranlarımız* (haz. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1993, s. 165.

¹⁴ Zâriyât (51), 56.

¹⁵ Buhârî, “Îmân”, 37; Müslim, “Îmân”, 57.

¹⁶ En’âm (6), 32; Tevbe (9), 38; Hûd (11), 15; Ankebût (29), 64.

Allah'a gizli kalmadığı,¹⁷ O'nun her şeyi bildiği,¹⁸ insanın hayatının bütün detaylarıyla kayda alındığı ve bu kayıtların hesap günü önüne konulacağı¹⁹ ve toz miktarı da olsa yaptığı iyilik ve kötülüklerin karşılığını göreceği²⁰ bizzat insanın kendisi hakkında şهادette bulunacağı²¹ gibi hayâtî önemi haiz noktaları vurgulamaktadır. Bu bilinç insana sorumlu bir varlık olarak hayatına yön vermesine zemin teşkil etmektedir. Sonuçta güçlü bir vazife ahlâkî ortaya çıkmaktadır. Özellikle sürekli hak ve vazifelerle insanların karşı karşıya bulunduğu ticarî ortamdaki dinamik ilişkilerde bu bilince çok fazla ihtiyaç vardır.

Gerçek Ticâret: Nefsi Cennet Karşılığında Allah'a Satmak

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın mü'minlerden cennet karşılığında canlarını ve mallarını satın aldığını, sevinilmesi gereken en kârlı alış-verişin bu olduğunu ve bunun da büyük bir kurtuluş olduğunu aşağıdaki âyette beyan eder:

إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ
يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي
التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا
بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٣١﴾

“Allah, kendi yolunda mücadele ederken öldüren ve öldürülen mü'minlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır. Bu, Allah'ın Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da yer almış gerçek bir vaadidir. Kim Allah'tan daha fazla sözüne bağlı olabilir? O halde yaptığınız bu anlaşmadan ötürü sevininiz. İşte büyük bahtiyarlık da budur.”²²

¹⁷ Gâfir (40), 19; İbrahim (14), 38.

¹⁸ Bakara (2), 282, 283; En'âm (6), 101.

¹⁹ İsrâ' (17), 13; İnfitâr (82), 10-12.

²⁰ En'âm (6), 164; A'râf (7), 8-9; Tâhâ (20), 74-76; Zâriyât (51), 6; Tekvîr (81), 10-15; Gâşîye (88), 25-26; Zilzâl (99), 7-8.

²¹ Kiyâme (75), 14.

²² Tevbe (9), 111.

Allah Te‘âlâ, canları ve malları cenneti vererek satın aldığına göre bunların kendi yolunda kullanılmasını ve bu uğurda mücadelede onları feda etmekten kaçınılmamasını istemiştir. Bunun karşılığı ise dünyada zafer, ahirette kurtuluş ve cennettir.²³ Bu ticareti bir kenara bırakıp dünyevî ticarete dalmak Allah katındaki çok değerli kârı bırakıp basit şeylere tamah anlamı taşır ki bu basit dünyevî menfaatler uğruna birçok hayırdan mahrum kalmak demektir.²⁴

Kur’ân-ı Kerim, insanlardan hidayete karşılık küfrü satın alanların bir başka ifadeyle sapıklığı satın almak için hidayeti ödeyenlerin, karanlıkta kalmak için nuru verenlerin bu ticaretlerinin kâr etmediğini ifade eder:

أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالََةَ بِالْهَدَىٰ فَمَا
رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿٢٥﴾

“Doğruya (hidâyet) karşılık sapıklığı (dalâlet) satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş ve doğru yolu da bulamamışlardır.”²⁵

Çünkü onlar bu ticarete iki cihan saadetini kaybederek bütününü zarar etmişlerdir. Allah Te‘âlâ imanı verip karşılığında küfrü satın alanların asla kendisine zarar veremeyeceklerini ve bu ticaretin ateş almak anlamına geldiğini bildirmektedir:

إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَن يَضُرُّوْا
اللَّهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٢٦﴾

“İmanı küfürle değiştirenler, şüphesiz Allah’a bir zarar veremeyeceklerdir. Onlar için elem verici bir azap vardır.”²⁶

²³ Sâff (61), 10-13.

²⁴ Bk. Cumu’a (62), 11.

²⁵ Bakara (2), 16.

²⁶ Âl-i İmrân (3), 177.

Kur'ân-ı Kerîm hidayeti verip sapıklığı, mağfireti verip azabı satın alanların bu alış-verişin semeresi olan ateşe ne kadar meraklı, oraya girmeye ne kadar da sabırlı / inatçı olduklarını söyleyerek alaya almaktadır:

أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ بِالْهَدَىٰ وَالْعَذَابَ
بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ﴿٥٧﴾

“İşte onlar, hidayeti verip sapıklığı, affedilmeyi bırakıp azabı satın alan kimselerdir. Bunlar, ateşe karşı ne kadar da sabırlıdır!”²⁷

Bakara sûresinin az önce geçen 16. âyetinin tefsirinde Elmalılı Hamdi Yazır'ın ifade ettiği üzere hidayet tam ellerine değmiş, malları olmuş iken onu dalâletle (sapıklık) trampa etmişlerdir. Bu ticaretleri de kâr etmediği gibi kâr yolunu bulma şansları da olmamış, kâr yolunu tutamamışlardır. Bunlar, hidayet ve başarı nasip olanlardan değillerdir. Çünkü ticarî ilişkilerde başlıca iki maksat vardır. Birisi sermayenin selameti, diğeri kârdır. Halbuki bunlar sermayelerin sermayesi olan hidâyeti vermiş, yerine onun kaybı demek olan sapıklığı almışlardır. Bundan dolayı ne kâr kalmış ne kâr ihtimali ne de kâr yolu...

Elmalılı bu tasvirde ticarete büyük bir övgü bulunduğunu belirttikten sonra der ki: “Fakat ticaretten önce onun gerçek ve lüzumlu bir yolu bulunduğuna ve bu yolun doğru yol olduğuna ve ticarete yalan, hile, entrika yolunun hakiki bir kâr yolu olmadığına tembih ve bundan dolayı doğruluk kanununa sarılabilmek için dinî hidayete ermek en önde gelen şart olduğuna işaret edilmektedir.”

Kur'ân-ı Kerîm, küfrü satıp imanı alan böylece en değerli sermayeye ulaşan mü'minlerin bununla verimli, kârlı kesinlikle batma ihtimali bulunmayan bir ticareti nasıl yapacaklarını da anlatır:

“Allah'ın kitabını okuyup yaşamak, namazı kılmak ve kendilerine verilen rızıktan gizli ve açık olarak vermek (infâk). Bu, şanlı bir ticarettir. Bu ticaret erbabı, bu kârlı manevî alış-verişten alım-satım (bey’)

²⁷ Bakara (2), 175.

gibi dünyevî/maddî bir meşgalenin asla alıkoyamadığı ve kalplerin yerinden çıkacağı, gözlerin yuvasından fırlayacağı o dehşetli günün azabından korkan adam gibi adamlardır. Allah da onlara amellerinin karşılığını en güzel şekilde ve tastamam ödeyecek hem de lutfu ihsam ile arttırıp fazlasını verecektir. Çünkü Allah dilediğini hesaba sığmayacak şekilde rızıklandırmaktadır.”²⁸

Âhireti satarak dünyayı alanlardan azabın hafifletilmeyeceği ve kendilerine yardım da edilmeyeceği gibi²⁹ tersini ve dolayısıyla doğrusunu yapanlara da kat kat mükâfat verilecektir. Allah ve Rasûlünün rızasını esas almak, bu iki kaynağın yanında yer almak gerektiğinde onların çağrısına uyarak ticaret de dahil her türlü işi bırakabilmek bir mü'min için en hayırlısıdır. Onları dikkate almaksızın ticaret yaptığını zannetmek ise en büyük zarardır.³⁰

İman sermayesiyle yapılacak her türlü ticaret melekler tarafından en ince ayrıntısına kadar kayda geçecek³¹ ve hesap gününde bu kayıtlar incelenecektir.³² Meleklerin nasıl muhasebe tutacakları da belirlenmiştir. İlke olarak bir iyiliğe en az on kat sevap, bir kötülüğe ise bir tek günah yazılacaktır.³³ Bu konudaki prosedürü de Hz. Peygamber Allah Te'âlâ'dan aldığı bilgi (kudsi hadis) ile şöyle açıklamaktadır: “Allah iyilikleri ve kötülükleri belirledi ve bunların karşılıklarını da şöyle açıkladı: Kim bir iyilik yapmaya kesin karar verir de sonra onu yapmazsa, ona tam bir iyilik (sevabı) yazılır. Eğer onu yaparsa, ona on (katından) yedi yüz katına ve hatta bunun da üstünde kat kat iyilik sevabı yazılır. Kim de bir kötülük yapmaya kesin karar verir de sonra onu yapmazsa, ona bir iyilik (sevabı) yazılır. Eğer onu yaparsa, (ona) bir (kötülük günahı) yazılır veya (Allah) onu siler, yok eder. Allah yüzünden, sadece helak olacak olan helak olur!”³⁴

²⁸ Nûr (24), 37-38; Fâtır (35), 29-30.

²⁹ Bakara (2), 85.

³⁰ Cumu'a (62), 11.

³¹ Ra'd (13), 11, 33; Zuhuruf (43), 80; Kâf (50), 17-18; İnfitâr (82), 10-12.

³² İsrâ' (17), 13-14; Câsiye (45), 28-29.

³³ Bakara (2), 261; En'âm (6), 160.

³⁴ Buhârî, “Rikâk”, 31; Müslim, “İmân”, 202, 204, 206, 207, 259; Dârimî, “Rikâk”, 70.

Bu açık âyet ve değerlendirmelerden gerçek ticâretin nefsi Allah’a satmak olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber bir hadisinde de bu husus teyit edilir:

عَنْ أَبِي مَالِكٍ الْأَشْجَرِيِّ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-
كَانَ يَقُولُ: (كُلُّ النَّاسِ يَغْدُو فَبَائِعٌ نَفْسَهُ فَمُعْتِقُهَا أَوْ مُوْبِقُهَا).

“...Bütün insanlar sabahleyin kalkarlar giderler, kimisi nefsinin satar, kimisi de onu ya azad eder ya da helâk.”³⁵

Bazı şerhlerde belirtildiği üzere bu hadis “doğru yol ortaya çıktıktan sonra insanların durumları nasıl?” sorusuna verilen bir cevap gibidir. Cevap da şudur: Her insan belli bir amaç için sabah evinden çıkar. Bazısı nefsinin, kendisine itaatin bir gereği olarak Allah’a satar, onun kulu olur ve böylece kendisini nefsinin prangalarından kurtararak azaptan azad eder, insana sürekli kötülüğü telkin eden nefisten kurtularak gerçek özgürlüğe kavuşur; bazısı da şeytana ve hevasına tâbi olarak kendisini bu ikisine satar, onların kölesi haline gelir ve kendisini helak eder. İşte gerçek ticaret birincisidir ve nefsinin Allah’a satarak büyük kârı yakalamaktır.

Suheyb b. Sinan er-Rûmî (ö.38/659) İslam’a ilk girenlerden-
dir ve Müslüman olduğunu gizlemediğinden müşriklerin şiddetli eziyetine maruz kalmıştır. Mekke’den Medîne’ye hicrete niyetlendiğinde müşrikler yolunu kesip, “Mekke’ye meteliksiz gelip burada zengin oldun, servetini alıp gitmene izin vermeyiz” dediler. Suheyb, çantasındaki okları çıkartıp yayını eline aldı ve şöyle meydan okudu: “Bakın Kureyş’liler! İçinizde en iyi ok atan benim, hepiniz bunu biliyorsunuz. Allah’a yeminle söylüyorum, şu okları üzerinize boşaltır ardından da çeker kılıcımı sonuna kadar sizinle savaşırım, sonra bana ne yaparsanız yapın!” dedi ve onlara “bütün mal varlığım sizin olsun bırakın ben gideyim” diye bir teklifte bulundu.³⁶ Teklifi kabul eden müşriklere bütün

³⁵ Müslim, “Tahâret”, 1; Tirmizî, “Da’avât”, 85.

³⁶ Diğer bir rivayette “mallarını bırak git” diye öneride bulunanlar müşriklerdir.

mal varlığını bırakarak Mekke'den Medine'ye hicret etti. Bu haber Hz. Peygamber'e ulaşınca "Suheyb kârlı bir alışveriş yapmıştır" dedi. "İnsanlar içinde öyleleri vardır ki Allah'ın rızasını kazanmak için canını bile verir" âyeti³⁷ bu olay üzerine inmiştir.³⁸

Bu âyetin tefsirinde Elmalılı şu yorumu yapar: "İnsanlardan bazıları da vardır ki, Allah'ın rızasına ermek için canını bile verir yahut Allah rızası için dünyasını ve hatta canını bile verir de kendini ebedi olarak satın alır. O bilir ki mülk kendisinin değil Allah'ındır. En üstün gaye mal değil, Allah'ın rızasıdır. Allah rızası için canını veren, kendini ebedi acılardan kurtarmış ve en büyük ticarete ermiş olur. Bunlar, Allah'ın hâs (seçkin) kullarıdır. Din ve ibadet uğrunda sıkıntılara katlanırlar, Allah yolunda harp ve cihad alanlarında canlarını ortaya atarlar veya öldürüleceğini de bilse iyiliği emredip, kötülükten sakındırırlar. Bunların, bütün gözettikleri nokta, Allah rızasıdır. Yaptıklarını Allah için yaparlar, istediklerini Allah için isterler. Bunlar, kendilerini ne dünyaya, ne ahirete değil; ancak Allah'a satarlar ve Allah'ın rızasını almakla da kendilerini, Allah'tan başka bütün şeylerden ve nefis-i emmârelerinden³⁹ (kötülüğü emreden nefislerinden) satın almış, âzâd etmiş olurlar. Bunlar,

*"Ey Rabbimiz! Bize dünyada bir iyilik, ahirette de bir iyilik ver ve bizi ateş azabından koru!"*⁴⁰

diyenlerden daha mutludurlar. Nefs-i râdiye (Allah'tan razı olan nefis) makamından da geçip, nefis-i mardıyye (Allah'ın, kendisinden razı olduğu nefis) mertebesine⁴¹ ererler."

Bu sebeple Müslüman güne başlarken nefisle mücadelede kararlılığı, gündüz nefisle fiilen mücadeleyi, akşam olduğunda

³⁷ Bakara (2), 207.

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968, III, 228; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr* (Es'ad Muhammed Tayyib), Mekke 1419, II, 368-369; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz* (nşr. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), Beyrut 1422, I, 281.

³⁹ Yusuf (12), 53.

⁴⁰ Bakara (2), 201.

⁴¹ Fecr (89), 27-28.

da nefis muhasebesini aksatmadan yapması iki cihan saadetinin anahtarıdır. Sonuçta nefis-i râdiye ve mardiyeye mertebesine vararak gerçek huzura kavuşur.

Bütün bu ifadelerden hareketle dinin bir gelir-gider işi, kâr-zarar hesabına dayalı bir ticarî metadan ibaret olduğu gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Burada mecâzi bir anlatım vardır. İman-küfür tercihinin sonuçları ile amellerin karşılıkları ticaret metaforu ile anlatılmaktadır. Burada işaret edilmek istenen günlük hayatta imanın tezahürü gösterilmeli, nefsin kulu değil Allah'ın kulu olunmalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Kazanç Öncesinde Tacir

Ticâret İçin Güvenli Ortamı Sağlamak

Ekonomistlerin “sermaye ürkektir sığınabileceği güvenli bir liman arar” sözü ticarî ve ekonomik hayatta güvenin önemini en iyi şekilde anlatır. Hz. İbrahim’in (a.s.) aile efradını Mekke’ye yerleştirdiğinde ilk aradığı ve Allah Te‘âlâ’dan istediği şey güven idi:

وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا
إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ ﴿٤٢﴾ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا
الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ ﴿٤٣﴾ سورة إبراهيم

“O size ne istediyseniz verdi. Şayet Allah’ın size nimet olarak bahşettiklerini saymaya kalksanız sayamazsınız. Şu bir gerçek ki insanoğlu çok zalim, çok nankördür! İbrahim şöyle dua etmişti: “Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzak tut!”⁴²

Allah Te‘âlâ Hz. İbrahim’in duasını kabul etmişti. Ancak Mekke’liler bu güven ortamını kendi elleriyle bozduklarında ticari hayatları sıkıntıya girdi ve kıtlık baş gösterdi. Kur’ân-ı Kerîm ticarî ve iktisadî hayatın ancak güven ortamında sağlam bir zemin bulacağına bu olayı örnek verir ve ders çıkarılmasını ister:

⁴² İbrahim (14), 34-35.

وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرِيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا
رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ
الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ (ن ٩٨) سورة النحل

“Allah size şöyle bir ülkeyi örnek olarak verdi: Bu ülke güvenli ve halkı da huzur içindeydi, rızık her yerden bol bol gelmekteydi; sonra onlar Allah’ın ihsan ettiği nimetlere nankörlük ettiler, böylece Allah onların yaptıklarının bir sonucu olarak, onlara açlık ve korku elbisesini giydirdi.”⁴³

Müfessirler, bu âyetin Mekke örnekliğinde bir gerçeği ifade etmek üzere geldiğini ifade ederler. Mekkeliler ataları Hz. İbrahim’in duasının sağladığı güven içinde yaşıyorlar ve rızıkları bütün mekanlardan geliyordu:

رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ
الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي
إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ (ص ٧٦) سورة إبراهيم

“Ey Rabbimiz! Ben, çocuklarımdan bir kısmını senin Beyt-i Harem’inin (Ka’be) yanında, ziraate elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı hakkını vererek kalsınlar diye öyle yaptım. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerle onları rızıklandır! Umulur ki, bu nimetlere şükrederler.”⁴⁴

Allah Te’âlâ (c.c.) Hz. İbrahim’in (a.s.) bu duasını kabul ederek dünyanın muhtelif bölgelerinde yaşayan zenginlerin ya da gelmeye imkânı olabilen mü’minlerin Allah’ın evini ziyaret için Mekke’ye koşmalarını sağlamış, kurak geçen ve ziraate elverişsiz olan topraklarda bereket, bolluk ve zenginlik var etmiştir.⁴⁵ Ayrıca Allah Te’âlâ Mekke’lilere güvenli bir şekilde dolaşıp ti-

⁴³ Nahl (16), 112.

⁴⁴ İbrahim (14), 37.

⁴⁵ Taberî, Câmi’u’l-beyân (nşr. Ahmed M. Şakir), Beyrut 1420/2000, XVII, 309-310; Zemahşerî, el-Keşşâf, Beyrut 1407, II, 638-640.

caretlerini yapabilmelerini de lütfetmiştir. Bu sayede açlıkları giderilip doyurulmuş ve korkudan emin kılınmışlardır.⁴⁶ Ancak hazlarının peşine düşüp bizzat kendilerinin güvenli ortamı bozmaları, Hz. Peygamberi yalanlayarak savaşa girişmeleri sebebiyle kılığa maruz kalıp ticari hayatlarındaki düzen bozulmuştur. Örneğin Hz. Peygamber 627 yılında kendisine ve Müslümanlara her türlü eziyeti yapmış olan Mekke’li müşriklerin kıtlık çektiklerini öğrenir öğrenmez fakirlerine dağıtılmak üzere liderleri Ebû Süfyan ve Safvân b. Ümeyye’nin emrine 500 dinar para göndermiştir. Bunu çok iyi karşılayan Ebû Süfyan’ın aksine Safvân: “Muhammed bu yolla gençlerimizi kandırarak elde etmek istiyor” şeklinde itirazda bulunsada bu insani yardım İslami kaynaklarda Hz. Peygamber’in sahip olduğu güzel ahlâkın bir tezahürü olarak kaydedilmektedir.⁴⁷

Diğer bir örnek olarak zikretmek gerekirse Yemâme Kabilesi’nin reisi Sümâme b. Üsâl’in (ö.12/633) Müslüman olmasının ardından telbiye getirerek Beytullah’a gelmesine öfkelenen Mekke’li müşriklerin onunla ilişkilerini bozması sonucu Yemâme’nin hububat ambargosu sonucu şehirde açlık baş göstermiş, Hz. Peygamberin araya girmesi ile yeniden hububat sevkiyatı başlamış ve açlık sefaletinden kurtulmuşlardır.⁴⁸

Güvenin ekonomik hayatın en önemli zemini olduğunu ifade etmek gerekir ve bunun da sadece pazardaki tâcir-müşteri ilişkileri ile sınırlı olmadığını ortamın da güvenli olması gerektiğini söylemek icap eder. Özellikle ticaretin itici gücü ya da motoru olarak tanımlanabilecek sermayenin aradığı ana değer güven ve onun sağladığı ortamdır.

Sermayenin ürkekliği, üretime dönük, gelir arttırıcı daha

⁴⁶ Kureş (106), 1-4.

⁴⁷ Serahsi, Şerhu’s-Siyer’i’l-kebir (nşr. Ebû Abdillâh Muhammed Hasan eş-Şâfi’î), Beyrut 1417/1997, I, 70; a.mlf., el-Mebsût, X, 92; İbn Âbidîn, Redd’ü’l-muhtâr, Kahire 1272-1324, II, 67; V, 420; Muhammed Hamidullah, “Hudeybiye, DİA, XVIII, İstanbul 1998, s. 298.

⁴⁸ Buhârî, “Salât”, 76, 82, “Husûmât”, 7, 8, “Megâzi”, 70; Müslim, “Cihâd”, 59-60; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 114; Nesâî, “Mesâcid”, 20; Serahsi, Şerhu’s-Siyer’i’l-kebir, IV, 182; a.mlf., el-Mebsût, X, 25; İbn Âbidîn, III, 229; Asri Çubukcu, “Sümâme b. Üsâl”, DİA, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 131-132.

pratik ifadesiyle paraya dönüştürülebilecek malî değerdeki bütün varlıkların güvene muhtaç olduğunu aksi takdirde güvensiz ortamlara sermaye akışının olmayacağını, mevcutlarının da kaçışını beraberinde getireceğini belirtmek gerekir.

İslam ahlâkçısı Mâverî (ö.450/1058) dünyanın salahını altı şeye bağlar:

- ☉ Davranışa dönüşmüş dinî inanç (içselleştirilmiş / ahlâk haline gelmiş dinî hayat)
- ☉ Güçlü lider / hükümdar
- ☉ Kapsamlı adalet
- ☉ Tam anlamıyla güvenli ortam
- ☉ Üretkenlik, verimlilik ve berekette süreklilik
- ☉ Yüksek ideal ve büyük hedef (vizyon).

Bunlar içinde konumuzu ilgilendiren güven ortamının önemi şöyle izah eder: “İnsanlar onunla huzur bulurlar, gayretler harekete geçer, temiz insanlar onun bulunduğu yerde ikamet eder, zayıflar onunla rahatlık hissederler. Çünkü korku içinde olanın rahatı; kaygısı, tasası olanın huzuru olmaz.”⁴⁹

Aynı müellif, peşinden ehl-i hikmetin “adalet en güçlü ordu, güven en mutlu yaşamdır” sözünü naklettikten sonra şu analizi yapar: “Çünkü korku, insanları, yararına olacak şeylerden uzak tutar, bir şeylere yatırım yapmalarını / harekete geçmelerini (tasarrufât) engeller, ihtiyaç maddelerini karşılamak üzere dinamik halde bulunmalarına, her birisi için gerekli olan sistem ve düzeni sağlayacak şeylerin peşine düşmelerine mani olur. Çünkü güven adaletin, zulüm ise adaletsizliğin sonucudur.”⁵⁰

İyi Niyetli ve Hüsni Zann Sahibi Olmak

İslâm Hukukunun Mecelle’de ifadesini bulan “Beraet-i zimmet asıldır”⁵¹ kaidesi kişinin, ispat edilmedikçe suçsuz ve borçsuz olduğunu ifade eder. Bu kural aynı zamanda durumları kesin

⁴⁹ Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn, s. 142.

⁵⁰ Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn, s. 142.

⁵¹ Md. 8.

olarak bilinmeyen kişilere öncelikle önyargılardan uzak şekilde yaklaşmayı ve onlar hakkında hüsn-i zan beslemeyi gerekli kılar. Mü'minlerin annesi Hz. Âişe'ye (r.a.) iftira edildiğinde buna alet olan bazı sahabileri Kur'an-ı Kerîm kınamış ve hüsn-i zan beslememelerini tenkit etmiştir.⁵² Suçluluk ve borçluluk arizi bir durum olduğu için "sıfat-ı ârizada aslolan ademdir"⁵³ kuralı gereğince ispat edilinceye kadar insanlar suç ve borçtan temiz sayılır. Bütün bunlar insanlara karşı iyi niyet ve önyargısız yaklaşmanın gerekli olduğunu gösteren esaslardır. Bu sebeple Hıristiyanlıktaki aslı günah inancı Müslümanlarda yoktur.

Burada işaret edilmelidir ki Kur'an-ı Kerîm sû-i zandan da sakındırmaktadır.⁵⁴ İnsanlar hakkında hüsn-i zannı engelleyecek konuşmalar yapmak, hata olarak inanılan davranışları başkalarına aktarmak hoş değildir. Hz. Peygamber bu konuda özellikle ısrarcı olmuş ve arkadaşlarından birbirleri hakkında kendisinde ön yargı oluşturacak, güveni zedeleyecek bir takım olayları nakletmelerini yasaklamıştır.⁵⁵ Çünkü bu tür bir anlayış insanların birbirleriyle sağlıklı bir iletişim ve kalıcı bir ilişki kurmaları önünde engeldir. Ön yargının doğru olmaması halinde de kişilerin karakteriyle mütenasip olarak çatışma kaçınılmazdır. Bu ise istenen bir durum değildir. Buna göre satıcı ile alıcı birbirleri hakkında önyargılı davranmamalı, problemleri varsa öncelikle birbirlerini dinlemeliler ve sorunu konuşarak çözmelidirler.

Evden Dua ile Çıkmak

Mü'minin hayatında önemli bir yer tutan dua, kulun acziyetinin farkında olarak inandığı, güvendiği, kâinatın yaratıcısı ve maliki, dilediğini dilediğine bahşeden Rabbine iltica ve yakarışı, tazim ve saygıyla birlikte samimi ve bilinçli olarak doğrudan doğruya, aracısız biçimde halini O'na arz etmeyi, O'nun inayeti ni talebi ifade eder. Dua bu özellikleri itibarıyla arınma ve davra-

⁵² Nûr (24), 12.

⁵³ *Mecelle*, md. 9.

⁵⁴ Hucurât (49), 12.

⁵⁵ Ebû Dâvûd, "Edeb", 28.

nışlara çeki-düzen vermeyi de sağlayan bir eylemdir.

Bütün dinler gibi İslâm da duaya büyük önem verir. Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Yaratıcı

*“Bana dua edin duanıza olumlu cevap vereyim”*⁵⁶

buyururken mü'minlere dualarının kabulü yönünde çok önemli bir garanti verir. Aynı husus:

*“Ey Rasûlüm! Kullarım sana Beni sorduklarında söyle kendilerine: Ben onlara yakıным. Bana dua ettiklerinde ben onların dileklerine cevap veririm. Ama onlar da Benim davetime gelsinler, Bana inan-sınlar ki böylece doğru yolu bulsunlar”*⁵⁷

âyetiyle de teyit edilmektedir. Bir mü'min açısından bundan daha değerli bir söz olamaz. Bu sebeple Hz. Peygamber duayı kulluğun beyni / özü olarak nitelemiştir.⁵⁸ Kulluk ise insanın yaratılışının ana gayesidir.⁵⁹

Bir tacir ya da iş erbabı açısından işine başlamak üzere evinden çıkarken yapacağı en önemli işlerden birisi dua etmektir. Esasen bu durum her mü'min için geçerlidir. Ancak özellikle ticaretin hassas tarafları dikkate alınırsa duanın tacir için önemi daha iyi anlaşılır. Kişi evden çıktığında birçok şeyle karşılaşabilir. Farkında olarak veya olmayarak haksızlık yapabilir, haksızlığa maruz kalabilir, işini tam yapamaması sebebiyle kazancına haram bulaşabilir. Bu sebeple dua ederek kendisini işine hazırlaması ve Allah'ın yardımını talep etmesi çok önemlidir. Bu konuda Hz. Peygamberden iki dua zikredeceğiz.

Rasûl-i Ekrem'in evden çıkarken ettiği dua ile ilgili rivayet şudur:

⁵⁶ Mü'min (40), 60.

⁵⁷ Bakara (2), 186.

⁵⁸ Tirmizî, “Da'avât”, 1.

⁵⁹ Zâriyât (51), 56.

عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ قَالَتْ مَا خَرَجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ بَيْتِي
فَطُؤْتُ إِلَّا رَفَعَ طَرَفَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ (اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَضِلَّ
أَوْ أَضَلَّ أَوْ أَزِلَّ أَوْ أُزِلَّ أَوْ أَظْلِمَ أَوْ أُظْلِمَ أَوْ أَجْهَلَ أَوْ يُجْهَلَ عَلَيَّ).

“Mü'minlerin annesi Ümmü Seleme'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) gözlerini semaya çevirip şu duayı okumadan asla evinden çıkmazdı: “Allahım! Şaşırmaktan / haktan sapmaktan, başkaları tarafından saptırılmaktan, hataya düşmekten, başkalarınca hataya düşürülmekten, haksızlık etmekten, başkalarının bana haksızlık etmesinden, cahillik etmekten, cahilce muameleye maruz bırakılmaktan sana sığınırım.”⁶⁰

Hz. Peygamber'in evden çıkarken okunmasını tavsiye ettiği başka bir duadan bahseden diğer bir rivayet de şudur:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ (إِذَا خَرَجَ
الرَّجُلُ مِنْ بَيْتِهِ فَقَالَ بِسْمِ اللَّهِ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا
بِاللَّهِ). قَالَ (يُقَالُ حِينَئِذٍ هُدَيْتَ وَكُفَيْتَ وَوُقِفْتَ فَتَنْتَحَى لَهَ الشَّيَاطِينُ
فَيَقُولُ لَهُ شَيْطَانٌ آخَرُ كَيْفَ لَكَ بِرَجُلٍ قَدْ هَدَى وَكُفَى وَوُقِيَ).

Enes b. Mâlik'ten (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Bir adam evinden çıkınca ‘Allah’ın adıyla çıktım Allah’a dayanıp güvendim (tevekkül ettim), güç ve kuvvet sadece Allah’tandır’ derse, kendisine: ‘Sen bu duan ile doğru yola iletildin, bela ve kötülöklere karşı koyma hususunda yeterli hale getirildin ve korumaya alındın’ diye karşılık verilir. Artık şeytanlar ondan uzaklaşır. Diğer bir şeytan da ona:

“Bundan sonra, doğru yola iletilen, yeterli hale getirilen ve korumaya alınan bir kimseyi senin yoldan çıkarman nasıl mümkün olabilir ki?!” der.”⁶¹

⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 103; İbn Mâce, “Du‘â”, 18; Ahmed b. Hanbel, VI, 222.

⁶¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 103; İbn Mâce, “Du‘â”, 18; Tirmizî, “Du‘â”, 34; Ahmed b. Hanbel, I, 66; VI, 306.

Helâl Kazancı Hedeflemek

Kur’ân-ı Kerîm’de bütün peygamberlere, bütün insanlara ve bütün mü’minlere hitaben şöyle buyrulur:

يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا
صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ﴿١٥﴾

“Ey Peygamberler! Temiz ve helal olan şeylerden yiying; güzel amel ve hareketlerde bulunun. Çünkü ben sizin yaptıklarınızı bilirim.”⁶²

يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا
تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٦١﴾

“Ey insanlar! Yeryüzündeki nimetlerden helal olmak, temiz olmak şartıyla yiying. Fakat şeytanın adımlarına uymayın. Çünkü o size belli bir düşmandır.”⁶³

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ
وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿٢٧١﴾

“Ey iman edenler! Size kısmet ettiğimiz rızıkların hoş ve temiz olanlarından yiying ve Allah’a şükredin, eğer yalnız O’na kulluk ediyorsanız.”⁶⁴

Abdullah b. Mes’ûd’dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurur:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم-
:(طَلَبُ كَسْبِ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ بَعْدَ الْفَرِيضَةِ).

“Helal kazanç peşinde koşmak farz üstüne farzdır.”⁶⁵

⁶² Mü’minûn (23), 51.

⁶³ Bakara (2), 168.

⁶⁴ Bakara (2), 172.

⁶⁵ Taberânî, *el-Kebîr* (nşr. Hamdi es-Selefi), Musul 1404/1983, X, 74, nr. 9993;

Yine bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber şöyle buyuruyor:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ طَيِّبٌ لَا يَقْبَلُ إِلَّا طَيِّبًا وَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَ الْمُؤْمِنِينَ بِمَا أَمَرَهُ الْمُرْسَلِينَ فَقَالَ (يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُّوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ) وَقَالَ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ) . ثُمَّ ذَكَرَ الرَّجُلَ يُطِيلُ السَّفَرَ أَشْعَثَ أَغْبَرَ يَمُدُّ يَدَيْهِ إِلَى السَّمَاءِ يَا رَبِّ يَا رَبِّ وَمَطْعَمُهُ حَرَامٌ وَمَشْرَبُهُ حَرَامٌ وَمَلْبَسُهُ حَرَامٌ وَغِذَى بِالْحَرَامِ فَأَنَّى يُسْتَجَابَ لِذَلِكَ) .

“Ey İnsanlar! Allah Te’âlâ tertemizdir/pâktır (tayyib). Ancak tertemiz olamı kabul eder. O peygamberlere neyi emretmişse mü’minlere de onu emretmiştir. Peygamberler için buyurmuştur ki: “Ey Peygamberler! Temiz/helâl (tayyib) olan şeylerden yiyin, salih amel işleyin. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim”;⁶⁶ insanlarla ilgili olarak da buyurmuştur ki: “Ey İnananlar! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz/helal olanlarından yiyin. Eğer siz sadece Allah’a kulluk ediyorsanız O’na şükredin.”⁶⁷ Bu âyetlerin peşinden Hz. Peygamber saçı-başı dağılmış, yüzü-gözü toz toprak içinde perişan bir vaziyette yoldan gelmiş ellerini semaya açıp “Ey Rabbim! Ey Rabbim!” şeklinde dua eden bir adamı anlatarak şöyle buyurdu: “Yediği haram, içtiği haram, giydiği haram, haramla beslenmiş. Allah neden onun kabulü için dua ettiği ibadetlerini makbul sayсын.”⁶⁸

İslâm âlimlerinin, dinin temellerini ve hükümlerinin binasını oluşturan hadislerden saydıkları bu rivayetin⁶⁹ tahlilini yaptığımızda gerçekten pek çok problemi temelden çözümleyece-

Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (nşr. M. Abdülkadir Atâ), Beyrut 1414/1994, VI, 128; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, Beyrut 1412, X, 520.

⁶⁶ Mü'minûn (23), 51.

⁶⁷ Bakara (2), 172.

⁶⁸ Müslim, “Zekât”, 65; Tirmizî, “Tefsîr”, 2/36.

⁶⁹ İbn Atiyye, *el-Fütühâtü'l-vehbiyye*, Kahire 1307, s. 117.

ğini söylememiz mümkündür. İlk olarak âyetlerde ve hadislerde geçen tayyib kelimesi güzel, temiz, helâl, tabii, kaliteli, insanın içine sinen anlamlarına gelir. En temel özelliği katışıksız ve saf olmasıdır ki değerini de buradan alır. Hadis ve onunla birlikte zikri geçen âyetler kazançta hem manevî anlamda helal hem de maddî anlamda saflığı emretmektedir. Buna göre ibadet riya ve gösteriştten uzak, arı-duru bir biçimde sadece Allah'a has kılınarak, sırf O'nun rızasını elde etmek amacıyla yapılmalıdır. İkinci olarak kazanç /rızık kumar, rüşvet, faiz, hile, yetim malına sarkıntılık, vergi kaçırma, zekâtтан çalma vb. batıl yollara tevessül edilmeden tertemiz, helal yollardan kazanılmalıdır. Bunları ifade için tayyib kelimesi özellikle seçilmiştir. Çünkü ibadetin kabulünde kazancın helal yoldan olup olmamasının büyük bir etkisi vardır. Buna göre bir kazanç/gelir değerini safiyetinden alır. İçine az da olsa haram karışmış, bir yönü itibariyle kirli olan çok gelirden az ama helal yoldan elde edilmiş saf kazanç daha değerlidir. Bunun en güzel örneği şudur: Katışıksız, temiz bir bardak su, içine bir damla idrarın karıştığı bir ton sudan daha kıymetlidir. İnsanlara bu iki suyu ya da bu iki sudan üretilmiş bir yiyecek maddesini sunduğumuzda hiç kimse çok da olsa ikincisini almak istemez.

Buna göre nitelik/keyfiyet/kalite nicelikten/kemiyetten/sayıdan daha değerli olduğundan helal/meşrû yoldan kazanılan beş lira haram/gayr-ı meşrû yoldan kazanılan beş yüz milyar liradan daha önemlidir. Bu tabii bir kuraldır. Bir âyette bu husus şu şekilde anlatılır:

"De ki! Çokluğu hoşuna gitse bile pis (kirli, murdar, habîs) ile –velev ki az olsa da- temiz (güzel, helal) bir olmaz."⁷⁰

Haram ve yasaklanmış şeylerin nefis açısından her zaman cazip bir tarafı olabilir. Nitekim Hz. Âdem'in hiç ihtiyacı yokken İblis'in iğvasıyla yasaklanmış ağaçtan yemesi bunun açık misalidir.⁷¹ Gazâlî, Râzî, Kâtip Çelebi gibi İslâm âlimlerinin de

⁷⁰ Mâide (5), 100.

⁷¹ Bakara (2), 35-37.

belirttikleri üzere insan yasaklanan şeylere karşı daima hırslılık gösterir. Belki de bu zafiyet onlarla imtihan olmanın tabii bir sonucudur. O sebeple nefis için haramın bir cazibesi vardır. Ancak Allah Te‘âlâ, haramların alternatifini yaratarak onun çekiciliğinin önünü almış ve insanların işini kolaylaştırmıştır. Mübahlarda haramlardan elde edilecek lezzet fazlasıyla mevcuttur ve tatmin edici özeliğe sahiptir. Mübah ile yetinenler nefsinin arzularına rağmen onu dizginlediklerinde bu dünyada erişemedikleri fazlalıklara ziyadesiyle ahiret yurdunda kavuşacaklardır.

Çokluk da nefsi etkileyen hususlardan birisidir. Az önce zikredilen âyet açık bir biçimde çokluğun değer ifade etmeyeceğini belirtmekte ve uyarmaktadır. Mü‘mine düşen bu tür durumlarda nefsine egemen olabilmektir. Bu sebeple helal peşinde koşmak Hz. Peygamber tarafından cihadın bir çeşidi olarak kabul edilmiştir.⁷²

İkinci husus da şudur. Allah bir şeyi peygamberlerine emrettiğini açıkça belirtiyorsa meselenin önemine vurgu içindir. Çünkü peygamberlerin davranışları da diğer insanlar için örneklik teşkil eder ve delil değeri taşır. Allah, hatalarının örnek alınmaması ve hatalarına uyulmaması için onları hatadan korumuştur (ma’sûm). Diğer insanların böyle bir özelliği yoktur ve ma’sum olan peygamberlerden hassas olunması istenilen bütün konularda diğer insanlar çok daha duyarlı olmak zorundadırlar. Helal kazanç bunlardan birisidir. Bu sebeple Kur’ân-ı Kerim’de konu başında metin ve mealleri verilen âyetlerde özelden genelle doğru bütün peygamberlere⁷³, bütün mü‘minlere⁷⁴ ve bütün insanlara⁷⁵ ayrı ayrı bu hususun hatırlatılması, şeytanın yönlediği haram yollarla kazançtan uzak durulması ve onun oyununa gelinmemesinin⁷⁶ istenmesi oldukça önemlidir. Örnek olarak da rüşvet vb. haksız yollarla⁷⁷ insanların mallarını yemelerinden

⁷² Kudâî, *Müsned* (nşr. Hamdi es-Selefi), Beyrut 1407/1987, I, 83.

⁷³ Mü‘minûn (23), 51.

⁷⁴ Bakara (2), 172; Maide (5), 88.

⁷⁵ Bakara (2), 168.

⁷⁶ Bakara (2), 168; En‘âm (6), 142.

⁷⁷ Begavî, I, 497.

dolayı bazı helal maddelerin İsrailoğullarına yasaklanmış olmasından da ibret alınmasını istemektedir.⁷⁸

Az önce geçtiği üzere Allah'ın haram yollardan kazanılmış mallarla yapılmış zekât, sadaka, hacc gibi ibadetleri asla kabul etmemesi hatta Hz. Peygamber'in Allah'ın bu tür haramlarla beslenmiş insanların duasına icabet etmeyeceğini bildirmesi, en başta zikredilen hadiste helal hassasiyetinin farz üstüne farz bir görev olduğunun vurgulanması konunun önemini ortaya koyması açısından oldukça dikkat çekicidir. Daha da önemlisi insanların bu konuda hassasiyet göstermeyeceklerine Hz. Peygamber'in özellikle dikkat çekerek o tür insanlardan olmamaları hususunda ümmetini uyarması helal kazanca ne kadar önem verdiğini gösteren bir husustur:

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَيَأْتِيَنَّ عَلَى
النَّاسِ زَمَانٌ لَا يُبَالَى الْمَرْءُ بِمَا أَخَذَ الْمَالَ أَمِنْ حَلَالٍ أَمْ مِنْ حَرَامٍ

“İnsanlar, kişinin elde ettiği malın helalden mi yoksa haramdan mı geldiğine aldırmadığı –bütün derdi yeter ki o malı elde etsin– mutlaka bir zamanı yaşayacaklardır.”⁷⁹

Oysa Müslüman haram mı helal mi tam belli olmayan ve bu konuda şüphe duyduğu kazanç ve davranışlardan bile kaçınmak zorundadır. Çünkü Hz. Peygamber'in ifadeleriyle şüpheli şeylere bulaşmış olanlar harama düşmüşlerdir. Şüpheli şeylerden kaçınanlar ise dinini, namus ve haysiyetini korumuş, bunların tertemiz kalmasını sağlamış olan insanlardır.⁸⁰

Buna göre insanlar arasındaki ilişkiler ağıнын helal üzerine oturtulması hem adaletin ayakta tutulması hem de toplumsal huzurun sağlanması açısından zaruridir. Çünkü tayyib'in en

⁷⁸ Nisâ', (4),160-161.

⁷⁹ Buhârî, “Büyü”, 7, 23; Nesâî, “Büyü”, 2.

⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 3, Tirmizî, “Büyü”, 1; Nesâî, “Büyü”, 2.

önemli vasıflarından birisi insana ferahlık vermesidir.⁸¹

Üçüncü önemli nokta da hadis şarihlerinin ifadelerine göre Allah'a dua eden kişi cihad, hacc, sıla-i rahim, ilim tahsili gibi ibadet değeri taşıyan oldukça yorucu, sıkıntılı, tehlikeli, uzun bir yolculuktan salimen dönmüş ve bu ibadetlerinin kabulü için ellerini semaya açıp Allah'a dua-niyazda bulunmaktadır. Allah Te'âlâ ise haram kazançla beslenmiş bu şahsın ibadetini ve duasını reddetmektedir.

Burada şu husus üzerinde kısaca durulabilir. Acaba Allah Te'âlâ'nın haram yollardan kazanılmış mallarla geçimini temin eden kişinin kabul etmediği ibadetleri zekât, hacc, sadaka, kurban gibi mâlî özellik taşıyanlar mıdır? Yoksa diğer ibadetler de buna dahil midir?

Şu husus açıktır. Haram yollardan elde edilmiş mallarla yapılacak bir ibadetin kabulü söz konusu değildir. Mâlî ibadet kişinin kendisine ait kazançlardan olmalıdır. Haram yoldan elde edilen bir mal onu elinde tutana ait değildir ki onunla zekat verebilsin, kurban kesebilsin ya da hacca gidebilsin. Bunları yapsa bile kendi adına olamaz ve dolayısıyla şekli olarak bir vazifeyi yerine getirdiğini zannetmekten başka bir anlam taşımaz. Mesela hacc ile ilgili olarak bu husus şu hadiste ifade edilir: Bir kişi hacca niyetlenip yola çıkmak üzere ayağını bineğinin üzengisine koyup: "Lebbeyk! Allahümme lebbeyk! (Buyur Allahım buyur! Emrine amadeyim!)" şeklinde nida ettiğinde helal kazanç ile yola çıkıyorsa gökten kendisine şöyle bir karşılık gelir: "Haccın mübarek olsun, mutluluklar sana! Kazancın ve yolculuğun helale dayalı, haccın da makbul." Kirli kazançla hacc yolculuğuna çıkıyorsa tam tersi bir cevap alır: "*Seni kabul etmiyorum, mutluluk da dilemiyorum, kazancın haram, haccın da makbul değil / al haccını başına çal...*"⁸²

Hz. Peygamber'in ifadelerine göre makbul bir haccın karşılığı cennettir⁸³ ve kişi hacdan döndüğünde anasından doğduğu

⁸¹ Tевbe (9), 72; Sâff (61), 12.

⁸² Taberânî, *el-Evsat*, Kahire 1415, V, 251, nr. 5228; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, Kahire 1407, III, 210; X, 292.

⁸³ Buhârî, "Umre", 1; Müslim, "Hacc", 437.

gün gibi tertemiz bir biçimde yuvasına gelir.⁸⁴ Ama hadisten anlaşıldığı kadarıyla haccın kabulünün en temel şartı hem saf niyetle (riya ve gösterişten uzak) hem de saf (temiz ve helal) kazanç ile yapılmasıdır.

Aynı şeyi zekât ve sadakalar için de söylemek mümkündür. Hadiste bir hurma bile olsa helal yoldan kazanılmış maldan verilen sadakayı Allah Te‘âlâ’nın tıpkı bir şahsın sevdiği hayvanın (devesinin veya atının) yavrusunu özenle yetiştirip büyüttüğü gibi avucunun içine alarak Uhud dağı gibi hatta daha da fazla büyüteceğini yani dağ ağırlığında sevap vereceğini anlatır. Bununla özellikle helalinden kazanılmamış mallardan verilen sadakanın reddedileceğine de vurgu yapılır.⁸⁵

Aynı yöndeki diğer bir hadiste de Allah’ın gayr-ı meşru yollardan mesela devlet malından haksız bir biçimde elde edilmiş mallardan (gulûl) yapılmış hayırların (zekât, sadaka vb.) reddedileceği belirtilir.⁸⁶

Bakara sûresinin 267. âyetinde de bu hususa vurgu vardır:

“Ey İnananlar! Kazandıklarınızın helal ve temiz, kaliteli (tayyib) olanlarından infakta bulunun. Haram ve kötüsünü (habis) vermeye kalkmayın...”

Haramdan kazanan ya da kazancına haram katmış bir müslümanın bedenî ibadetlerinin makbul olup olmadığı konusunda bazı tartışmalar vardır. Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimler Hz. Peygamber’in: “Kim on dirheme bir elbise alır da içinde bir dirhem haram para bulunursa Allah o elbiseyle kıldığı namazı kabul etmez”⁸⁷ gibi hadislerine dayanarak haramdan kazanan bir kimsenin ibadetlerinin dünyevî hükümler bakımından da geçerli olmadığı görüşünü dile getirirler. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu ise bu tür durumlarda ibadetlerin dünyevî hükümler bakımından yerine getirilmiş olacağı ve fikhî açıdan

⁸⁴ Buhârî, “Muhsar”, 9-10; Müslim, “Hac”, 438.

⁸⁵ Buhârî, “Zekât”, 8, “Tevhîd”, 23; Müslim, “Zekât”, 63-64.

⁸⁶ Buhârî, “Zekât”, 7; Müslim, “Tahâret”, 1.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, II, 98.

borcun düşeceği mesela kaza gerekmeyeceğini savunurlarken Allah katında makbul sayılmayacağını da söylemektedirler. Çünkü ibadetin en temel hedeflerinden birisi insanda olumlu anlamda davranış değişikliği meydana getirmesi, iyiye yönlendirmesidir.

İbadetler, kazancın helal olması hususunda önemli bir terbiye aracıdır. Mesela namazda iken bir kimse kendisine normal hallerde helal olan işleri yapamamakta söz gelimi yiyip içemekte ve bir nefis terbiyesi süreci yaşamaktadır. Oruç ibadeti de aynı şekilde kendisine helal olan yiyecekleri imsak vaktinden akşam namazı vakti girinceye kadar yiyememektedir. Birçoğumuz Ramazan ayında akşam ezanı okunmadan önce sofraya oturur kendimizi ne kadar aç ve susuz hissederek edelim nefsimizi tutar ve ezanı bekleriz. Kendimize helal kılınmış olan şeyleri oruçlu olmamız sebebiyle yiyip içemeyiz. Keza hacc için giyilen ihram da bu noktada güçlü bir terbiye sürecidir. İhramlı Müslüman kendisine normal şartlarda helal olan bazı şeyleri yapamamaktadır. Bu, ihram sonrasında haramlar konusunda daha da hassas olmayı sağlayan bir süreçtir. Esasen Harem-i Şerife bu şekilde giriş bütün haramların terk edileceğine dair verilen güçlü bir sözün ifadesidir. İhram, bir otun bile koparılmasının, bir haşerenin öldürülmesinin, bir hayvanı avlamak bir yana avlayana gösterilmesinin bile cezasının bulunduğu, başkalarıyla tartışmanın, kötü söz söylemenin terkedildiği bir ortamda bir müddet yaşamaktır. Bunun insana kazandıracağı çevre bilinci, merhamet duygusu, iyiliği davranış biçimi haline getirme, sorumluluk şuuruna sahip olma, nefsi terbiyeden geçirme ve haramlardan uzaklaşma kararlılığı çok önemli bir eğitim sürecidir. Namazı tamamladıktan sonra selam vererek çıkmak, akşam ezanıyla birlikte orucu açmak, hacc menasikini bitirdikten sonra ihramdan çıkmak (ihlâl) ibadet boyunca elde edilen sorumluluk bilinciyle insanların içine girip helalde sabit kalma kararlılığının uygulanmasına geçmek anlamı taşır. İbadet bunlara etki etmiyorsa ortada sadece şekli olarak bir vazifenin ifası vardır. Kişi açısından ibadetin değeri ona kazandırdığı ahlâk ve bilinçle ölçülür. İmâm Gazâlî der ki:

“Haram yemekle beraber ibadet etmek deniz dalgalarının üzerine bina yapmaya benzer.”⁸⁸

Esasen emrolunan bütün ibadetlerin gayesi insanların iç dünyasının düzenlenmesi ve insanda olumlu yönde davranış değişikliği meydana getirmesidir. Bu noktada nefis terbiyesi önemli bir gayedir. İnsan, sırf Allah’a ibadetle görevli, kötülük yapamayan meleklerle; Allah’a isyan eden, iyilikten nasibi olmayan ve bu yüzden de Allah’ın huzurundan kovulan, kötülüğün sembolü şeytana ait duygularla birlikte yaratılmıştır. Yani insan bunlardan hangisine meylerse o tarafa yakın olacaktır. Bu, insanın melekleşebilecek ve şeytanlaşabilecek bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Kur’ân-ı Kerîm bu yaratılış gerçeğini şu âyetiyle ifade eder:

*“Nefse ve onu biçimlendirene, Ona kötülükleri/isyanı (fücûr) ve korunmasını/itaatını (takvâ) ilhâm edene andolsun ki: (Allah’tan başkasına tapmayarak) Nefsini kötülüklerden arındıran kazanmış, Onu kötülüklere gömen de ziyana uğramıştır.”*⁸⁹

Gerçek anlamda ibâdetler insandaki şeytanî duyguları, nefsânî arzuları engelleyici, olumlu yönde davranış değişikliği sağlayıcı işlev görür, melekleşme sürecinin bir aracı olur. Bu sebeple ibadetlerde şekli şartların yanında bir de onun ruhunu/özünü ilgilendiren şartları vardır. İbadet bilinci diyebileceğimiz bu ruh onun kabulünün en temel kriteridir. Ruhu olmayan ibadet cansız bedene benzer ki bu ibadetin meşru kılınış amacıyla bağdaşan bir husus değildir. Kur’an-ı Kerîm çok açık bir şekilde bu gerçeği namaz özelinde şöyle anlatır:

*“...ve namazı da kıl. Çünkü namaz kötü ve iğrenç şeylerden meneder.”*⁹⁰

Hız. Peygamber de: “Kimi kıldığı namaz kötülük ve çirkinliklerden alıkoymuyorsa onun ancak Allah’tan uzaklığı artmıştır” buyurur.⁹¹

⁸⁸ İhyâ’ü ‘ulûmîd-dîn, Beyrut, ts. (Dâru’l-Ma’rife), III, 89.

⁸⁹ Şems (91), 7-10.

⁹⁰ Ankebût (29), 45.

⁹¹ Muttakî el-Hindî, Kenzü’l-‘ummâl (nşr. Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekkâ), Beyrut 1401/1981, nr. 20083.

Hız. Peygamber de aynı husus üzerinde durur ve: “Nice oruç tutanlar vardır ki onun yanına kalan açlık, nice gece namazı kılanlar vardır ki onun yanına kalan da uykusuzluktur” buyurur.⁹² Yine bir başka hadisinde: “Mebrûr (kabul görmüş) bir haccın karşılığı cennettir”⁹³ buyururken diğer bir hadiste bunun belirtisinin hacının hacdan sonraki davranışlarının öncesinden hayırlı/olumlu olması en temel ölçüt olarak ifade edilir.⁹⁴ Büyük İslâm alimi Mâverî’nin naklettiği bu hadisi her ne kadar elimizde mevcut hadis mecmualarında görememiş olsak da az önce yer verilen âyet ve hadislerden İslâm’ın ruhuna uygun olduğunu ve bu yönüyle bir temelinin bulunduğunu söylememiz mümkündür.

Burada son olarak bir hususa daha işaret etmek gerekirse fıkhi olarak bir kazancın meşru ticaret çerçevesinde düşünülmesi ve kazancın da helal olabilmesi için emek, sermaye veya sorumluluktan (damân) birisinin bulunması gerekir.⁹⁵ Kişi ya meşru bir işte çalıştığıyla kazanır, el emeğinin karşılığını alır. Bu ona helaldir. Ya da sermayesini çalıştırması için birisine verir. O kişi meşru çerçevede görülen bir ticaretle o sermayeyi işletir. Elde edilen kârı aralarında anlaştıkları oranda paylaşırlar. Çalıştıran emeğinin, sermaye sahibi de sermayesinin karşılığını almış olur. Bu da helaldir. Zarar söz konusu olduğunda çalıştıran emeğinin karşılığını alamamak sûretiyle zarara katlanır. Sermaye sahibi ise sermayesinden eksilen zararı üstlenir. Her iki taraf da zarara bu şekilde ortak olurlar. Damân ise bir işin riskini / sorumluluğunu üstlenmek demektir. Bunun karşılığında elde edilen kazanç helaldir. Söz gelimi belli bir ücret mukabilinde bir işi üstlenen şahıs –eğer o işi veren / sipariş eden özellikle o şahsın yapmasını şart koşmamışsa- aynı işi daha ucuza bir başkasına yaptırabilir ve bundan kazandığı para kendisine helaldir. Mesela bir otomobili 100 TL’ye tamir etmek üzere anlaşma yapan bir

⁹² İbn Mâce, “Sıyâm”, 21.

⁹³ Buhârî, “Umre”, 1; Müslim, “Hacc”, 437.

⁹⁴ Mâverî, *Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn*, Beyrut 1413/1993, s. 148.

⁹⁵ Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, Kahire 1327-28/1910, VI, 62.

usta aynı işi 80 TL'ye bir başkasına verebilir. Bu aradaki 20 TL'lik fark ona helaldir. Çünkü o işin riski / sorumluluğu kendisine aittir. Bir riski üstlenen onun menfaatine hak kazanır. Bu hüküm, Mecelle'de "Bir şeyin nef'i damânı mukabelesindedir"⁹⁶ şeklinde kaideleşen Hz. Peygamber'in:

عَنْ عَائِشَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا - قَالَتْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- (الْخَرَجُ بِالضَّمَانِ).

"Menfaat, sorumluluk karşılığındadır" hadisine⁹⁷ dayanır.

İşe Besmele ile Başlamak

Bir müslümanın herhangi bir işe başlarken –hayvan kesme gibi bazı özel durumların hükmü istisna edilirse– besmele çekmesi sünnettir. Hz. Peygamber işe başlarken besmeleyi aksatmamıştır.

Besmelede Allah'ın rahman ve rahîm sıfatlarına vurgu vardır. Allah'ın bu iki isminin tecellisi olan rahmet eylemi Allah-insan ve insan-alem ilişkilerinin (insanlar arası ve diğer varlıklarla münasebetlerin) en temel dinamiğini oluşturur. Rahmet kelimesi Allah'ın kullarına muamelesi açısından keyfiyetçe (nitelik/kalite) mükemmel, kemiyetçe (nicelik/sayı) sınırsız lütuf ve inayeti, O'nun acıması demektir. Rahmet, kulların birbirleriyle ve diğer varlıklarla ilişkisi bakımından ise iki unsura sahiptir. Birincisi, ilişkilerde kırıclık ve kabalıktan uzak durmak, nezaket, zerafet ve sevgiyi esas almaktır. İkincisi ise isteneni içtenlikle / gönülden gelerek ve fazlasıyla yapmak anlamındaki ihsandır (iyilik). Yardım, bu özelliği taşımıyorsa can sıkıntısı ve gönülsüzlük mevcutsa, Allah'ın rızasından çok maddî çıkar ya da kınanma korkusuyla yapılıyorsa eylem iyilik olarak değer kazanmaz. Dolayısıyla bu bir rahmet ilişkisi olamaz. İşte Hz. Peygamberin bir Müslümanın hayırlı olan bütün işlerine besmelesiz başlamasını eksiklik ola-

⁹⁶ Md. 85.

⁹⁷ Ebû Dâvûd, "Büyû", 71; Tirmizî, "Büyû", 53; Nesâî, "Büyû", 15; İbn Mâce, "Ticârât", 43; Ahmed b. Hanbel, VI, 49, 208, 237.

rak belirtmesi⁹⁸ rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla başlanan işte Onun lütfu ihsanını temenni ve yapılan işe de merhametin etkisinin (nezaket-ihsan) gösterileceğinin taahhüdüdür. Allah'ın insana, onun kullara davrandığı cinsten muamele ettiği (el-cezâû min cinsi'l-'amel) dikkate alınırsa ilişkilerinde nezaket-ihsanı esas alan Allah'ın merhametine hak kazanır ve her bir yaptığı sadaka olarak değer kazanır.⁹⁹ Allah'ın yarattıklarına merhametle yaklaşmayanın müeyyidesi de oldukça ağırdır ve bu da merhametle muameleye hak kazanamamaktır.¹⁰⁰

İşine Allah'ın adıyla başlayan mü'min sadece O'nun izniyle işe başladığına dair inancını dile getirmektedir. Bu sebeple içki içmek, kumar oynamak, zina etmek gibi haram kılınan fiillere besmele ile başlamak haramdır ve kasıtlı yapılması halinde küfür gerektiren bir eylemdir. Değerli ve hayırlı işlere besmele çekmek o işten Allah'ın lütuf ve ihsanını, feyz ve bereketini istemek anlamına gelir. Haramda ise böyle bir şeyin istenmesi Allah'ı alaya almanın ifadesidir.

Hız. Peygamber bismelenin önemini şu hadislerinde vurgulamıştır: “Değer verilen hangi iş olursa olsun Allah'ın zikri ile başlanmamışsa o iş güdüktür/eksiktir”;¹⁰¹ “Değer verilen hangi iş olursa olsun ‘Bismillah’ ile başlanmamışsa bereketsizlikle sonuçlanır (eczem);¹⁰² o iş eksik kalmağa mahkûmdur (ebter).¹⁰³

Bahse konu hadislerin birisinde geçen “Allah'ın zikri ile başlanmamış iş eksiktir” ifadesinin Allah'ın adıyla başlamak (besmele) anlamına geldiğini, bunun da kâmil şeklinin ‘Bismillahirrahmânirrahîm’ olduğunu diğer hadis ve Hız. Peygamber'in uygulamalarından anlıyoruz.

⁹⁸ Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl*, I, 555, nr. 2491; Suyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, nr. 15584; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, Kahire 1352, II, 119, nr. 1964; ayrıca bk. Dârekutnî, *es-Sünen* (Seyyid Abdullah Haşim), Beyrut 1386/1966, I, 229.

⁹⁹ Bk. Wensinck, *Concordance*, “sadaka” md, III, 285.

¹⁰⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 2, “Edeb”, 18; Müslim, “Fezâll”, 65-66.

¹⁰¹ Dârekutnî, *es-Sünen* (nşr. Seyyid Abdullah Yemânî), Beyrut 1386/1966, I, 229.

¹⁰² Cemâlüddin ez-Zeylaî, *Tahrîcü'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâki'a fi tefsiri'l-Keşşâf* (Abdullah es-Sa'd), Riyad 1414, I, 22; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münir* (nşr. Mustafa Ebûlgayz v.dğr.), Riyad 1425/2004, II, 92.

¹⁰³ İrakî, *el-Muğnî*, I, 159.

Besmele, ‘Bismillahirrahmânirrahîm’ ifadesinin kısa söylenişidir ki Rahman ve Rahîm olan Allah’ın adıyla başlıyorum demektir. Bu ifadede iki şeye vurgu vardır. Birincisi işe Allah’ın zikriyle yani O’nun adıyla başlanmaktadır. Besmele çeken bununla başladığı işte Allah’ın çizdiği sınırlarda kalacağına, onun rızasını gözetmesine, Allah ve Rasûlünün öğütlerini hatırd tutarak iş yapacağına söz vermektedir. Çünkü Allah’ın zikrinden yüz çevirenin maişeti / geçimi, şiddetli biçimde darlığa düşmeye mahkûmdur.¹⁰⁴

Âyetteki şiddetli biçimdeki geçim darlığından maksadın ne olduğu ile ilgili müfessirlerin çeşitli yorumları bulunmakla birlikte isabetli gözükeni Allah’ın koyduğu esasları gözetmeden ve Hz. Peygamberin belirlediği hassasiyetleri dikkate almadan kazanılan servetlerin ne kadar çok olursa olsun sahibine huzur vermeyeceği ve onun iç dünyasında şiddetli darlık ve sıkıntı oluşturacağı, vicdan azabını beraberinde getireceği şeklinde olmaktadır. Halk dilindeki ‘bolluk içinde darlık’ ifadesinin tecellilerinden birisi de işte bu psikolojik durumdur. Dünyadaki İlahi ceza bu iken ahirette ki ceza ise daha çetin olacaktır.¹⁰⁵

Günümüzde kazancına az veya çok şaibenin bulaşmasına aldırmayan, hırs ve tamah sebebiyle kanaati ciddiye almayan ve bu sebeple mala tahakküm eden değil malın kendisine tahakküm ettiği, adeta malın esareti altındaki huzursuz, tatminsiz Hz. Peygamber’in “*Helak olasıca! Paranın kulu olmuş!*”¹⁰⁶ şeklinde tepki gösterdiği, Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle bütün işi gücü mal yıgmak olan adeta ona tapan, bir gün dünyadan ayrılacağını ve dünya malının dünyada kalacağını kendisine de onun hesabını vermek düşeceğini hiç aklına getirmeyen, sadece yığan ve depolayan¹⁰⁷ ince hesaplar içine giren zihniyetteki servet sahibi birçok insanın zaman zaman intihara kadar uzanan ruhi bunalım içinde bulunduğunu biliyoruz. Âyet bu gerçeğe işaret ederek çok önemli bir uyarıda bulunmaktadır.

¹⁰⁴ Tâhâ (20), 124.

¹⁰⁵ Tâhâ (20), 127.

¹⁰⁶ Buhârî, “Rikâk”, 10, “Cihâd”, 70; İbn Mâce, “Zühd”, 8; *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1414/1993, VIII, 12.

¹⁰⁷ Hümeze (104), 2-3.

Allah'ın adıyla başlayıp O'nun rızasına uygun hareket etmek ise bereket kaynağıdır. Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın emir ve yasaklarına gönülden bağlı olanlara Allah'ın başı dara geldiğinde bir çıkış yolu göstereceğini ve ummadıkları yerden rızıklandıracağını, herhangi bir işte üzerine düşeni yapıp sonucunu kendisine bırakanlara Allah'ın yeterli olduğunu, Allah'ın mutlaka işini hedefine ulaştıracağını bildirir.¹⁰⁸ Keza Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın, emir ve yasaklarına saygılı ve gönülden bağlılık bilincine varanların eylemlerine bir mükâfat olarak göklerin ve yerin bereket kapılarını açacağını bütün ümmetler için genel bir vaad olarak zikretmektedir.¹⁰⁹

Bütün bunlardan anlaşıldığı kadarıyla ticarethaneyi açarken besmele çekmek, kazanca haram karışmaması için Allah Te'âlâ'dan dua ile yardım istemek, kazancını bereketli kılmasını talep etmek bir Müslüman hassasiyetidir.

İşe Erken Başlamak

Bereket, ilahi feyiz ve ihsan, lütuf ve hayrı ifade eden bir kavramdır. İşe erken başlamak adaptandır ve erken başlangıç berekete kapı aralamak demektir. Bu diğer zamanlarda bereket olmadığı anlamına gelmez. Ancak bu konuda Hz. Peygamberin duası vardır, peygamberlerin duası ise makbuldür:

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ (اَللّٰهُمَّ
بَارِكْ لِأُمَّتِيْ فِيْ بُكُوْرِهَا).

“Allahım! Ümmetimden işe erken başlayanların faaliyetlerini bereketli kıl.”¹¹⁰

Hadisi açıklayan İslâm alimlerine göre “bereketli olan erken zaman” fecr ile güneşin doğumu arasındaki kısımdır.

Zikredilen hadiste iki önemli ayrıntıdan da bahsedilmektedir. Birincisi Hz. Peygamber her hangi bir asayiş olayı sebebiyle

¹⁰⁸ Talak (65), 2-3.

¹⁰⁹ A'râf (7), 96.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 78; Tirmizî, “Büyü”, 6; İbn Mâce, “Ticârât”, 41.

güvenlik güçlerini ya da savaş sebebiyle orduyu yola çıkaracağında sabahın erken vakitlerinde gönderirdi. Bundan dolayı bazı âlimler ilim tahsili, yola çıkma ya da ticaret yapma gibi hangi iş olursa olsun erken başlamanın sünnet olduğu görüşündedirler.¹¹¹ İkincisi de işe erken başlama ile ilgili tecrübî bir bilgidir. Sahabe-nin tacirlerinden Sahr b. Vede'a ticaretine sabahın erken saatlerinde başlamış ve bu yüzden malı çoğalmış ve zenginleşmişti. Bu da Hz. Peygamber'in duasının Sahr'da tecellisinin bir ifadesidir.

Hz. Peygamber sabah uykusunun rızka (bereket) mani olduğunu bildirmiştir.¹¹² Rivayete göre Hz. Peygamber sabah vakti kerimesi Hz. Fâtıma'ya uğramış ve onu uyurken bulmuştu. Kendisini uyarak Allah'ın rızkı fecr ile güneşin doğumu arasında dağıttığını bu vakitte ayakta olmasını, gafillerden olmamasını istemiştir. Hz. Ali de, Hz. Fâtıma'nın anlattığı bu olayı teyit etmiştir.¹¹³

Rızık Verenin Allah Olduğu Bilinciyle Tevekkül Etmek

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinde belirtildiği üzere Allah Te'âlâ yarattıklarının rızkını üzerine almıştır.¹¹⁴ Bir âyette: *"Yeryüzünde kılmıdayan hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'ın üzerine olmasın!"*¹¹⁵ buyurulmaktadır. O'nun rezzâk¹¹⁶ oluşu da bu gerçekliğin ifadesidir. Bununla birlikte Allah rızkı dilediğine az, istediğine çok verir. Takdir kendisinin-dir.¹¹⁷ İnsana düşen rızkını aramaktır.¹¹⁸ Rızık peşinde koşarken şeytana uyulmaması ve yasak yollara sapılmaması gerekir.¹¹⁹

¹¹¹ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, Beyrut 1415/1994, II, 132.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, I, 73; Kudâî, I, 73.

¹¹³ Beyhakî, *Şu'abü'l-imân* (nşr. Abdülalî A. Hâmid), Bombay-Riyad 1423/2003, VI, 404.

¹¹⁴ Hûd (11), 6; Tâhâ (20), 132; Ankebût (29), 60; Fâtır (35), 3.

¹¹⁵ Hûd (11), 6.

¹¹⁶ Zâriyât (51), 58.

¹¹⁷ Ra'd (13), 26; İsrâ' (17), 30; Kasas (28), 82; Ankebût (29), 62; Rûm (30), 37; Sebe' (34), 36, 39; Zümer (39), 52; Şûrâ (42), 12.

¹¹⁸ Mülk (67), 15; Cumu'a (62), 10.

¹¹⁹ Bakara (2), 168.

Hız. Peygamber'in bu âyetlerin öngördüğü esaslar paralelinde şu hadisi önemlidir:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ وَأَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ فَإِنَّ نَفْسًا لَنْ تَمُوتَ حَتَّى تَسْتَوْفِيَ رِزْقَهَا وَإِنْ أَبْطَأَ عَنْهَا فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ خُذُوا مَا حَلَّ وَدَعُوا مَا حَرَّمَ

“Ey insanlar! Allah'a gönülden bağlanarak emir ve yasakları hususunda Onu gücendirecek davranışlardan sakının. Rızık talebinde mutedil olun / ifrat-tefritten sakının / orta yolu (iktisad) tutun. Çünkü rızık gecikse bile hiçbir kimse onu tastamam almadıkça ölmeyecektir. O halde Allah'ın hakkınızda koyduğu esaslara gönülden bağlanarak saygılı olun ve talepte mutedil olun / ahlâkî sınırlar çerçevesi içinde davranın. Helal olanı alın, haram olanı da terk edin.”¹²⁰

Bu hadisin biraz daha açıklayıcı olan diğer bir rivayeti de şudur:

Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *“Ey insanlar! Ben size cennete yaklaştıracak, ateşten uzaklaştıracak her şeyi emrettim. Yine ben size ateşe yaklaştıracak cennetten uzaklaştıracak her şeyi yasakladım. Bana Cebrail (a.s.) şunu bildirdi: Hiçbir kimse rızıkını tastamam almadıkça asla ölmeyecektir. Rızık talep hususunda Allah'ın emir ve yasaklarına gönülden gelen bir bağlılıkla saygılı davranın ve rızık talep hususunda mutedil olun / ahlâkî sınırlar çerçevesi içinde davranın. Rızık ertelenmiş / gecikmiş olması sizi Allah'a isyan karakteri taşıyan yollardan onun peşine düşmeye sevketmesin. Allah katında olanlara ancak Ona itaatla nail olunabilir.”¹²¹*

Kur'an-ı Kerim Allah'ın emir ve yasaklarına saygılı olanları beklemediği yönden rızıklandırabileceğini şu âyetle ifade eder:

¹²⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 2; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. M. Abdülkadir Ata), Mekke 1414/1994, V, 265.

¹²¹ Beyhakî, *Şu'abü'l-imân* (nşr. M. Saîd Besyûni Zağlûl), Beyrut 1410, XIII, 227.

وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا
يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ
أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا (الطلاق: ٣-٤)

“Kim Allah’a saygısızlıktan sakınırsa O kendisine bir çıkış yolu gösterir ve onu hiç beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah’a dayanıp güvenirse O kendisine yeter. Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Allah her şey için bir ölçü koymuştur.”¹²²

Bu âyetler talâk / boşama bağlamında bir konuyu ele alsa da ‘sebebin belli bir konuda olması hükmünün umumi / genel olmasını engellemez’ kuralı gereğince umumilik ifade eder.

İslâmi kaynaklarda tevekkül üzerinde önemle durulmakta ve bu kavramın rızıkla da bağlantısı kurulmaktadır. Mesela Hz. Peygamberin şu hadisi bu konuda dikkat çekicidir:

عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ إِنَّهُ سَمِعَ نَبِيَّ اللَّهِ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَوْ أَنَّكُمْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ
تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ تَغْدُو خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا

“Eğer siz hakkıyla Allah’a tevekkül etseydiniz, O, sabahleyin aç gidip akşamleyin tok olarak yuvalarına dönen kuşları rızıklandırırdığı gibi sizi de kesinlikle rızıklandırırdı.”¹²³

Tevekkül, bir mü’minin üzerine düşeni yapıp gerekli tedbirleri aldıktan sonra sonucunu Allah Te‘âlâ’ya havale etmesidir. Kula düşen esbaba tevessül yani sebeplere sarılmaktır. Sonuç Allah Te‘âlâ’ya aittir. Yani deveyi bağladıktan sonra bıraktığı yerde bulma beklentisini Allah’a bırakıp teslim olmaktır.¹²⁴ Buna göre her şeyin maliki, yaratıcısı Allah’tır. O dilediğine dilediği kadar

¹²² Talâk (65), 2-3.

¹²³ Tirmizî, “Zühd”, 33; İbn Mâce, “Zühd”, 14; Ahmed b. Hanbel, I, 30.

¹²⁴ Tirmizî, “Sıfatü’l-küyâme”, 60.

verir, verdiğini de çekip alabilir. Çok verdiğini şükürle, az verdiğini de sabırla imtihandan geçirmektedir. Verdiğini hiç kimse engelleyemez, engellediğini de hiç kimse veremez. Şu âyetlerde bu hususa işaret edilir:

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ
الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ
الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٦٧﴾ تُؤَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ
وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيتِ وَتُخْرِجُ
الْمَمِيتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٦٨﴾

“De ki: Ey mülkün sahibi Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verirsın, dilediğinden de onu çeker alırsın, dilediğini aziz edersin, dilediğini zelif / rezil edersin. Hayır Senin elindedir. Muhakkak ki, Sen her şeye kâdîrsin. Geceyi gündüzün içine sokarsın, gündüzü gecenin içine sokarsın; ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın. Dilediğine de hesapsız rızık verirsın.”¹²⁵

Bir tacirin kazancında ya da bir başka işle meşgul olanın başarısında elbette çalışmasının, kabiliyetinin ve gücünün etkisi vardır. Hatta rızık ya da diğer işlerde başarı için çalışma zorunluluğu da vardır. Hadiste geçen kuşların sabah aç gidip akşam tok dönmelerinden bahseden hadiste de bu görülmektedir. Kuşların bile rızık oturdukları yerden gelmemekte onlar da rızık peşinden koşmaktadırlar. Ama kişinin elde ettiği başarılı sonucu mutlak anlamda kendi çabasına bağlaması doğru değildir. Başarı için çalışma zorunludur. Ama başarıyı ve kazancı lütfeden yani sonucu yaratan Allah Te‘âlâ’dır. Sonuçta şükür ve hamd de bunun için gereklidir. Dolayısıyla insan beklediği sonuca ulaşmış olmasını sadece kendinden bilmemelidir. Kur’ân-ı Kerîm hazinelerinin anahtarını toplulukların taşıdığı Kârûn’un servetini bilgi gücüyle elde ettiği yönündeki iddiasını bir küstahlık sayar ve Allah’ın onun saraylarını yerin

¹²⁵ Âl-i İmrân (3), 26-27.

dibine geçirdiğini belirtir¹²⁶ ki olay, diğer insanlara ibret olsun diye anlatılır.

Buna göre malını ya da iş gücünü çarşıda-pazarda alıcısına arzeden, dükkânını zamanında açıp müşterisini bekleyen bir insan üzerine düşen ilk görevi yapmıştır. Bundan sonrasında dürüstçe çalışması, haksız rekabete girmemesi, çevresindeki es-nafla kavga etmemesi, gereksiz yere çekişmemesi, didişmemesi gerekir. Allah'ın kendisi için takdir ettiği rızık ne ise o kendisine gelecektir.

Ticarette Ortak Olanların Diğer Ortağının Allah Te'âlâ Olduğunun Bilincinde Olmaları

Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم-
: (يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنَا ثَالِثُ الشَّرِيكَيْنِ مَا لَمْ يَخُنْ
أَحَدُهُمَا صَاحِبَهُ فَإِذَا خَانَ خَرَجْتُ مِنْ بَيْنَهُمَا).

*"Alâh Te'âlâ iki ortakdan birisi diğerine ihanet etmediği müddetçe ben onların üçüncü ortağıyım. Eğer birisi diğerine ihanet ederse ben aralarından çıkarım."*¹²⁷

Ortaklık, hem sermayelerin hem de fikirlerin ve projelerin birleşmesi ile büyük işlerin yapılabilmesine, üretimde verimin, arzda kalitenin, kazançta bolluğun elde edilmesine fırsat tanıyan ekonomik birlikteliktir. Bu sebeple Allah Te'âlâ mü'minlerin ortaklık kurmalarını teşvik etmiş, kendisinin de onlara ortak olduğunu bildirerek bununla birbirlerine hıyanet etmediği sürece ortakların yardımında olduğunu ve ticaretlerinde kârı garanti ettiğini, çalışmalarını bereketlendireceğini, mallarını koruyacağını taahhüt etmiştir. Tek tek küçük sermayeler gücü oranında

¹²⁶ Kasas (28), 78-81.

¹²⁷ Ebû Dâvûd, "Büyü", 26; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, VI, 78.

sahiplerine kazanç sağlasa ve onların geçimini temin etse de gücü sınırlı olduğundan istenilen düzeyde bir endüstrileşmeyi, sanayileşmeyi, teknoloji gelişimini sağlayamaz. Bunlar için büyük sermayeye ihtiyaç vardır. Teknolojiyi elde etme, endüstrileşmeyi sağlama ancak çok güçlü araştırma-geliştirme (ARGE) kurumlarıyla elde edilebilecek uzun süreli bir çalışmayı da gerektirmektedir. Bu açıdan küçük sermaye için bu oldukça lüks-tür ve büyük sermayelere ihtiyaç vardır. Bu gün dünyanın çeşitli ülkelerinde kurulmuş olan çok ortaklı dev şirketler, birçok ülkenin bütçesinden daha yüksek sermayeleriyle sadece ekonomik güç olarak değil aynı zamanda bu sayede etkili bir siyasî aktör olarak da dünyada söz sahibidirler. Müslümanların bunları görüp ders çıkarması gerekir. Bu şirketler sermayenin gücünden doğan nüfuzu sayesinde kurdukları sömürü düzeniyle ve çağdaş kölelik sistemiyle gelişmemiş ülkelerin doğal kaynaklarını ucuza kapatarak işleyip, ucuz hammaddeyi mamül hale getirerek yine bu ülkelere çok yüksek fiyatlara satmaktadırlar. Bütün bunların küçük birikimlerin bir araya gelmesiyle oluşan dev ortaklıklar sayesinde gerçekleştiğini canlı örnek olarak görmek durumundayız. O zaman bu hadisin Müslümanlar açısından ne kadar önemli bir konuya dikkat çektiği üzerinde düşünmemiz gerekir. Bu gün dev şirketlerin katettiği mesafede İslâm ahlâkı hâkim olmuş olsaydı sömürü bir yana hammadde kaynağı ile endüstriyel faaliyet arasında denge yani adalet hâkim olurdu. Bundan da hem taraflar hem insanlık kazanırdı.

İKİNCİ BÖLÜM

Kazanç Sırasında Tacir

Ticarette, Dünya-Ahret Dengesini Gözetmek

Ticarî hayatın cazibesi, nefsin tahriki dünya-ahret dengesini bozabilir. Bu durum kazanca dalıp ahlâkî değerleri ve Allah’a karşı vazifeleri ihmal etmekle sonuçlanabilir. Kur’ân-ı Kerîm bu konuda uyarıda bulunur:

رِجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ
وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ
(٧٧) لِيَجْزِيَ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ
وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (٧٨) سورة النور

“Onlar öyle adamlardır ki ne bir ticaret ne de bir satım kendilerini Allah’ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamaz. Onlar kalplerin dehşetle yerinden çıkacakmış gibi sarsılacağı, gözlerin yuvasından fırlayacağı bir günden korkarlar. Onlar, Allah’ın kendilerini, yaptıklarından daha güzeli ile ödüllendireceği, daha fazlasını da ihsan edeceği şeyin peşinde olanlardır. Allah, dileğini hesapsız şekilde rızıklandırır.”¹²⁸

Ticarete dalmak, dünyaya esir olmak, zevk ve eğlence peşinde koşmak, namazları vaktinde kılmamak, malî ödevleri aksat-

¹²⁸ Nûr (24), 37-38.

mak dolayısıyla “Allah’ın sana verdiği nimetlerle âhiret yurdunu ara, fakat dünyadan da nasibini unutma!”¹²⁹ şeklindeki ayette istenen dünya-ahiret dengesini bozmak, “Dikkat edin! Dünyayı ve dünyalığı çok seviyorsunuz! Ahireti unutuyorsunuz”¹³⁰ ayetinin ifade ettiği şekilde dünyaya sarılıp ahireti önemsememek, ahirete nispetle bu dünyanın geçici ve değersiz nimetlerine bel bağlamak sonuçta Allah’ı unutmak “kaybetmek” anlamına gelir. Mü’min için: “Rabbimiz! Bize dünyada da ahirette de iyilik ver!”¹³¹ mealindeki duâ ayeti de aynı hususa işaret etmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de bu konuya ilginç bir olayla dikkat çekilir. Olay şudur:

Medîne’de açlığın ve pahalılığın hüküm sürdüğü bir dönemde Cuma günü Hz. Peygamber’in hutbe okuduğu bir sırada şehre bir ticaret kervanı gelmiş ve Rasulullah minberde iken birçok sahabe onu ayakta bırakıp kervanın peşine düşmüştü. Mescidde sadece on iki sahabe kalmıştı. Âyette şöyle anlatılır:

“Onlar bir ticaret veya eğlence gördüklerinde ona doğru akıp gittiler ve seni ayakta bırakıverdiler. Onlara de ki: ‘Allah’ın nezdinde olan, eğlenceden de ticaretten de üstündür.’”¹³²

Hz. Peygamber: “Şayet bu kalanlar da onların peşinden gitsen şu vadi ateş olarak akardı” buyurdu.¹³³

Bu olayla ilgili olarak nazıl olan ayette geçen “seni ayakta bırakıp ticaret peşine gittiler” kısmının ders çıkarılacak yönü ticari hayatta Allah ve Peygamberinin belirlediği değerleri bir kenara bırakıp onlara sırt çevirmek, Allah ve Rasulünün buyruklarını dinlememek, nefsin arzularına tabi olmak onu ayakta bırakmak anlamına gelir ve kaybettirir.

Şu ayet de benzer bir şekilde aynı hususa vurguda bulunur:

¹²⁹ Kasas (28), 77.

¹³⁰ Kıyâme (75), 20-21.

¹³¹ Bakara (2), 201.

¹³² Cuma (62), 11.

¹³³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdül-mesir*, Beyrut 1422, IV, 284-285.

قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ
وَأَمْوَالٌ أُفْتَرِئْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا
أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى
يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (١١٤) سورة التوبة

“De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım-akrabanız, kazandığınız mallar, durgunluğa uğramasından endişe ettiğiniz ticaretiniz ve hoşunuza giden meskenler size Allah’tan, Peygamber’inden ve O’nun yolunda mücadeleden daha sevimli ise, artık Allah, yazgısını size musallat edinceye kadar bekleyiniz. Allah günaha saplanmış kimseleri hidayete erdirmez.”

Dünya-ahiret, madde-mânâ dengesini bozmamak hele dünya lehine olmak üzere ahireti feda etmek sonu hüsrana olan bir tercihtir:

“Bilin ki dünya hayatı, bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme, mal ve evlâta çokluk yansından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibi ki bitirdikleri ziraatçıları imrendirir, sonra kurumaya yüz tutar, bir de bakarsın ki sararmış solmuş, ardından da çerçöp hâline gelmiştir. Ahirette ise ya çetin bir azap yahut Allah’ın bağışlaması ve hoşnutluğu vardır. Dünya hayatı sadece bayağı hazdan başka bir şey değildir.”¹³⁴

“Serveti yığıp işi gücü onu saymak olana, dünyahığı kendisini ölüm-süz kılacakmış gibi davranana yazıklar olsun!”¹³⁵

Kur’ân-ı Kerîm bu tür bir yapılanmanın dünyada huzur ve mutluluğa engel teşkil edeceğini, ahiret yurdunda da hüsrana sebep olacağını oldukça dikkat çekici biçimde hatırlatarak uyarılarda bulunur. Konu ile ilgili bazı ayetlerin mealleri şöyledir:

“Kim bu geçici dünyayı isterse (dünyalıktan başka bir şeyi düşünmez ise) burada dilediğimize —tamamını olmasa da— istediğimiz

¹³⁴ Hadid (57), 20.

¹³⁵ Hümeze (104), 2-3.

kadarını hemen veririz; sonra da onu kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme göndeririz. Kim de ahireti ister ve bir mümin olarak ona yaraşır bir çabayla çalışırsa işte böyleleri de çabalarının karşılığı olarak övgüye değer bir karşılık görecektir.”¹³⁶

“Hayır hayır, dikkat edin! Siz şu fani dünyayı çok seviyorsunuz, ahiretle ilgilenmiyorsunuz / onu önemsemiyorsunuz.”¹³⁷

“Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret daha hayırlı ve sürekli. Bunlar önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa’nın kitaplarında da vardır.”¹³⁸

“Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, hâlbuki Allah ahireti istiyor.”¹³⁹

“Şu insanlara bakın ki arkalarından gelecek çetin günü bir kenara bırakıyorlar da geçici dünyaya gönül veriyorlar.”¹⁴⁰

“Her kim dünya hayatını ve süsünü isterse biz bu çabalarının karşılığını oracıkta onlara tamamen öderiz. Bu hususta peşine düştikleri şeylerde bir eksik de bırakılmaz. Fakat onlar öyle kimselerdir ki, ahirette kendilerine ateşten başka bir şey yoktur. İşledikleri şeyler orada boşa gitmiştir. Zaten yapmakta oldukları şeyler de batıldır.”¹⁴¹

“Her kim ahiret kazancını isterse, biz onun kazancını artırırız, her kim de dünya kazancını tercih ederse ona da bundan veririz, ama onun ahirette hiçbir nasibi olmaz.”¹⁴²

“Gerçekten senin için ahiret şu dünyadan daha hayırlıdır.”¹⁴³

“Hazlara / arzulara / tutkulara özellikle de kadınlara, oğullara, yükler dolusu altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere (dünyevi hasılat) düşkünlik insanlara çekici kılındı. Bunlar,

¹³⁶ İsrâ’ (17), 18-19.

¹³⁷ Kıyâme (75), 20-21.

¹³⁸ A’lâ (87), 16-19.

¹³⁹ Enfâl (8), 67.

¹⁴⁰ İnsan (76), 27.

¹⁴¹ Hûd (11), 15-16.

¹⁴² Şûrâ (42), 20.

¹⁴³ Duhâ (93), 4.

*dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır. De ki: 'Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takva sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah'ın hoşnutluğu vardır.' Allah kullarını çok iyi görür."*¹⁴⁴

*"Size verilen şeyler, dünya hayatının geçim vasıtası malı ve süsüdür. Allah katında olanlar ise, daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ buna aklınız ermeyecek mi? Şu hâlde, kendisine güzel bir vaadde bulunduğumuz ve ardından ona kavuşan kimse, dünya hayatının geçici menfaat ve zevkini yaşattığımız, sonra kıyamet gününde huzurumuza getirilenler arasında bulunan kimse gibi midir?"*¹⁴⁵

*"Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olmakla övünmekten ibarettir. Tıpkı yağmurun bitirdiği ve ziraatçıların de hoşuna giden bir bitki gibi, önce yeşerir sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çerçöp olur. Ahirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah'ın mağfireti ve rızâsı vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir maldan başka bir şey değildir. Rabbinizden bir mağfirete; Allah'a ve peygamberlerine inananlar için hazırlanmış olup genişliği gökle yerin genişliği kadar olan cennete koşuşun, İşte bu, Allah'ın lütfudur ki onu dilediğine verir. Allah, büyük lütuf sahibidir."*¹⁴⁶

Hiz. Peygamber: "Dünyada, sanki gurbette bir adammışsın gibi ya da yoldaki bir yolcuymuşsun gibi ol."¹⁴⁷

*"Habîbim! Onlara de ki; eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, kadınlarınız, akrabalarınız, kabileniz, elde ettiğiniz mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız evler ve meskenler, size Allah ve Resulünden ve Allah yolunda cihaddan daha sevimli ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah böyle fâsıklar topluluğuna hidayet nasip etmez."*¹⁴⁸

¹⁴⁴ Âl-i İmrân (3), 14-15.

¹⁴⁵ Kasas (28), 60-61.

¹⁴⁶ Hadîd (57), 20-21.

¹⁴⁷ Buhârî, "Rikâk", 3; Tirmizî, "Zühd", 25; İbn Mâce, "Zühd", 3.

¹⁴⁸ Tevbe (9), 24.

Kur'ân-ı Kerîm, din-dünya, dünya-ahiret arasında bir denge kurmuş ve birisi için diğerinin terkini uygun görmemiş, diğer bir ifadeyle bunlar arasında dengenin gözetilmesini istemiştir.¹⁴⁹ Övülen ve büyük ödüllere kavuşacak olanlar dünya-âhiret dengesini iyi kuranlar, ebedi olanı geçici olanla değişmeyenler, bedeni ve mali görevlerini aksatmayanlardır.

Bu konuda şu örnek açıklayıcı olacaktır:

Ensârdan birinin bir hurma ağacı vardı. Bir yetimin bahçesine yapacağı duvarın önüne geldiği için o yetim hurma ağacını kendisine vermesini istemiş ancak reddetmişti. O da Hz. Peygamber'e gelerek olayı anlatmış, Allah Rasûlü de hurma ağacını yetime vermesini istemiş ağacın sahibi onu da reddedince Hz. Peygamber, Allah'ın cennette vereceği hurma ağacı karşılığında o ağacı yetim çocuğa bağışlamasını istemiş adam bunu da kabul etmemişti. Bunu duyan Ebü'd-Dehdâh, o ağacı, içinde 600 (altı yüz) hurma ağacı bulunan ve insanların gıpta ile baktığı bahçesi ile değişmeyi teklif etmiş, adam da kabul etmişti. Sonrasında Ebü'd-Dehdâh Hz. Peygamber'e gelip: "O hurma ağacını bahçem karşılığında satın aldım ve sana veriyorum o gence verebilirsin" deyip bahçesine giderek orada bulunan ailesine: "Ben bu bahçeyi cennette hurma bahçesi karşılığında sattım, burayı boşaltın" dediğinde hanımı: "Çok kârlı bir alış-veriş yapmışsın" diyerek memnuniyetini ifade etmiştir. Bu hadise üzerine Hz. Peygamber: "Cennette nice salkım saçak hurma ağaçları Ebü'd-Dahdâh'ı bekliyor" buyurmuştur. Bir rivayete göre de, "Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç vermek isteyen yok mu?"¹⁵⁰ meâlindeki âyet nâzil olunca Ebü'd-Dahdâh Hz. Peygamber'e: "Yâ Rasûlallah! Allah bizden borç mu istiyor?" diye sormuş, "evet" cevabını alınca da Hz. Peygamber'in elini tutarak ve sevabını sadece Allah'tan bekleyerek ağaçları ile birlikte söz konusu bahçesini Allah'a borç olarak verdiğini bildirmiş peşinden de oraya gidip ailesine bu olayı haber vererek bahçeden çıkmalarını istemiş, Hz. Peygamber de onu müjdelemiştir.¹⁵¹

¹⁴⁹ bk. Nisâ' (4), 34; Kasas (28), 77-82.

¹⁵⁰ Bakara (2), 245.

¹⁵¹ Müslim, "Cenâiz", 89; Ahmed b. Hanbel, III, 146, 90, 95; Beyhaki, *Şu'abü'l-*

Ticarette Şeytan'ın Yönlendirmesine Karşı Uyanık Olmak

Şeytanın faaliyet alanları insanların sahip olduğu zaaflardır. Şeytan önce kazanç yollarını (kumar, içki, zina gibi), peşinden kazanma biçimini (hile, aldatma, şantaj, tehdit gibi), en son olarak da kazanç sonrası malla ilişki noktasındaki (cimrilik, zenginliği baskı aracı olarak kullanma vs.) zayıf noktaları süsleyerek insanı aldatan bir özelliğe sahiptir. O, insanı bu süreçlerin her üçünde kuşatabileceği gibi herhangi bir evresinde de yakalayabilir. Mesela helal, temiz yoldan kazanan ve bu iki etapta bir sorun yaşamayan bir taciri sonrasında cimriliği süslü göstererek kuşatabilir ve bir yaşam biçimi olarak benimsemesine vesile olabilir. Az yukarıda metni verilen âyette belki de böyle bir inceliğe dikkat çekmek için Kur'an-ı Kerim:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

Şeytanın adımlarını takip etmeyin şeklinde ince bir uyarıda bulunur:

“Ey insanlar! Yeryüzündeki nimetlerin helâl ve temiz olanlarından yiyin; şeytanın adımlarını izlemeyin / peşinden gitmeyin, çünkü o size apaçık bir düşmandır. O size hep çirkin ve murdar işleri emreder. Allah'a karşı bilmediğiniz şeyler söylemenizi ister”¹⁵²

Şeytanın vazifesi kulun Rabbiyle yapmış olduğu antlaşma hükümlerine sadık kalmasını engellemektir. Rab-kul ilişkisi “ezeli ahd” veya “misâk” denilen zamandan başlayıp sonsuza kadar devam edecektir. Bu misâk ilgili âyette şöyle ifadesini bulur:

imân (nşr. Abdülalî Abdülhamîd), Beyrut 1423/2003, V, 124-125; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Ahmed M. Şakir), Kahire 1420/2000, V, 285; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz* (nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi), Beyrut 1422, I, 329.

¹⁵² Bakara (2), 168-169.

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ
وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا
أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

“Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarından bellerindeki zürriyetlerini alıp onları kendilerine karşı şahit tutarak: ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ dediği vakit, ‘pekâlâ Rabbimizsin, şahidiz’ dediler. (Bunu) kıyamet günü ‘Bizim bundan haberimiz yoktu’ demeyesiniz diye (yapmıştık).”¹⁵³

Bu ilişkinin dünya hayatına ait olan kısmının hesabı-kitabı Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle “din günü”nde yapılacaktır.¹⁵⁴ Bu sebeple Allah Te’âlâ, insanları / kullarını bu misaka/antlaşmaya bağlı kalmaları¹⁵⁵ ve bozmamaları¹⁵⁶ konusunda uyarır. Ancak insanın, Rabbi ile olan bu ahdini bütünüyle ya da hiç olmazsa bazı noktalardan bozması için şeytan hep devrededir. Zira o bu konuda Allah Te’âlâ’dan izin almıştır. Bu sebeple insanı doğru yoldan saptırabilmek için sürekli faaliyettedir. Bunun için her türlü hileye başvurmakta ve bütün tuzaklarını kurmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm bu konuyu ayrıntılı bir şekilde anlatır. Şöyle: Allah Te’âlâ meleklerle ve İblis’e çamurdan yarattığı Âdem’e secde etmelerini emrettiğinde melekler bu emre uyduğu halde şeytan “onu çamurdan beni ateşten yarattın” şeklindeki ifadeyle üstünlük taslayarak emre itaat etmekten kaçındı. Bunun üzerine Allân Te’âlâ onu lanetleyerek rahmetinden kovdu. Hz. Âdem yüzünden başına bunlar gelen şeytan intikam peşine düşüp insanoglunu saptırmak üzere Allah Te’âlâ’dan mühlet / izin istedi. Bu mühleti alınca da bütün insanları saptıracağına yemin etti. Burada iki hususa dikkat çekti. İhlâslı / samimi kullara gücünün yetmeyeceğini itiraf etti. İkinci olarak insanları saptırma

¹⁵³ A’râf (7), 172.

¹⁵⁴ Fâtiha (1), 4.

¹⁵⁵ Ra’d (13), 20-25.

¹⁵⁶ Bakara (2), 27.

/ hak yoldan döndürme taktiğini açıkladı: Her insanın bir zaafı vardır. Onu süsleyerek daha çekici hale getirecek ve onunla saptıracaktır. Allah Te'âlâ ise ona kanmayanlara, hilelerine boyun eğmeyenlere büyük mükafatı müjdelerken ona uyanları ahirette acıklı bir azabın beklediğini haber vererek uyardı.¹⁵⁷

Kur'an-ı Kerim bu konuda önemli bir tecrübeyi ısrarla gündemde tutar ve benzer bir hatanın tekrarlamaması için bundan ders alınmasını ister. Bu olay insanlığın atası Hz. Âdem (a.s.) ile şeytan arasında geçmiştir. Kur'an-ı Kerim muhtelif âyetlerinde bu hususa değinir.

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٢٠٧﴾ فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ ﴿٢٠٨﴾ فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿٢٠٩﴾

“Dedik ki: “Ey Adem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.” Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde bulundukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, “Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır” dedik. Derken, Adem (vahy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabb'ine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz o, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır.”¹⁵⁸

Aynı şeyler biz Âdem'in çocukları için de geçerlidir. Yüce Rabbimiz bize dünyada sayamayacağımız ölçüde çok nimet vermiştir. Bununla birlikte çevremize bazı yasak ağaçlar da dikmiştir ki aynen Âdem babamıza dediği gibi bu yasak ağaçlardan uzak durmamızı istemiştir. Mesela zina bir yasak ağaçtır. Onun meyvesi zehirlidir. Kumar bir yasak ağaçtır. Meyvesi zehir saçır.

¹⁵⁷ Hicr (15), 28-44; Sa'd (38), 71-88.

¹⁵⁸ Bakara (2), 35-37.

Yetim malı bir yasak ağaçtır. Yiyeni öldürür. Faiz öyledir. İnsanların ellerindeki malları öyledir. İrzlar öyledir. Şeytan ise aynen Âdem babamıza yaptığı gibi bu meyveleri tatlı gösterir. Nefsini terbiye etmemişse insan da buna hazırdır. Çünkü nefis açısından yasağın bir cazibesi vardır.

İblis, Âdemoğlunu saptırmak için Hakk Te'âlâ'dan izin istemiş o da vermiştir. Onun işi budur. Ama bu meyvelere uzananlar için sonuç bellidir. Babamızın düştüğü durum bize bir ders olmalıdır. Konumuzla bağlantısını kuracak olursak ticarî hayatta alıcı ve satıcının bir çok zaafı vardır. Satıcı çok kazanmak, müşteri ucuz ve kaliteli mal almak ister. İşte bu noktada nefsin devreye girdiği ve helal kazanç önünde engel oluşturduğu bir çok durumlar vardır. Şeytan bunları cazip kılabilir. Bunlara tevessül etmeden satıcının az da olsa helalinden kazanması, müşterinin aldığı için karşılığını tam olarak vererek huzur duyması basit dünya menfaatinden daha değerlidir. Allah'ın rızası ve şeytanın mağlubiyeti bundadır.

Kur'ân-ı Kerîm şeytan'ın kendi yandaşlarını hesap günü geldiğinde nasıl yüzüstü bırakacağını -ki zaten hiçbir şeye gücü yetmeyecektir- şöyle ifade etmektedir:

وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُضِرِّ خَيْرٍ وَمَا أَنْتُمْ بِمُضِرِّ خَيْرٍ
إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٥٩﴾

"İş bitirilince şeytan diyecek ki: "Şüphesiz Allah size gerçek olamı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım. Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız. Şüphesiz ben, daha önce sizin, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim.

Şüphesiz, zalimlere elem dolu bir azap vardır."¹⁵⁹

¹⁵⁹ İbrahim (14), 22.

Kur’ân-ı Kerîm’in yukarıda yer verilen âyetlerinde insanoğlunun şeytanla serüveni açık bir şekilde anlatılmaktadır. Burada en dikkat çekici husus onun her bir insanın zaaflarını tespit edip süsleyeceği Allah’tan uzaklaşmasına vesile olacağıdır. Hz. Peygamber’in dürüst tacirin cennette nebiler, sıddıklar ve şehitlerle birlikte bulacağını bildirdiği hadisi büyük bir müjde olarak kabul edilse de aslında işin ne kadar çetin olduğunu, düşmanın ne kadar güçlü olduğunu ve bu yüzden de ne kadar hassas davranılması gerektiğini gösteren ciddi bir uyarıdır. İnsanın mala karşı güçlü bir zaaflarının da bulunduğu dikkate alınırsa şeytanın işini kolaylaştıran bir alanın açık olduğunu bunları iyi kapatmak gerektiğini belirtmek lazımdır. Hz. Peygamber’in:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ التَّجَارَ هُمْ
الْفُجَّارُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَوَلَيْسَ قَدْ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ قَالَ
بَلَى وَلَكِنَّهُمْ يُحَدِّثُونَ فَيَكْذِبُونَ وَيَخْلِفُونَ وَيَأْتُمُونَ

“Tacirler mi? İşte onlar fâcirlerdir / günahkârlardır” şeklindeki hadisi topyekün bir meslek erbabını suçlamak anlamında değildir. Nitekim bizzat Hz. Peygambere: “Yâ Rasûlallâh! Allah alışverişi helal kılmadı da mı böyle söylüyorsunuz!” denildiğinde: “Evet helal kıldı. Ama tacirler gereksiz konuşmalar yapabiliyorlar. Yalan söyleyebiliyorlar. Yemin edebiliyorlar ve günaha düşüyorlar”¹⁶⁰ demiş hadisin bir başka rivayetinde de Allah’ın emir ve yasakları konusunda hassas davranan, yeminine, sözüne bağlı kalan, iyiliği esas alan ticaret erbabının bunun dışında olduğunu belirtmiştir.¹⁶¹ Aslında ilk hadis, tacirin ne kadar kaygan bir zeminde bulunduğu, hataya ne kadar açık bir alanda rızkını kazandığına ince bir ima, dolayısıyla çok hassas davranması gerektiğine dikkat çekmektedir.

¹⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, III, 428, 444; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 266.

¹⁶¹ Tirmizî, “Büyü”, 4; İbn Mâce, “Ticârât”, 3; Dârimî, “Büyü”, 7.

Haramı Fırsat ve Ganimet Bilmemek

Allah ve peygamberin çizdiği sınırların dışına çıkarak fırsatı ganimete dönüştürmeye çalışmak sonu hüsrân olan bir tutumdur. Hz. Peygamber: “Allah görevlerinizi belirledi, onlara özen gösterin, yasakları belirledi onları çiğnemeyin, çizdiği sınırlar var onları aşmayın, unutmaksızın size rahmet olsun diye bazı hususlarda sessiz kaldı onların peşine düşmeyin”¹⁶² buyurur. Bu konuda Kur’ân-ı Kerim ilginç bir örnek sunar. Kur’ân-ı Kerim, Uhud savaşının anlatıldığı Âl-i İmrân suresinin âyetleri arasına faizle ilgili bir konuyu alır: *“Ey İman edenler, katlayıp katlayıp faiz yemeyin (tefecilik yapmayın). Allah’tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.”*¹⁶³ Burada anlatılmak istenen şudur: Hz. Peygamber Uhud savaşında Ayneyn Tepesi denilen stratejik bir mevkie Abdullah b. Cübeyr komutasında 50 okçu yerleştirmiş ve galibiyet bile olsa ikinci bir emre kadar yerlerini terk etmemelerini sıkı bir şekilde tembih etmişti. Ancak onlar savaşın bittiğini, düşmanın bozguna uğradığını düşünüp Müslümanların ganimet toplamaya başladıklarını görünce komutan Abdullah b. Cübeyr’in ısrarla Hz. Peygamberin emrini hatırlatmasına rağmen ganimetten hisselerinin fazla olması arzusuyla mevzilerini terk edip ganimet peşine düştüler. Abdullah b. Cübeyr ile birlikte birkaç kişi kaldılar. O sırada henüz müslüman olmamış olan ve fırsat kollayan müşriklerin komutanlarından Halid b. Velîd bu açığı iyi değerlendirdi, yeni bir saldırı ve ani bir baskın ile savaşı tersine döndürdü. Bunu gören müşrik ordusu geri döndü ve iki düşman topluluk arasında kalan Müslümanlar perişan oldu. Hz. Peygamber yüzünden yaralandı, dişi kırıldı, Hz. Hamza şehit oldu. İşte Allah Te’âlâ bu olayı anlatmakla *“Allah ve Rasûlüne itaati bir kenara bırakıp nefsinize uyarak onların yasakladığı yolları ganimet sayarsanız ve dünyalık peşine düşerseniz mesela faizi ganimet bilip peşine düşerseniz sonunuz Hz. Peygamberi dinlemeyip ganimet*

¹⁶² Dârekutnî, *es-Sünen*, Beyrut 1424/2004, V, 325; V, 537; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, Riyad 1415/1994, XXII, 221, 263; Hâkim, *el-Müstedrek*, Beyrut 1411/1990, IV, 129.

¹⁶³ Âl-i İmrân (3), 130.

peşine düşen okçuların sonu gibi hüsrana olur, bundan zararı sadece onlar değil tüm toplum çeker” demek istemektedir.¹⁶⁴

Kur’ân-ı Kerim anlattığı kıssalardan muhataplarının ders çıkarmasını / ibret almalarını amaçlamıştır. Benzer tutumlar benzer sonuçları doğuracağından bu kıssalardan ibret alanlar, kötü sonuçları önceden görerek onlardan korunma imkanı elde edeceklerdir. Aksi takdirde hangi devirde olursa olsun benzer şekilde hareket edenler mesela Allah’ın yasakladığı yollardan kazanç umanlar aynı akıbete maruz kalacaklardır. Bu sebeple Allah’ın yasakladığı, Hz. Peygamberin sakındırdığı yollar görünüş itibarıyla cazibe teşkil etse de sonucu kaçınılmaz şekilde hüsrana sebep olacaktır. Faiz, kumar, piyango, lotto, toto, içki, uyuşturucu satışı, meyhane işletmesi gibi gayr-ı meşru yollardan elde edilen paraların bereket ve huzur getirmesi mümkün değildir. Kazanç yolu temiz olmalıdır. Şu ayet bunu ifade eder:

وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ بِآيَاتِهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبَتْ لَا يَخْرُجُ إِلَّا
نَكِدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ ﴿٨٥﴾ سورة الأعراف

“Temiz ve hoş giden memleketin bitkisi, Rabbinin izniyle güzel ve hoş çıkar; pis ve kötü olandan ise bozuk üründen başka bir şey çıkmaz. İşte biz, şükreden bir toplum için ayetleri böyle açıklarız.”¹⁶⁵

Buna göre kendisine huzur, kazancına bereket, çevresinden saygı-sevgi görmek isteyen işyeri güzel ve hoş ürünler veren bereketli topraklar gibi helalden olmalıdır. Kazanç mekanı / işyeri Allah ve Rasulünün yasakladığı işlere tahsis edilmiş atölyeler, fabrikalar gibi işyerleri olursa onun ürünü de pis ve bozuk olur, insana huzursuzluk, kasvet ve sıkıntı verir.

Allah, insanları yasaklarına mahkum bırakmamış, şayet herhangi bir işlemi yasaklamışsa ona alternatif mübahları meşru kılmış, yollarını göstermiştir. Asıl olan bunları bulmak ve ihtiyaçları bu helal yoldan gidermek, kazanca bu yoldan gitmektir.

¹⁶⁴ Mevdüdi, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 3/130'un tefsiri.

¹⁶⁵ A'râf (7), 58.

Bereketi Öncelemek

Günlük hayatın dinamik bir süreci ifade ettiği bilinmektedir. Ekonomik etkinliklerin bu hareketlilikte önemli bir payı vardır. Geçimi temin yolları içinde ticaret, üretim ve hizmet sektöründeki faaliyetler vazgeçilmez alanları oluşturur. Ticaretin amacı sermayeyi korumak ve ondan kâr elde etmektir. Üretim ve hizmet sahasında ise emek, sermaye ya da üstlenilen sorumluluk karşılığında belli bir kazançla ulaşmak hedeflenmektedir. Kâr ve kazancın ise inanç ve bereketle yakın ilişkisi vardır.

Ticarî faaliyetlerin sonunda elde edilen kâr ve kazancı değerli kılan şey bereketdir. Kaynaklarda bereket kelimesinin birbirine bağlı iki unsurundan bahsedilir. Maddî anlamda bolluk ve onun sürekliliği; manevî anlamda da mutluluktur. Buna göre bereket hayrın bolluğu, artması ve bunun da sürekli olması, sonuçta da mutluluğun doğmasıdır. Bereketi veren de sadece Allah'tır.¹⁶⁶ Türkçedeki "birirmek" kelimesinin kökü etimolojik olarak "bir"dir, bereketi ifade eden harflerden **(b.r.k.)** oluşur. Bereketi olmayan çok maldan bereketli olan az kazanç daha hayırlıdır.

Kur'an-ı Kerim âyetleri ve Hz. Peygamber'in hadislerine bir bütün halinde bakıldığında ticarî hayatta kârı, üretim ve hizmet sektöründe kazancı bereketli kılan temel faktörün dürüstlük olduğu görülür. Bu üst değerdir ve bir tacir için hem dünya hem de ahiret yurdu için en değerli sermayedir. Çünkü dürüst tacir dünyada en değerli ve en bereketli sermayeye sahiptir, ahirette de peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle birlikte haşrolunacaktır.¹⁶⁷

Kazanç yolu itibarıyla dürüstlük ne ise kazandıktan sonra onun bir kısmını ihtiyaç sahipleriyle paylaşabilmek de aynı şekilde nimetin kalıcılığı ve sağlayacağı mutluluk açısından berekete vesiledir.¹⁶⁸

Ticarî hayatta yalan söylemek, alım veya satım sırasında yemin, hile, aldatma, işin hakkını vermeme, emek istismarı, işten kaytarma, şartlarını taşıyan kazançta vergi, zekât, infak gibi gö-

¹⁶⁶ Âsım Efendi, *el-Okyanûsü'l-basît*, İstanbul 1305, III, 72-73.

¹⁶⁷ Tirmizî, "Büyü", 4; İbn Mâce, "Ticârât", 1; Dârimî, "Büyü", 8.

¹⁶⁸ örnek için bk. Müslim, "Zühd", 45; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 296.

revleri ihmal, karşı tarafın ihtiyacından ya da iyi niyetinden yararlanarak oluşturulan sömürü, cimrilik, şükürsüzlük vb. ahlâkî zaaf- lar kâr ve kazancın bereketini gideren temel faktörlerdir. Bunun sonucu da yerine göre Allah'ın bahşetmiş olduğu nimetin tamamının veya bir kısmının helak olması şeklinde ortaya çıkabilir.¹⁶⁹

Günlük hayatta bereket bilincini gösteren ve bu çerçevede bir kültürün oluştuğunu gösteren bazı ifadeler vardır. Türkçe'de bir hayra nail olan için tebrik etmek ifadesi kullanılır ki hayrın bol ve sürekli olması, saadete ve mutluluğa vesile olması için dua etmek anlamına gelir. Ticarî hayatın yoğun olduğu pazarlarda alım-satımın tamamlanmasının peşinden satıcının alıcısına hayırlı olsun temennisinde bulunmasından sonra parayı aldığı anda bereket versin duasına karşılık alıcının da bereketini gör cevabıyla karşılması bereket bilincine delalet eder. Yemek üzerine varan kişinin bereketli olsun şeklindeki ifadesi sofradakilerin de onun kendilerine katılmasını bereketi arttıran bir davranış olarak hemen aralarına almaları bir gelenektir. Çünkü bereketi arttıran davranışlardan birisi nimeti paylaşmaktır. Selam verirken es-Selâmü aleykum ve rahmetullahi ve berekâtüh şeklindeki ifadede bereket kelimesi mevcuttur. Namazda Hz. Peygamber'i es-Selamu aleyke eyyühe'n-nebiyyü ve rahmetullahi ve berekâtüh ifadesiyle selamlayan mü'minler ona bereket dilemektedirler ki bu saadet ve mutluluk anlamındadır. Bunun akabinde okunan Allahümme bârik 'alâ Muhammed'in ve 'alâ âli Muhammed... duasında da Hz. Peygamber ve onun aile efradına bereketle dua edilmektedir ki "Yâ Rabbi! Ona ve ailesine bahşettiğin şerefi, onuru daim kıl" anlamına gelir.¹⁷⁰ Selam'ın bereketle bir ilgisinin bulunduğu Hz. Peygamber'in Enes'e söylediği şu hadiste de açık biçimde ifade edilmektedir: "Yavrum! Ailene vardığında selam ver ki sana aile efradına bereket olsun."¹⁷¹ Hz. Nûh ve mü'minler tufanın bitiminde selamet ve bereket taltifiyle gemiden inmişlerdir.¹⁷²

¹⁶⁹ bir örnek için bk. Kalem (68), 17-33.

¹⁷⁰ Âsım Efendi, III, 73.

¹⁷¹ Tirmizî, "İsti'zân", 10.

¹⁷² Hûd (11), 48.

Aliş-Verişte Helallığın Ölçüsü: Tam Rıza ve Gönül Hoşnutluğu

İslâm'ın iki temel kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti, mal dolaşımının güvenle yapılabilmesi için akitlerle tam rızanın gerçekleşmesini, gönül hoşnutluğunun oluşmasını esaslı bir ilke olarak benimsemiş, bununla haksızlığı, niza ve çekişmeyi önlemeyi hedeflemiştir.

Kur'an-ı Kerim:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ
إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ...

“Ey iman edenler! Birbirinizin mallarını haksız sebeplerle / batıl yollarla yemeyin. Karşılıklı rızaya dayalı ticaret olursa o başka”¹⁷³ buyururken bir başka âyetinde de haksız sebeplere mahkemeleri de alet ederek mesela hâkimlere rüşvet vererek yol bulmaya kalkışılmaması yönünde de uyarıda bulunur: “Birbirinizin mallarını haksız sebeplerle / batıl yollarla yemeyin. Bile bile insanların mallarından bir kısmını, günah yollardan yemek için o malları hâkimlere rüşvet vermeyin.”¹⁷⁴

Hz. Peygamber âyetle kastedilen rızanın zahiri anlamdaki razı olma / kabullenme olmadığını:

لَا يَحِلُّ مَالُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِطَيْبِ نَفْسٍ مِنْهُ

“Dikkat edin kişiye din kardeşinin malından gönül hoşnutluğu bulunmayan hiçbir şey helal olmaz”¹⁷⁵ hadisiyle belirlemiş ve bu konudaki hassasiyeti şu örneklerle ortaya koymuştur:

لَا يَحِلُّ لِمَرْءٍ أَنْ يَأْخُذَ عَصَا أَخِيهِ بِغَيْرِ طَيْبِ نَفْسٍ مِنْهُ

“Kişinin kardeşinin sopasını bile onun gönül hoşnutluğu bulunmasızın alması helal değildir.”¹⁷⁶

¹⁷³ Nisâ' (4), 29.

¹⁷⁴ Bakara (2), 188.

¹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, V, 113.

¹⁷⁶ İbn Balabân, *el-İhsân*, XIII, 316.

Dikkat edilirse her yerde bulunabilen ve fazla emek harcanmaksızın elde edilebilen basit bir şeyin bile sahibinden hoşnutsuz biçimde alınması helal değilse başka hiçbir şey helal değildir.

Aynı hassasiyeti gösteren diğer bir örneği de Kur'ân-ı Kerim mehirle ilgili zikreder: *“Kadınlara mehirlerini, herhangi bir şeyin karşılığı olarak değil Allah'ın belirlediği bir hak olarak (nihleten) verin. Eğer gönül hoşnutluğu ile onun bir miktarını size bağışlarsa afiyetle yiyin.”*¹⁷⁷

Bu âyet, Allah'ın eşin hakkı olarak belirlediği mehri ödedikten sonra kocanın ona göz dikmemesini, bu malın ona ait olduğunu, ancak severek, isteyerek, gönülden gelerek kendiliğinden vermesi halinde bunun kendisine helal olabileceğini belirtir. İslâm'ın karı-koca arasında bile bu kadar hassas olduğu bir konuda diğer insanların çok daha dikkat etmesi gerekir. Buna göre bir malı satan ya da alanın o alış-verişe tam anlamıyla rızasının bulunması ona içtenlikle razı olması, gönül hoşnutluğunun bulunması gerekir. Dolayısıyla karşı tarafın rızasına halel getirecek, gönül hoşnutluğunu bozacak en küçük davranıştan bile sakınmak esastır. Ticarî mübadelelerde alınan ve satılan karşı tarafa helal kılan yegâne ölçünün gönül hoşnutluğu olarak belirlenmesi mülkiyete verilen değeri, ona gösterilmesi gereken saygıyı ifade eden ince bir vurgudur. Buna göre alıcı veya satıcının rızasını manipüle ederek etki altına alıp alış-verişe razı etmek, görünüşte bulunsu bile gerçek mânâda rızanın var olduğu anlamına gelmez ve o malı helal kılmaz. Haksız şekilde manipüle edildikten sonra malını satmak, hibe etmek, hediye vermek... zorunda bırakılan kişinin gözü-gönlü malında kalmış kısaca o mal ile gönül bağı kopmamış ise bu mal alıcısına hayır getirmez ve onda bereket olmaz. Az önceki âyette ifade edildiği gibi bir kocanın karısının mehrini alabilmek için psikolojik ya da fizikî baskı uygulaması caiz değildir. Malın utanma duygusu veya çevre baskısıyla alınıp verilmesi, pazarlık netleşmeden yani tam rıza oluşmadan malın bir gürültüyle parası bırakılarak ya da eline tutuşturularak alınıp gidilmesi, fiyatların manipüle

¹⁷⁷ Nisâ' (4), 4.

edilmesi, aşırı övgü ya da yergi ile malın koparılması, nüfuzun kullanılması, korkutulması, hatırından çıkamayacağı bilinen bir kimseden talep edilmesi gibi kişinin kendi haline bırakıldığında almayacağı ya da satmayacağı halden çıkararak ya da itiraz edemeyeceği fiyattan alış-veriş yapmak böyledir.

Mal dolaşımının helal zeminini oluşturan gönül hoşnutluğu ve rızayı ortadan kaldıran sebepler dolaylı olabileceği gibi doğrudan da olabilir. Bilgisizlik, zaaf, kişiyi sıkıştıran zorda kalma ve çaresizliğe düşme gibi olumsuz şartları lehine çevirme gayreti dolaylı olarak rızayı bozan bir unsur olarak kabul edilmiştir. Halk arasında ağlayanın malı gülene hayır getirmez sözü tam da bu tür alış-verişleri ifade eder. Bunlar içinde kişinin çaresizliğini istismar etmek ahlâksızlığın en kötüsüdür. Yine satıcı veya alıcının piyasa hakkında bilgilenmesini perdeleyerek alış-veriş yapıp kendisine avantajlı bir pozisyon sağlamayı hedefleyen davranışlar da aynı özelliğe sahiptir. Az aşağıda ele alınacağı üzere Hz. Peygamber bunlardan kaçınılmasını istemiştir.

Bir kimsenin bilgisizliğini, gafletini, zaafını fırsata dönüştürerek istismar yoluna gitmek İslâm'ın yasakladığı bir davranıştır. Değerini bilmediği veya ihtiyacı sebebiyle atını daha yüksek fiyata satabilecekken 300 dirheme satan bir adamı atının gerçek değeri konusunda uyaran ve 800 dirhemden satın alan sahabenin¹⁷⁸ şu sözü her bir müslümanın ahlâkını oluşturmalıdır: “*Biz her müslümana samimi davranacağımız / ya da nasihat edeceğimiz konusunda Allah rasûlüne söz verdik (bey'at ettik).*”¹⁷⁹

Sadece bilgisizlik sebebiyle değil ihtiyaç duyduğu bir malı bir başka yerden temin etme imkânına sahip olmadığı için o malı alma mecburiyetinde kalana değerinin üzerinde satmak ya da zorda kaldığı için malını satmak zorunda olana mecburdur diye ucuza kapatmak ahlâkî değildir ve Hz. Peygamberin yasakla-

¹⁷⁸ Nevevî, *el-Minhâc: Şerhu'l-Müslim*, Beyrut 1392, II, 40; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Beyrut 1379, I, 139; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye), VI, 45.

¹⁷⁹ Buhârî, “İmân”, 42, “Mevâkitü's-salât”, 3, “Zekât”, 2, “Şurût”, 1; Müslim, “İmân”, 42, 97-98; Nesâî, “Bey'at”, 6, 17; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdi es-Selefi), Beyrut 1404/1983, II, 334.

diği bir alış-veriş türüdür.¹⁸⁰ Hz. Ali (r.a.) bir hitabesinde Allah Te‘âlâ’nın: “*Aranızda fazilet temeline dayalı ilişkileri hatırdan çıkarmayın*”¹⁸¹ ikazına rağmen insanların zenginlerin ellerindeki imkânlarla fakirleri ısıracığı / ezeceği bir zaman yaşayacaklarını belirterek insanların bu tür ahlâksız durumlardan kaçınmaları hususunda o günden uyarıda bulunmuştur.¹⁸² Bu da zenginlerin fakirlere karşı cimrilik yapmaları ya da borcun sıkıştırdığı zorluklarda anlayışın gösterilmeyeceği hallerde ortaya çıkacaktır.¹⁸³ Oysa Hz. Peygamber sıkışık vaziyette bulunan borçluya, alacağını bir kısmını veya tamamını bağışlamak ya da tehir etmek gibi kolaylık gösteren alacaklıya Allah’ın özel muamele yapacağını mesela hiçbir gölgenin bulunmadığı kıyamet gününde himayesine alacağını ayrıca bol bol sadaka sevabı yazacağını bildirmektedir.¹⁸⁴ Esasen bu Allah Te‘âlâ’nın da mü’minlerden bir talebidir: “*Borçlu zorda ise eli genişleyinceye kadar ona mühlet verin. Hatta alacağınızı bağışlayıverseniz bu daha da hayırlıdır. Bir bilseniz.*”¹⁸⁵

Hadislerde rızayı engelleyen ve bunun helal olmadığını gösteren örneklerden bahsedilmektedir. Mesela Hz. Peygamber’in basit arz-talep ilişkilerinin uygulandığı dönemlerde satıcının pazardaki fiyatları öğrenmesine fırsat vermeden yolda karşılayıp malının satın alınmasını (telakkî-r-rukban) yasaklaması bunlardan birisidir.

Satıcının malını pazara arz edip fiyatları öğrenmesine fırsat bırakmadan yolda karşılayıp almak aldanma sebebidir ve insanlar arasında mal dolaşımının güvenle yapılabilmesinin tek dayanağı olan rızanın oluşmasına engel teşkil eder. Genellikle böyle bir yola tevessül eden alıcılar fiyatları gizler ya da aşağı çeker. Bu açıdan satıcının zararınadır. Diğer taraftan tüketicinin de aleyhinedir. Çünkü rekabet şartlarının oluşmasına engel teşkil eder.

¹⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 116.

¹⁸¹ Bakara (2), 237.

¹⁸² Ebû Dâvûd, “Büyü”, 25.

¹⁸³ Azîmâbâdî, *Avnu’l-Ma’bûd*, Beyrut 1415, IX, 169.

¹⁸⁴ Müslim, “Zühd”, 74; Tirmizî, “Büyü”, 65; İbn Mâce, “Sadakât”, 14.

¹⁸⁵ Bakara (2), 280.

Oluşan tekel sebebiyle bu tür kişiler yüksek fiyattan malını satarak hem üreticiyi hem de tüketiciyi olumsuz anlamda etkilemiş olurlar. Bu sebeple bu tür eylemler Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Hadis şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ
لَا تَلْقُوا الرُّكْبَانَ وَلَا يَبِيعُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَيْعِ بَعْضٍ وَلَا تَنَاجَشُوا وَلَا
يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ وَلَا تُصَرُّوا الْعَنَمَ وَمَنْ ابْتَاغَهَا فَهُوَ بِخَيْرِ النَّظَرَيْنِ بَعْدَ
أَنْ يَحْتَلِبَهَا إِنْ رَضِيَهَا أَمْسَكَهَا وَإِنْ سَخِطَهَا رَدَّهَا وَصَاعًا مِنْ تَمْرٍ

“Satıcıları malını pazara arz etmeye fırsat bırakmadan yolda karşılayıp satın almayın. Biriniz pazarlığı bitirmeden diğeri gidip o mala talip olmasın. Müşteri kızıştırmayın. Şehirli köylü adına satış yapmasın. Hayvanı sütünü göstermek için memesinde sütü biriktirip satmayın. Kim böyle bir hayvanı satın alırsa durum ortaya çıktığında iki hususta muhayyerdir: Ya bu haliyle o hayvana razı olur onu tutar ya da razı değilse bir sâ‘ hurma ile hayvanı iade eder.”¹⁸⁶

Hz. Peygamber böyle bir haksızlığı önlemek amacıyla mağdur olan satıcının zararını giderecek tedbiri de öngörmüştür. Buna göre satıcı pazara gelip piyasayı öğrendiğinde müşterinin malını rayiç bedelin altında alarak aldattığını tespit ederse bu alış-veriş bozma hakkına sahiptir.¹⁸⁷

Karşılıklı rızayı bozan ve haksızlığa sebep teşkil eden davranışlardan birisi de müşteri kızıştırmaktır (necş). Hz. Peygamber bunu yasaklamıştır. Hadislerde “necş” kelimesiyle ifade edilen bu tutum “müşteri kızıştırmak” demektir. Bir malı almaya niyetli olmadığı halde sırf o malın fiyatını arttırmak için alıcı gibi davranıp fiyatı yükseltmek anlamına gelir. Özellikle açık arttırmaya (müzâyede) dayalı satışlarda bu durum daha da önem ar-

¹⁸⁶ Buhârî, “Büyü”, 64, 68; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 46; Nesâî, “Büyü”, 16-18; Mâlik, “Büyü”, 96.

¹⁸⁷ Müslim, “Büyü”, 7; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 43.

zetmektedir. Kelimenin sözlük itibariyle rağbeti körükleyen bir anlam taşıdığı da dikkate alınırsa satış sırasında malı olduğundan farklı gösterecek türden müdahaleler de buna dâhil sayılabilir. Hz. Peygamber:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-
(لَا تَتَنَاجَشُوا)

“Necş’e tevessül etmeyin”¹⁸⁸ hadisiyle bunu yasaklamıştır. Alıcıları kandıran, satıcıya haksız kazanç sağlayan ve fiyatları manipüle ederek sun’î artış sağlayan, sahtekârlığın fiili boyutunu oluşturan, açığa çıktığında tarafları birbirine düşürecek, niza-ya sebep olacak böyle bir hareketin haram olduğu konusunda İslâm âlimlerinin ittifakı vardır.

Buraya kadar bir takım hileli yollarla alıcı veya satıcıyı razı etmenin dolaylı yollarından örnekler zikretmeye çalıştık. Bir de rızayı doğrudan bozan sebepler vardır ki bunlar, üstü kapalı biçimde meşruiyet görüntüsü vermekle değil doğrudan doğruya kişinin mülkiyetini gayr-ı meşru yollarla izale eden haksız fiillerdir.

Mülkiyete saygı esastır ve bir başkasının malına haksız şekilde el koymak, almak dinen haram, ahlâken ayıp ve hukuken gayr-ı meşrudur. Bu sebeple gasp, hırsızlık, rüşvet, hile, aldatma, dolandırıcılık, yolsuzluk, hortumculuk gibi eylemler büyük suçtur. Dünyevi cezası ağır olduğu gibi uhrevi olarak günahı da büyüktür. Bunlar açık yasaklardır. Bir malın veya menfaatin bir başkasına ait hale gelebilmesi için satış, hibe, hediye vb. gibi mülkiyeti devreden meşru yollarla olması gerekir. Miras, diyet, hukukî zorunluluk sebebiyle satılan malı almak, istimlâk ya da şuf’a gibi hukukun tanıdığı yollar da bunlar arasında sayılabilir.

¹⁸⁸ Buhârî, “Büyû”, 58, 64, 70, “Şurût”, 8; Müslim, “Nikâh”, 52, “Büyû”, 11, “Birr”, 30, 32; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 44; Tirmizî, “Büyû”, 65; Nesâî, “Nikâh”, 70, “Büyû”, 17, 19, 21; İbn Mâce, “Ticârât”, 14...

En Değerli Sermaye: Dürüstlük

Dürüstlük, İslâm ahlâkının özünü oluşturur. Kur’ân-ı Kerîm’in ve Hz. Peygamber’in en fazla üzerinde durduğu hususlardan birisidir.

Hz. Peygamber’e gelerek: “*Yâ Rasûlâllah! Bana İslâm hakkında öyle bir söz söyle ki senden başka hiç kimseye bir şey sorma ihtiyacı hissetmeyeyim ve o söz bana yeterli olsun*” diyen bir sahabiye Allah’ın Rasûlü cevaben: ‘*Rabbim Allah (diğer bir rivayette iman ettim) de sonra da istikamet üzere ol!*’¹⁸⁹ buyurmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm’de de aynı temada âyetler mevcuttur. Mesela

{إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ} [٢٧]

“Rabbimiz Allah’tır diyenler sonra da istikamet üzere / dosdoğru gidenler var ya onların üzerine melekler iner: ‘Korkmayın, üzülmeyin, size söz verilen cennetle sevinin’ derler...”¹⁹⁰

{إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} [الأحقاف: ٢٨]

“Rabbimiz Allah’tır diyenler sonra da istikamet üzere olanlar / dosdoğru gidenler var ya işte onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de ...”¹⁹¹

İstikamet üzere olmak demek Allah’a karşı görevlerin ifasında, emirlerin yerine getirilmesinde, yasaklardan kaçınmada doğru yolu benimsemek, bunun bir yansıması olarak günlük hayatta yapılan işlerde dürüstlüğü şiar edinmek, onu bir davranış biçimi haline getirmek demektir ve gerçekten üzerinde düşünüldüğünde İslâm’ın özüdür.

¹⁸⁹ Müslim, “İmân”, 62; Tirmizî, “Zühd”, 61; İbn Mâce, “Fiten”, 12; Dârimî, “Rikâk”, 4; Ahmed b. Hanbel, III, 413; IV, 385.

¹⁹⁰ Fussilet (41), 30.

¹⁹¹ Ahkâf (46), 13.

Ticârî hayatta da dürüstlük bir nesneyi üretirken veya alıp-satarken en değerli sermaye, dünyada itibar, ahirette saadet kazandıran en kıymetli erdemdir. Tersî yalan ve aldatmadır.

Ticarette dürüst olmak ve dürüst kalabilmek o kadar büyük çabayı gerektiren bir mücadele olmalı ki Hz. Peygamber'in:

عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ: التَّاجِرُ الصَّدُوقُ الْأَمِينُ الْمُسْلِمُ مَعَ
النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Alış-verişlerinde doğru davranan, dürüst, güvenilir (emin) Müslüman tâcirlerin ahiret yurdunda peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle birlikte bulunacaklardır”

hadisi¹⁹² ticarette dürüstlüğü sağladığı yüksek mertebeyi müjdelemektedir. Kurtubî gibi bazı alimler Müzzemmil sûresinin 20. âyetinde yer alan “...Allah bilmektedir ki içinde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah'ın lûtfundan rızık aramak üzere yeryüzünde yol tepecekler, diğerleri de Allah yolunda çarpışacaklardır...” ifadelerden hareketle helal rızık için çaba sarfeden ticaret erbabı ile cihada çıkan mücahidin mertebelerinin Allah katında denk olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu da az önceki hadise uygun bir neticeye işaret etmektedir. Aynı âyette gece namazına (teheccüd) önem veren ve hastalık, ticaret için sefer, cihad gibi ağır yükümlülüklerin doğurduğu meşakkat sebebiyle bu namazı kılmakta zorlananlara gösterilen kolaylık hususunda tacir ile mücahidin de zikredilmiş olması onların değerine bir işaretir.¹⁹³ Allah'ın onların durumlarını ve gece namazı kılmaya olan arzularını bildiğini ifade etmesi niyetleri sebebiyle onların da bu namazı kılmış gibi kabul edileceklerini göstermektedir.

Ticârî hayatın doğası gereği dürüstlüğü kaybeden bir esnafın hem bu dünyada hem de öteki dünyada iflası kaçınılmaz-

¹⁹² Tirmizî, “Büyü”, 4; İbn Mâce, “Ticârât”, 1; Dârimî, “Büyü”, 8.

¹⁹³ Bk. *el-Câmi li-ahkâmî'l-Kur'an* (nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Beyrut 1427/2006, XXI, 348.

dır. Çünkü insanlar aldatıldıklarını anladıklarında fitrî olarak bu ortamdan uzaklaşırlar. Aldatma eylemi sadece aldatılan kişi bunu fark edinceye kadar devam edebilir. Aldatma ve yalan işin tabiatına aykırılık arzettiği için bir gün mutlaka kendisini hissettirir. Aldatma ve yalan gibi ahlâksız tutumlar da çabuk yayılma özelliğine ve bu yüzden büyük bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla hızlı bir müşteri kaybını beraberinde getirir. Müşterisini kaybeden de ticarî hayatını bitirir.

Abdullah b. Abbâs'ın her şeyin bir afeti vardır, ticaretin afeti de yalandır dediği nakledilir. Aldatma ve yalan kul hakkının ihlali anlamına geldiği için haksızlığa maruz kalanlar ahiret yurdunda bu haklarını aldatandan tahsil edeceklerdir. Hz. Peygamber'in haber verdiğine göre hesap günü insanlar bu tür şahıslardan haklarını talep edeceklerdir. Dövmе-sövmе ya da haksız biçimde insanların mallarını alma vb. şeklinde kime haksızlık yapmışlarsa haksızlığa uğrayanlar hak ettiği kadar onun sevaplarından bunların karşılığını alacaklardır. Eğer hak sahipleri daha sırada beklerken adamın sevapları tükenmiş ise bu sefer onların alacağı kadarına denk gelen günahı onun sırtına yüklenecek ve yüz üstü cehenneme atılacaktır. İşte Hz. Peygamber bunu tam bir iflas hali olarak nitelendirmektedir.¹⁹⁴

Tâbiûn'un büyük alimlerinden İmam Azam Ebû Hanîfe'nin talebesi, fâkih, zahid Abdullah b. Mübârek (ö.181/797) tacirlerin dürüstlüğüne de dikkat çektiği bir dizi tespitle bulunmuş ve Müseyyeb b. Vâdih'a şunları söylemiştir:

حَدَّثَنَا الْمُسَيْبُ بْنُ وَاصِحٍ قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ الْمُبَارَكِ، فِي طَرِيقِ
الرُّومِ يَقُولُ: يَا مُسَيْبُ، إِنَّ فَسَادَ الْعَامِّ مِنْ قِبَلِ الْخَاصِّ، وَالنَّاسِ
عَلَى خَمْسِ طَبَقَاتٍ: مِنْ أَوْلِهِمُ الرُّهَادُ وَهُمْ مُلُوكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ،
الثَّانِي: الْعُلَمَاءُ وَهُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ، وَالثَّالِثُ: الْوُلَاةُ وَهُمْ الرُّعَاةُ،
وَالرَّابِعُ: التُّجَّارُ وَهُمْ أُمَنَاءُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ، وَالْخَامِسُ: الْغُرَاةُ

¹⁹⁴ Müslim, "Birr", 60; Ahmed b. Hanbel, II, 202, 224, 272.

وَهُمْ سَيْفُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ، وَإِذَا كَانَ الرَّاهِدُ رَاغِبًا فَيَمْنُ يَقْتَدِي
النَّاسُ، وَإِذَا كَانَ الْعَالِمُ طَامِعًا فَيَمْنُ يَهْتَدِي النَّاسُ؛ وَإِذَا كَانَ
الرَّاعِي جَائِرًا فَلِإِي مَن يَلْتَجِي النَّاسُ؟ وَإِذَا كَانَ التَّاجِرُ خَائِنًا
فَيَمْنُ يَأْمَنُ النَّاسُ؟ وَإِذَا كَانَ الْغَازِي مُرَائِيًا فَمَتَى يَرْجُو الظَّفَرَ؟

Yâ Müseyyeb! Umumun / toplumun bozulması özel konu-
mu olan bazı kesimlerin bozulmasıyla olur. Yani bunlar bozul-
madıkça toplum bozulmaz. Bu açıdan insanlar beş tabakaya
ayrılır:

Zahidler, vera / takva sahipleri: Onlar bu ümmetin melikleri
/ sultanlarıdır.

Âlimler: Peygamberlerin varisleridir (yerine geçenler).

İdareciler: Bu ümmeti koruyup kollayan sorumlu kişilerdir
(çoban).

Ticâret erbabı: Allah'ın yeryüzünde güveni kendilerine en
fazla yakıştırdığı kimselerdir.

Askerler: Allah'ın yeryüzündeki kılıçlarıdır.

Şimdi bak! Eğer zahid dünya ve dünyalığa rağbet ederse in-
sanlar kime uysunlar! Âlim tamahkâr olursa insanlar kiminle
doğru yolu bulsunlar! İdareci zalim olursa insanlar kime sığın-
sınlar! / Çoban kurt ise kuzuyu kim korusun! Tacir hain olursa
insanlar kime güvensinler! Asker mürâî (iki yüzlü, çıkarıcı, sa-
mimiyezsiz, gösteriş budalası) olursa zafer nasıl gelsin!¹⁹⁵

Abdullah b. Mübârek'in sözlerini kişinin bulunduğu konu-
mu ranta dönüştürmesi, amaçtan sapması, oyunu kuralına göre
oynamaması şeklinde özetlemek mümkündür.

Konuyla ilgili şu iki örnek olay ufuk açıcı özellik taşımakta-
dır: Birincisi şudur: Yunus b. Ubeyd manifaturacılık ya da kon-
feksiyonculuk gibi bir meslek icra ediyordu. Dükkânında dört
yüz ve iki yüz dirhemlik iki çeşit elbise bulunuyordu. Birgün na-
maz için mescide gitmiş ve dükkânı yeğenine bırakmıştı. O sı-

¹⁹⁵ Beyhakî, *Şu'abü'l-imân*, III, 320; Âbî, *Nesrü'd-dürr* (nşr. Halid Abdülğani Mahfûz), Beyrut 1424/2004, IV, 127.

rada, bir köylü gelip dört yüz dirhemlik bir elbise istemiş, yeğeni de ona, iki yüz dirhemlik elbiseleri göstermişti. Köylü, onlardan birini beğenmiş ve rızasıyla satın almıştı. Adamın elbise çok hoşuna gitmiş olacak ki bir yandan yolda giderken diğer taraftan da elindeki elbiseye bakıyordu. Yunus, mescidin önünde karşılaştığı adamın elindeki elbiseyi tanıdı ve yanına yaklaşarak, kaçta aldığını sordu. Köylü, ‘dört yüz dirheme’ deyince, ‘bu fiyatı etmez, onun değeri ancak iki yüz dirhemdir’ dedi. Köylü, ‘Behey adam! Bu elbise bizim oralarda beş yüz bile eder’ dedi. Yunus b. Ubeyd ona, ‘Dinin gerektirdiği dürüstlük ve samimiyet, bütün dünyanın malından daha hayırlıdır’ diyerek adamın elinden tuttu doğruca dükkâna getirdi ve yeğenine: *“Allah’tan korkmadın mı? Malın bedeli kadar kâr etmekten utanmadın mı? Müslümana niye dürüst davranmadın?”* diyerek çıkıştı. O da: *“Ben ona bu elbiseyi bu paraya zorla satmadım ki kendi rızasıyla aldı”* diye kendisini savununca Yunus, *“O rıza gösterse bile, kendin için razı olmadığına kardeşin için de razı olmaman gerekirdi”* diyerek onu tersledi. Ardından köylüye iki yüz dirhemi iade etti.¹⁹⁶ Burada Yunus’un söylediği söz ve sergilediği tutum şu hadisin onun dilinden ifadesi ve pratiğe aktarılmasıydı: *“Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de arzu etmedikçe hakiki imana ulaşmış olamaz.”*¹⁹⁷

Muhammed b. el-Münkedir de aynı şekilde davranmıştır. Dükkânını emanet ettiği adam hata ile bir köylüye beş dirhemlik malı satmıştı. İbnü’l-Münkedir dükkâna dönüp hatayı tespit edince: *“Yazık sana, bizi mahvettin”* diyerek adama çıkıştı. Sonra ondan çarşı-pazar her tarafı dolaşıp o köylüyü bulmasını istedi. Adam akşama kadar o köylüyü aradı ve sonunda bularak dükkâna getirdi. İbnü’l-Münkedir, hatalı satışı anlatınca köylü: *“Önemli değil benim bir itirazım yok”* deyince: *“Sen kendin için razı olsan da, biz senin için ancak kendimiz için razı olduğumuza rıza gösteririz”* dedi ve verdiği parayla on dirhemlik bir bez satın alabileceğini ya da beş dirhemini talep edebileceğini ve yahut da aldığı

¹⁹⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb* (nşr. Âsım İbrahim), Beyrut 1426/2005, II, 439.

¹⁹⁷ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71.

bezi iade edip bütün parasını geri isteyebileceğini söyledi. Köylü, beş dirhemini alıp bu tâcir için “kuraklık ve kıtlık zamanı tam kendisiyle yağmur duasına çıkılacak adam” diyerek oradan ayrıldı.¹⁹⁸

Dürüstlük için önemli ölçütler vardır. Bunların en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Ölçü ve Tartıyı Düzgün Tutmak

Dürüstlüğü en fazla gösteren kriter, ölçü ve tartının sağlam ve düzgün tutulmasıdır. Kur’ân-ı Kerim’de bu konuda sıkça tekrarlanan âyetler mevcuttur. İlginçtir İsrâ sûresinde yer alan:

وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ
الْمُسْتَقِيمِ ذَٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

“Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha iyidir hem de sonucu daha güzeldir.”¹⁹⁹

âyeti Hz. Peygamberin Medîne-i Münevvere’ye hicretinin hemen öncesinde nazil olmuştur. Ölçü ve tartının düzgün tutulmasını emreden bu âyet Rasûl-i Ekrem’in Medîne’de ivedilikle ve hemen İslâm toplumunu hangi temel değerler üzerine inşa edileceğinden bahseden âyetlerden birisini oluşturmaktadır. Bu âyetler²⁰⁰ bir toplumun öncelikle oluşturması ve sürekli yürürlükte tutması gereken, bunlar bulunmadığında ya da bozulduğunda o toplumda yaşamının bir anlamının kalmadığı zaruri değerleri belirlemektedir. Medeniyet bu değerler üzerine kurulur ve toplum ancak bunlarla yaşayabilir. Nitekim aynı uyarı En’âm sûresinde de temel bir prensip olarak yer alır:

“Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz.”²⁰¹

¹⁹⁸ Ebû Tâlib el-Mekki, II, 439-40.

¹⁹⁹ İsrâ’ (17), 35.

²⁰⁰ İsrâ’ (17), 23-39.

²⁰¹ En’âm (6), 152.

Bu vb. âyetlerin talepleri doğrultusunda Hz. Peygamber'in Medine'ye ulaştığında ilk yaptığı şey dürüstlük değeri üzerine bir pazar nizamı tesis etmek olmuştur. Tarihi süreç içinde Kur'an ve Sünnet'in iyiliği hakim kılma ve kötülüğe engel olma (emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münker) emri doğrultusunda oluşturulan hisbe teşkilatının en temel görevlerinden birisini dürüstlük ilkesi bakımından pazarların denetlenmesi oluşturmuştur. Bu bağlamda ölçü ve tartı aletlerinin kontrolü en öncelikli vazifeler arasında yer almıştır. Aksi takdirde orada hile, aldatma, düzenin alt-üst fesadı hâkim olacağından diğer ahlâki değerleri de yaşatmak mümkün olmayacak ve çöküş kaçınılmaz hale gelecektir. Nitekim Kur'an-ı Kerim önceki kavimlerin böyle bir akıbetle karşılaştıklarını bir ibret vesikası olarak zikreder. Mesela Hz. Şuayb'in (a.s.):

“Ölçüyü tam tutunuz, eksik verenlerden olmayınız. Doğru terazi ile tartınız. İnsanların hakkı olan şeyleri kısımayınız, bozgunculuk yaparak yeryüzünde karışıklık çıkarmayınız”,²⁰²

“Artık ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin, düzeltilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Eğer inananlar iseniz bunlar sizin için daha hayırlıdır”,²⁰³

“Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı gönderdik. Onlara şöyle dedi: “Ey Kavmim! Allah'a kulluk ediniz, O'ndan başka tanrınız yoktur. Ölçüyü, tartıyı eksik tutmayınız. Ben sizi maddî bakımdan iyi bir durumda görüyorum; ama doğrusu hakkınızda kuşatıcı bir azap gününden de korkuyorum. Ey Kavmim! Ölçüyü, tartıyı adaletle tam yapın; insanların mallarının değerini düşürmeyin, yeryüzünde bozguncular olarak dolaşmayın”²⁰⁴

şeklindeki uyarılarına kulak vermeyen Medyen / Eyke halkı kendi sonlarını kendileri hazırlamıştır.

Ortak yaşam alanında mesela bir toplumda ahlâkın bozulmasından etkilenmeyen bir bireyin bulunması mümkün değildir. So-

²⁰² Şu'arâ' (26), 181-183.

²⁰³ A'râf (7), 85.

²⁰⁴ Hûd (11), 84-85.

nuçta zarar bütün topluma döner ve yıkılışında rol oynar. Bu sebeple pazar ahlâk ve adabı bu bağlamda ölçü ve tartı aletlerinin bozuk oluşu ya da bu konuda hileye başvurulmasının bir yaşam biçimi halini alması ekonomik güveni ortadan kaldırır. Güvenin olmadığı yerde ise ekonominin gelişmesi düşünülemez.

Ölçü ve tartıyı adaletli şekilde tutmamak, aldatma ve hilenin en fazla yapıldığı şekildir.

Hile Yapmamak ve Aldatmamak

Hile, bir şahsın akit veya tek taraflı bir hukukî işlem yapması için kasten yanıltılması halidir. Bununla bir kimsenin istenen yönde irade beyanında bulunması için onda yanlış bir kanaat uyandırmayı veya mevcut bulunan hatalı fikrin devamını sağlayarak yanıltmayı amaçlar. Daha önce de belirtildiği üzere Kur'an-ı Kerim'de ticarî ilişkilerin karşılıklı rızâya ve gönül hoşnutluğuna dayanması temel ilke olarak konmuş,²⁰⁵ böylece akitlelerde karşılıklı rızanın bulunması âdeti helâl kazancın ön şartı olarak kabul edilmiş, ferdin hür iradesiyle karar vermesini engelleyen hile ve ikrah (zorlama) gibi rızâyı sakatlayan hususlar yasaklanarak insanlar arası ilişkilerde açıklık ve dürüstlük ilkesi hâkim ve geçerli kılınmak istenmiştir. Hadislerde de benzeri bir yaklaşım sergilenmiştir. Hz. Peygamber'in:

مَنْ عَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا

*"Bizi aldatan bizden değildir"*²⁰⁶

hadisi insanı titreten bir özelliğe sahiptir. Gerçek mü'minin imanının bir sonucu olarak aldatma yapamayacağını ifade eden bu hadis imanla aldatmanın bağdaşmayacağını göstermektedir. Hadisin söylenmesine vesile olan olay (vürûd sebebi) konuyu aydınlatıcı önemli bir örnektir. Hz. Peygamber bir buğday satıcısına uğramış ve yığın halindeki buğdayın dibine doğru elini

²⁰⁵ Nisâ (4), 29.

²⁰⁶ Buhârî, "İmân", 164; Ebû Dâvûd, "Büyû", 50.

daldırdığında onun ıslak olduğunu tespit edince satıcının buğdaya yağmur isabet ettiği mazeretine karşılık:

“İnsanların görmesi için ıslak tarafı üste çıkarsaydın ya! Bizi aldatan bizden değildir”

buyurmuştur.²⁰⁷ Buna göre sebze-meyve satıcılarının ya da diğer ticaret erbabının iyi ve kalitelilerini öne dizip arkaya kalitesizlerini yerleştirerek müşterinin gözünü boyaması, ambalajlı maddelerde üstte görünenin kaliteli alt kısımlarda görünmeyenlerin kalitesizlerden seçilmesi de aynı sonuca tabidir ve bu tür eylemde bulunanlar bizi aldatan bizden değildir ifadesinin muhatabıdır.

Öte yandan Resûl-i Ekrem hileye başvuranın ateşte olduğunu söylemiş,²⁰⁸ alışverişlerde aldandığından şikâyet eden bir sahâbiye: *“Alışveriş yaptığında hile yok de”* buyurmuş,²⁰⁹ bir başka hadiste de kusurlu bir malın bu durumunu gizleyerek satmanın helâl olmadığını ve bu şekilde hareket eden kişinin daima Allah'ın gazabı ve meleklerin laneti altında bulunduğunu,²¹⁰ bu tutumun kazancın bereketini gidereceğini²¹¹ ifade etmiştir. Bu naslar ilk planda hilenin haram, kötü ve yanlış bir davranış olduğunu, dünyevî ve uhrevî bir sorumluluk doğurduğunu belirtmekte, aynı zamanda hilenin akitlere ve hukukî işlemlere olan etkisi hakkında da önemli ipuçları vermektedir.

İslâm hukukçuları, nasların hukukî ilişkilerde karşılıklı rızâyı korumaya, açıklık, dürüstlük ve güveni sağlamaya yönelik ifade ve amaçlarından hareketle bilhassa muamelât hukuku alanında bir dizi tedbir ve prensip geliştirmeye çalışmışlardır. Bu gelişmenin bir parçası olarak klasik dönem fıkıh literatüründe, hangi davranış biçimlerinin hile teşkil ettiği ve akitlerde başvuru hileli yolların akitlere ne ölçüde tesir edeceği konusunda bazı objektif kriterlerden söz edilmiş, gerek fiilî ve sözlü hileler

²⁰⁷ Buhârî, “İmân”, 164; Tirmizî, “Büyü”, 74.

²⁰⁸ Buhârî, “Büyü”, 60.

²⁰⁹ Buhârî, “Büyü”, 48; Müslim, “Büyü”, 48.

²¹⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 45.

²¹¹ Buhârî, “Büyü”, 19, 23, 44, 46; Müslim, “Büyü”, 47.

gerekse üçüncü şahıslar tarafından yapılanlar üzerinde ayrıntılı bir hukuk doktrini geliştirilmiştir.

Fiili hileler konusundaki tartışmanın temelini, Hz. Peygamber'in satılacak deve veya davarların memelerindeki sütü biriktirmeyi yasaklayan ve "musarrât hadisi" olarak bilinen açıklaması oluşturmaktadır. Bu hadise göre, böyle bir hayvanı satın alan kişi alışverişi geçerli kılma veya iade etme konusunda muhayyerlik hakkına sahiptir. Sağdığı süte karşılık da bir ölçek hurma verecektir.²¹² Sütün memede biriktirilip satılmasını Resûl-i Ekrem'in hile olarak vasıflandırdığı rivayetleri de mevcuttur.²¹³ Bu sebeple hadiste üzerinde durulan, satılık hayvanın sütünün memede biriktirilmesi meselesi fıkıh literatüründe hile konusunda örnek olay ve çözüm olarak ele alınmakta ve bu özelliği taşıyan diğer hileler, meselâ elbiseyi yeni göstermek için boyamak, değirmene gelen suyu çok göstermek için bir müddet kesip biriktirdikten sonra salıvermek gibi davranışlar da bu çerçevede değerlendirilmektedir. Ancak bu tür hilelerin akde ve tarafların akdi devam ettirme veya feshetme yönündeki yetkilerine tesiri hususunda fakihler aynı görüşte değildir. Bu tür hileler konusunda adı geçen hadisten hareket eden Ebû Yûsuf, Züfer, İmam Mâlik, Şafî ve Ahmed b. Hanbel hile sebebiyle akdin feshedilebileceği görüşünü benimserler. Hileye mâruz kalan kimse bu hakkına "hile muhayyerliği" (hıyarü't-tedlis) denilir.

Muhayyerliğin ne zaman başladığı konusunda ise bazı görüş ayrılıkları vardır. Bir kısım âlimler, hilenin anlaşıldığı andan itibaren muhayyerlik hakkının kullanılması gerektiğini söylerken hâkim görüşe göre bu süre üç gündür. Akdin feshedilmesi durumunda akit konusu maldan elde edilen semerelerin tazmin edilmesi gerekir. Bu durumda kural olarak maldan istifade edilmişse bunun kıymetinin ödenmesi uygundur. Hz. Peygamber'in sağılan süte karşılık bir ölçek hurma verilmesini emretmesi, hurmanın o gün yaygın ve kolay bulunabilecek bir mal olması ve muhtemelen elde edilen semereyi değer olarak karşılması sebe-

²¹² Buhârî, "Büyû", 64; Müslim, "Büyû", 11.

²¹³ İbn Mâce, "Ticârât", 43; Ahmed b. Hanbel, I, 433.

biyledir. Hile yüzünden akdin feshedilebileceği görüşünü benimseyen âlimlere göre hilenin muhayyerlik hakkı verebilmesi için aldatılan kişinin bundan haberdar olmaması, hilenin akdin teşekkülüne ve fiyata tesir etmiş olması, ortaya çıktıktan sonra buna mâruz kalan kimsenin rızâya delâlet edecek tasarruflarda bulunmaması ve hile kastının mevcut olması gerekir. Eğer hile kastı yoksa bu, hile muhayyerliği değil ayıp muhayyerliği neticesini doğurur.²¹⁴

Malın Ayıbını / Kusurunu Gizlememek

Dürüstlük ilkesinin en önemli tezahürü malın kusurunu müşteriye açıklamak, ambalajlı mallarda muhteva ve özellikleri doğru biçimde yazmak, kusuru gizleyici söz ve davranışlardan kaçınmaktır. Aksi davranış yani malın kusurunu gizleyerek satmak fiili yalandır bir başka ifadeyle yalanın eylem boyutudur. Hz. Peygamber:

عَنْ عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- يَقُولُ: (الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ وَلَا يَحِلُّ لِمُسْلِمٍ بَاعَ مِنْ أَخِيهِ بَيْعًا فِيهِ عَيْبٌ إِلَّا بَيَّنَّهُ لَهُ).

*“Müslüman müslümanın kardeşidir. Ayıbını / kusurunu açıklamadan böyle bir malı din kardeşine satmak hiçbir müslümana helal değildir”*²¹⁵

buyurduktan sonra kusurunu açıklamadığı bir malı satan kimsenin daima Allah’ın gazabı ve meleklerin laneti altında bulunduğu haber vermiştir:

عَنْ وَائِلَةَ بْنِ الْأَسْقَعِ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- يَقُولُ: مَنْ بَاعَ عَيْبًا لَمْ يَبَيِّنْهُ، لَمْ يَزَلْ فِي مَقْتٍ مِنَ اللَّهِ، وَلَمْ تَزَلِ الْمَلَائِكَةُ تَلْعَنُهُ.

²¹⁴ Hile’nin fikhî olarak akitlere etkisi konusunda bk. Saffet Köse, “Hile”, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 28-29.

²¹⁵ İbn Mâce, “Ticârât”, 45.

“Vâsile b. el-Eska’nın anlattığına göre Hz. Peygamberden şunu işitiştir: “Kim kusurunu açıklamadığı bir malı satarsa daima Allah’ın gazabı ve meleklerin laneti altındadır.”²¹⁶

Kusur bir malın işlevselliğini azaltan veya yapısı itibariyle ya da örfi olarak değerini olumsuz etkileyen eksikliktir. Bunun gizlenmesi, karşılığı olmayan bir kazanç elde etmek, alıcıya zarar vermek demektir. Çünkü bu kusur ortaya çıktığında onun telafisi için hem zaman hem emek harcanacak hem de masraf edilecektir. Eğer satıma konu olan kusurlu mal üretim amaçlı bir makine ise ondan doğan kayıp daha büyük olacaktır. Bu haksızlıklar kusurun gizlenmesi sonucunda doğmaktadır. Satıcı ise bundan kazanç elde etmektedir.

Bu tür ahlâkî zaafılar insanlar arasındaki güveni olumsuz yönde etkilediği gibi alıcı-satıcı arasında bir kavgaya, çekişmeye de sebebiyet verebilecek bir durumdur. Bunların hiç birisi İslâm’ın temel kaynakları tarafından tasvip edilmemiştir.

Bu tür hileler ortaya çıktığında haksızlığa muhatap olan tarafın belli bir zaman dilimi içinde muhayyerlik hakkı mevcuttur ve haksızlığı belli ölçüde telafi imkânına sahiptir. Konunun fikhî boyutları ayrıntılı şekilde fıkıh kitaplarında anlatılmaktadır.

Yeminden Kaçınmak

Satıcılar malının revaç bulması ve müşterinin ilgisini ya da ihtiyacını tahrik ederek malını satabilmek için zaman zaman yemine başvurabilmektedirler. Hz. Peygamber bunu tasvip etmemiş ve şöyle buyurmuştur:

إِنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ الْحَلْفُ مُنْفِقَةٌ لِلسِّلْعَةِ مُمَحِقَةٌ لِلْبَرَكَةِ

“Yemin malın revaç bulmasına bereketin (Müslim rivayetinde: kâr) mahvına sebeptir.”²¹⁷

²¹⁶ İbn Mâce, “Ticârât”, 45.

²¹⁷ Buhârî, “Büyû”, 26; Müslim, “Müsâkât”, 131; “Ebû Dâvûd, “Büyû”, 6.

Bir başka hadiste de Hz. Peygamber:

عَنْ أَبِي قَتَادَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
إِيَّاكُمْ وَالْحِلْفَ فِي الْبَيْعِ فَإِنَّهُ يَنْفِقُ ثُمَّ يَمْحَقُ

“Alış-verişlerde yemin etmekten kaçının. Çünkü yemin önce malın revacını arttırıp satışı sağlar peşinden de onu mahveder”²¹⁸

şeklinde açık uyarıda bulunmuştur.

Yemin bir işin doğruluğuna karşı tarafı inandırmak için Allah'ı şahit tutma anlamı taşır. İki şekli vardır. Birincisi yalan yere yapılan yemindir ki büyük günahlardandır ve haramdır. Ahlâksızlığın zirve noktalarından birisidir. Çünkü Yüce Yaratıcı yalana şahit kılınmıştır. Bundan dolayı böyle bir yemini temizleyebilecek bir keffaret yoktur ve günahı da son derece ağırdır.

Hz. Peygamber yalan yere yemin ederek malına revaç kazandırıp satanları Allah'ın kıyamet günü asla yüzüne bakmayacağı, konuşmayacağı ve temize çıkarmayacağı (tezkiye) üç kişiden biri olarak saymıştır.²¹⁹ Allah'ın konuşmaması, yüzüne bakmaması onu muhatap almayacağını ve bir kul olarak ona değer vermeyeceğini ifade eder. Tezkiye de arındırmak, temizlemek anlamına geldiğine göre bu günden kolay kolay arınamayacağına, yükünün onun üzerinde kalacağına ve bu tür bir günahın affının çok zor olacağına işaret etmektedir. Böyle bir hataya düşen kişi pişman olarak içtenlikle ve bir daha dönmek üzere Allah'a tövbe etmelidir. Bu yemin üzerine alış-veriş yapılmış ise kul hakkına tecavüz söz konusu olduğundan ayrıca o kişiden de özür dilenmeli, helallik alınmalı, uğradığı bir zarar söz konusu ise tazmin edilerek telafi yoluna gidilmelidir. Bu tür yeminler daha çok malın özelliği (mesela kalitesini yüksek gösterme ya da kusurunu gizleme gibi) ve maliyeti konularında ortaya çıkabilmektedir. İkinci türü ise alış-verişe gayretlendirme, teşvik etme, ikna etme, dediğine getirme çabalarını desteklemek için başvuru bir yol-

²¹⁸ Müslim, “Müsâkât”, 132; İbn Mâce, “Ticârât”, 30; Ahmed b. Hanbel, V, 297, 298.

²¹⁹ Müslim, “İmân”, 171, 173; İbn Mâce, “Ticârât”, 30.

dur. Bu da alış-verişin değerini düşüren, karşı tarafın rızasını etkileyen, kararına etki ederek alış-verişe sevkeden bir husustur.

Bütün bunlar kazancın bereketini gideren tutumlardır. Buna göre satıcı sadece abartılı ifadelerden kaçınarak müşteriyi bilgilendirme ve malını tanıtım yoluna gitmelidir.

Alış-Verişte Karşılıklı İkrâm (Mükâreme) / Jest

Alış-verişte basit fedakârlıklar, küçük jestler tarafların ilişkilerini derinleştirmeye vesiledir ve birbirlerinin gönülünü kazandıran bir özelliğe sahiptir. Hz. Peygamber:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا وَزَنْتُمْ فَأَرْجُوا

“Tarttığınız zaman ağır ağır tartın”²²⁰

buyurmuş ve kendisi de bunu uygulamıştır.²²¹

Satıcı açısından müşterinin istediği kadarını vermek ve bunun da karşılığını almak ya da müşteri açısından aldığı hizmet veya malın belirlenmiş olan karşılığını ödemek bir haktır, dolayısıyla adaletin gereğidir. Hukukun istediği de budur. Ancak satıcının, müşterisinin istediği malı fazlasıyla vermesi keza hizmeti fazlasıyla karşılması ya da müşterinin aldığı hizmet veya malın karşılığını fazlasıyla ödemesi mesela verdiği paranın ‘üstü kalsın’ deyivermesi erdemli / faziletli bir davranıştır, âl-i cenaplığı gösterir, hukuku aşan bir ilişkiyi ifade eder. Hz. Peygamberin talebi de budur. Çünkü bu tür ilişkiler, kalpleri kaynaştırır, gönülleri buluşturur ve insanlar birbirlerine ihtiyaç duyduklarında bu karşılıkları aşarak birisinin diğerine beklentisiz, karşılıksız, ön yargısız muamele etmesini sağlar. Kur’ân ve Sünnetin ikili ilişkiler için oluşturmayı hedeflediği zihniyete bakıldığında şu tespiti yapmak mümkündür: İslâm toplumları her şeyin hakkı-

²²⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 34; Ebû Avâne, *el-Müsned*, Beyrut, ts. (Dâru’l-Ma’rife), III, 255; Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb*, I, 443.

²²¹ msl. bk. Müslim, “Müsâkât”, 115.

nın verildiği hukuk toplumu olmaktan çok hakkından fazlasıyla vermenin vazife addedildiği erdem / ahlâk toplumudur.

Erdem toplumu, faziletleri önceleyen, vazifeleri merkeze alan, ilişkilerin hakperestliğe değil hakşinaslığa dayandığı, hukukun değil ahlâkın belirleyici olduğu bir atmosferi belirtir. Günümüz toplumlarında bu zihniyetin aşındığı neredeyse kaybolduğu görülmektedir. Bireysel ilişkiler, vazife değil hak merkezine oturtulmaktadır. Maalesef bu gün: “*Her haksahibine hakkımı ver*”²²² anlayışından sıkça duyduğumuz “*hak verilmez alınır*” noktasına gelinmiştir. Vazifeyi teğet geçip hak sahibini kıskırtan seküler haklar nazariyesi, modernliğin temel aldığı eşitlikçi yapı, paylaşımı, fedakârlığı, diğerkâmlığı unutturmuş, ben merkezli / bencil, veren el değil hep alan el olmak isteyen, kendisiyle baş başa kalmaktan mutlu olacağını düşünen bir insan tipi üretmiştir.

Borç ilişkilerindeki değişime bakmamız bu hususta oldukça açıklayıcıdır. Kur’ân-ı Kerîm günlük hayatta ihtiyaç sahibine karşılıksız borç vermeyi Allah’a borç vermek olarak takdim etmekte,²²³ borçlunun, ifa vakti geldiğinde borcunu ödeyemez duruma düşmesi halinde de ona ek süre tanınmasını tavsiye etmekte hatta bağışlayıvermenin daha hayırlı olacağını belirtmektedir.²²⁴ Bu gün borçlunun borcunu zamanında ödeyemediği takdirde alacaklının alacağını yasal faiziyle birlikte tahsil edeceğini daha baştan bildirmesi ilişkilerin boyutunun hangi noktaya geldiğini yansıtan önemli bir örnektir. Borç isteyeneye yapılacak ilk tavsiye kredi çekmesidir. İlginçtir bu günlerde TV reklamlarında borç isteyenin kredi çekmesini teşvik eden ve kendisinden borç isteyen bir dostuna borç vermemek için çeşitli daleveralar çeviren insanların tavırları sergilenmektedir. Böylece bir başkasından borç isteme yerine bankaya müracaatın daha iyi olduğu mesajı verilmektedir.²²⁵

²²² Ebû Ya’lâ, *el-Müsned* (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dımaşk 1984-86, II, 193; *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balabân*, II, 24; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr* (nşr. Hamdi es-Selefi), Beyrut 1404/1983, XXII, 112.

²²³ msl. bk. Bakara (2), 245; Maide (5), 12; Hadid (57), 11, 18.

²²⁴ Bakara (2), 280.

²²⁵ Bu anlayışın aileye etkisi için bk. “Günümüz Türk Aile Dokusunda Zihniyet

Hız. Peygamberin arkadaşlarına zaman zaman yaptığı güzel jestlerle karşılaşmaktayız. İşte iki örnek:

Birincisi şudur: Abdullah b. Ömer anlatıyor: Hız. Peygamber ile bir yolculuk halinde bulunuyorduk. Ben babam Ömer'e (r.a.) ait biraz hareketli, dizginlenmesi zor genç bir devenin üzerinde idim. Deve beni pek dinlemiyor topluluğun önüne geçi geçiveriyordu. Babam Ömer onu engelliyor ve geriye çekiyordu. Bu olay tekrar tekrar vuku bulunca Hız. Peygamber babama: "Ya Ömer onu bana sat!" buyurdular. Babam da: "*O senindir Yâ Rasûlallah!*" dedi ve sattı. Sonra da bana: "*O senindir Ya İbn Ömer! Onu al ve dilediğin gibi bin*" buyurdular.²²⁶

İkinci örnek de şudur. Câbir b. Abdullah'ın (r.a.) anlattığına göre kendisi hasta devesinin üzerinde giderken deveyi salıverip terketmek ister. Peşinden Hız. Peygamber (s.a.s.) kendisine yetişir ve onun için dua ederek hayvana vurur. Deve de kendine gelerek o ana kadar olmadığı biçimde canlı olarak yürümeye başlar. Derken Hız. Peygamber deveyi kendisine satmasını ister. Câbir, baştan kabul etmez ise de Hız. Peygamberin ısrarları sonucu yükünü Medîne'ye indirinceye kadar kendisinde kalmak şartıyla bir okıyyeye satar. Peşinden de yeni evlendiğini haber verir. Hız. Peygamber evlendiği kadının dul mu bakire mi olduğunu sorar. Dul olduğunu öğrenince de "*bakire ile evlenseydin ya!*" der. O da: "*Yâ Rasûlallah! Babam öldü. Küçük küçük kız kardeşlerim var. Onların emsaliyle evlenip de karımın onları terbiye edemeyeceğinden, onlara bakamayacağından korktum da onlara baksın ve terbiye etsin diye tecrübeli bir dul ile evlendim*" diye cevap verir. Eve gelip yükünü indirdikten sonra deveyi getirip kendisine teslim eder ve parasını alır. Akabinde de Hız. Peygamber deveyi ona hediye eder.²²⁷

Bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla mesela bir satıcının müşterisine karşılıksız olarak bir şey vermesi ya da alıcının ücre-

Değişikliği Üzerine Gözleme Dayalı Bir Analiz", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, Konya 2010, s. 151-174.

²²⁶ Buhârî, "Büyû", 47.

²²⁷ Buhârî, "Büyû", 34, "Cihâd", 49, "Şurût", 4; Müslim, "Müsâkât", 109-117, "Radâ", 59.

ti fazlasıyla ödemesi ya da kira akdinde bir ev sahibinin ek masrafa girmiş -mesela düğün yapmış- olan kiracısına o ayın kirasını bağışlayıvermesi ne kadar güzel bir davranıştır.

Üretici ile Tüketici Arasında Aracıların Kurduğu Sömürü Düzenine Fırsat Vermemek

Abdullah b. Abbâs'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَلْقُوا الرُّكْبَانَ وَلَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ قَالَ فَقُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ مَا قَوْلُهُ لَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ قَالَ لَا يَكُونُ لَهُ سِمْسَارًا

“Pazara mal getirenleri yolda karşılayıp mallarını orada satın almayın, şehirli de köylü adına satış yapmasın”

buyurmuştur.²²⁸ Abdullah b. Abbâs'a ikinci kısmın anlamı sorulduğunda köylünün simsarı/ aracısı olmasının demektir diye açıklamıştır. Câbir b. Abdillâh'tan gelen aynı rivayetin devamında da:

حَدَّثَنَا أَبُو الزُّبَيْرِ قَالَ سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ دَعُوا النَّاسَ يَرْزُقُوا اللَّهُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ

“İnsanları alış-verişlerinde kendi hallerine bırakınız. Allah onları birbirleriyle rızıklandırsın”²²⁹

şeklindeki ifadeyle de yasağın sebebini açıklamıştır. Hadiste köylü üreticiyi, şehirli de tüketiciyi temsil etmektedir. Hadiste üreticinin malını tüketiciye sunmasına fırsat bırakmadan aracılardan devreye girip arz-talep dengesini olumsuz yönde etkilemesine,

²²⁸ Buhârî, “Büyû”, 64, 68; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 46; Nesâî, “Büyû”, 16-18; Mâlik, “Büyû”, 96.

²²⁹ Müslim, “Büyû”, 20; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 45; İbn Mâce, “Ticârât”, 15.

ticaretin tabii dengesinin sun'î uygulamalarla bozulmasına bağlı bir yasak getirildiği anlaşılmaktadır. Bu yasak ticarî hayatın dengesinde nasıl bir olumsuzluk oluşturabilir? Hadisin ravisi Tâvûs'un, Abdullah b. Abbâs'a: "*Şehirlinin köylü adına satışı nedir?*" şeklindeki sorusuna onun verdiği "*simsarlık / komisyonculuk*"²³⁰ cevabı açıklayıcı nitelik taşımaktadır. Bu cevaba bağlı olarak konuyu ele alacak olursak şunları söyleyebiliriz. Her şeyden önce aracılardan devreye girmesi bir pahalılık sebebidir ve onların çoğalmasına bağlı olarak fiyatların artması işin tabiatı gereğidir. Çünkü simsarlık / aracılık / komisyonculuk yardımlaşmaya dayalı bir ilişki değil üretilen malın ticaretine dolayısıyla maliyetine eklenen bir unsurdur. Bu yönü itibarıyla hadis sadece bireylere değil aynı zamanda hükümet edenlere de yönelik bir uyarıyı ihtiva etmektedir. Buna göre kamu yararını / amme menfaatini koruma ilkesine bağlı olarak hükümet edenler, üreticinin malını doğrudan tüketiciye arzdebileceği bir mekanizmanın geliştirilmesini ya da aracılık hizmetlerinin üreticinin emeğini, tüketicinin hakkını gölgelemeyecek bir standartta çekilmesini sağlayacak tedbirleri almak durumundadırlar. Çünkü Mecelle'nin ifadesiyle raiyye / teb'a / halk üzerine tasarruf maslahata menuttur (md. 58). Burada şuna özellikle işaret etmek gerekir ki Hz. Peygamber'in tavrı aldığı uygulama bütünüyle aracılık değil onun ortaya çıkardığı dengesizlik dolayısıyla bundan doğan zarardır.²³¹ Zira aracılık dediğimiz uygulama neticede ücretli ise -ki burada kastolunan çoğu kere budur- icare akdini, yardımlaşma kabilinden ise vekâleti ilgilendiren bir husustur ve her iki uygulama da caizdir. Hadiste anlatılmak istenen bu sistemin amacının dışına çıkarak bir süüistimale dönüşmemesi uyarısıdır. Dolayısıyla üretici ve tüketiciyi koruyacak bu arada aracının da kazanacağı dengeli bir komisyonculuk mekanizması böyle bir yasak kapsamında değildir. Özellikle ülkemizde uygulanan hal sisteminin üretici ve tüketicinin değil sadece aracılardan kazandığı bir mekanizmaya sahip olduğu yönünde kitle iletişim araçlarında zaman zaman çıkan

²³⁰ Buhârî, "Büyû", 68, 71; Müslim, "Büyû", 19; Ebû Dâvûd, "Büyû", 45.

²³¹ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, V, 232.

olumsuz haberler, Hz.Peygamberin bu konudaki uyarısının ne kadar önemli olduğunu gösteren canlı bir örnektir.

İkincisi Hz. Peygamber, alış-verişin kolaylık üzerine kurulmasını tavsiye etmiştir. Kur’ân-Sünnet de insan ilişkilerinde karşılıklı ikramlaşmayı (mükâreme) merkeze alan bir yaklaşım sergilemiştir. Bunları her şeyin kâra endekslendiği bir ticarette görmek mümkün değildir.

Üçüncü olarak araçların malı pahalılaşması için bekleterek piyasaya sürmesi de diğer bir olumsuzluk olarak görülmelidir.

Pazarlığı Devam Eden Mala Müşteri Olmamak

Abdullah b. Ömer (r.a.) Hz. Peygamber’in bir başkasının pazarlığı devam ederken diğer birisinin devreye girerek alıcı pozisyonuna geçmesini veya bir satıcının bir malı alıp muhayyerlik süresi içinde bulunan şahsa o malı iade edip daha ucuza kendisinin satacağını teklif etmesi, bir kıza dünür olmuş birisine son söz söylenmeden ya da dünür olan kişi izin vermeden diğer birisinin talip olmasını yasakladığını haber vermiştir.²³² Bir önceki ayrıntılı hadiste de geçtiği üzere alış-veriş üstüne alış-veriş yapmama talebi²³³ önemli bir ahlâkî ilkeyi belirlemektedir.

İslâm’ın çok önem verdiği iyi niyet ve dürüstlük ilkesine aykırılık arzeden böyle bir tavır, alıcı ile bu tür teklifte bulunanın arasını açıp nizalaşmaya sebep olur. Ticareti tabii yapısından çıkarıp bir tarafın haksızlığa uğramasına sebep olur. Bu sebeple de yasaklanmıştır.

Pazarlık Âdabını Gözetmek

Alış-veriş’in rüknü diğer akitlerde olduğu gibi icap-kabuldür. İcap, alım-satım akdinde akit yapma yani bir malı satma ya da alma teklifidir. Kabul de ona uygun cevap vermektir. İstenen fiyata başka bir teklif vermek yeni bir icaptır. Dolayısıyla alış-ve-

²³² Buhâri, “Nikâh”, 45.

²³³ Ayrıca bk. Buhâri, “Büyû”, 58, 64, 70, 71; Müslim, “Büyû”, 7, 8, 11; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 43, 46; Nesâî, “Büyû”, 19.

rişte farklı fiyatlar konuşulabilir. Bu pazarlık yapma anlamına gelir. Akit, üzerinde uzlaşılan en son teklif üzerinden gerçekleşir.

Alış-verişte satıcı veya alıcının sürüklediği bir çok fiyat üzerinden pazarlık yapılabilir. Nitekim yapılmaktadır da. İnsanları buna iten çeşitli saikler olabilir. Bu çok önemli değildir. Ancak pazarlığın da bir usulünün olması gerekir. Kayle Ümmü Benî Enmâr'ın (r.a.) bu konuda Hz. Peygamber'e (s.a.s.) sorduğu soru konuya açıklık getirmektedir. Kendisi alım-satan yapan birisi olduğunu, bir mal almak istediği zaman alacağı fiyattan daha aşağı bir teklif verdiğini, istediği fiyata ulaşıncaya kadar da azar azar arttırmaya gittiğini; satmak istediği zaman da arzuladığı fiyattan daha yüksek bir teklifte bulunduğunu peşinden istediği seviyeye gelinceye kadar azar azar indirdiğini söyler ve bunun uygun bir davranış olup olmadığını sorar. Hz. Peygamber:

فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تَفْعَلِي يَا فَيْلَةَ ذَلِكَ، وَإِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَشْتَرِي شَيْئًا فَأَعْطِي الَّذِي تُرِيدِينَ، أُعْطِيتِ أَوْ مُنِعْتَ، وَإِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَبِيعِي فَاسْتَأْمِي بِهِ الَّذِي تُرِيدِينَ، أُعْطِيتِ أَوْ مُنِعْتَ"

"Yâ Kayle! Öyle yapma. Müşteri olduğunda doğrudan arzuladığın fiyatı ver. Sana verilsin veya verilmesin. Satıcı durumunda olduğun zaman da satmak istediğin fiyatı söyle. Satılsın veya satılmasın"

buyurdu.²³⁴ Hz. Peygamber bu hadisinde çok önemli bir ahlâkî ilkeye işaret etmektedir. Bir mala, karşı tarafın pazarlık yapacağını dikkate alarak normalinden fazla fiyat istemek ya da düşük fiyat vermek dengeleri alt-üst etmektedir. Eğer müşteri ya da satıcı fazla pazarlığı seven ya da pazarlığa düşkün birisi değilse böyle bir alış-verişten aldanarak çıkması kaçınılmazdır. Dolayısıyla mala konulan değer çok oynak olmamalıdır. Alıcının pazarlık yapsaydı indireceği ama yapmadığı için çok fazla bir kaybının olmayacağı dolayısıyla kaçırdığına hayıflanmayacağı ya da satıcının indirse de gam yemeyeceği bir miktarı aşmamalıdır. Bu açıdan fiyatlarda bir istikrar olmalıdır. Bu durumda alan da sa-

²³⁴ İbn Mâce, "Ticârât", 29.

tan da gönül huzuru içinde rahatlıkla alış-verişini yapabilir. Bu güven ortamının yegâne garantisidir. Bir başka ifadeyle fiyatların oynak oluşu, tutanın tuttuğu yerden alış-verişi bitirmesi ne insana huzur verir ne de esnafa güven sağlar.

Alıp-Satarken Müsâmahayı (Kolaylık) ve İhsanı (İyilik) Düstür Edinmek

Hız. Peygamber (s.a.s.) alım-satımında ve alacak-verecek konularında müsâmahakâr davrananlara hayır dua buyurmuştur:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ رَجِمَ اللَّهُ رَجُلًا سَمَحًا إِذَا بَاعَ وَإِذَا اشْتَرَى وَإِذَا افْتَضَى

“Satarken, satın alırken ve alacağını talep ederken müsâmahayı esas alan/kolaylıkgösterenkişiyeyeAllahrahmetiylemuameleetsin.”²³⁵

Yine Hız. Peygamber bu hususu bir hayat tarzı haline getirmiş olan bir kimseye Allah’ın nasıl muamele ettiğini bir örnekle anlatmıştır: Melekler sizden önce yaşamış ümmetlerden bir adamın ruhunu karşıladılar da ona hayır-hasenât namına bir şey işlemişmiydin diye sordular. O zat: ‘Hayır’ diye cevap verince hele bir düşün dediler. Bunun üzerine adam şu cevabı verdi: “İnsanlarla alış-veriş yapardım da hizmetçilerime güç durumda olanlara mühlet vermelerini, varlıklı olana da müsâmahakâr davranmalarını emrederdim.” Allah Te’âlâ: “O kulumu affedin” buyurdu.²³⁶

Hız. Peygamber, ticarî hayatta ve borç münasebetlerinde müsâmahakâr davrananların cennete gireceğini²³⁷ haber verirken şu uyarıda da bulunmaktadır: “Sen müsâmahakâr davran ki aynı şekilde muamele göresin.”²³⁸ Burada bahse konu olan ilke “verilecek karşılıkların, yapılanlar (amel) cinsinden olacağı” الْجَزَاءُ مِنَ الْعَمَلِ prensibinin bir sonucudur. Bu ilkenin bir çok delili

²³⁵ Buhârî, “Büyû”, 16; İbn Mâce, “Ticârât”, 28.

²³⁶ Buhârî, “Büyû”, 17; Müslim, “Müsâkât”, 26-32.

²³⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 210.

²³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, I, 248.

vardır.²³⁹ Buna göre kişi bu dünyada başkalarına nasıl davranmış ise kendisi de ahiret yurdunda en azından aynı muamele ile hatta bu iyilik ise daha fazlasıyla karşılaşacaktır. Kur'an-ı Kerim'de söz konusu ilkeye açık işaretler vardır. Bu konuda şu âyetleri zikredebiliriz:

{لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ..} [17/37]

"İyilik yapanlara iyilik vardır, daha fazlası da vardır";²⁴⁰

{وَيَجْزِي الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَىٰ} [17/40]

"Allah iyilik yapanları daha güzeliyle ödüllendirecektir";²⁴¹

{هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ} [17/40]

"İyiliğin karşılığı, yalnız iyilik değil midir?";²⁴²

{مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا

{يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [17/41]

"Kim bir iyilik getirirse ona ondan daha üstün karşılık vardır. Kim bir kötülük getirirse, o kötülükleri işleyenler, ancak yaptıkları kadar ceza görürler."²⁴³

Hadislerde de bunun örnekleri vardır. Mesela Hz. Peygamber'in haber verdiğine göre susuz kalmış bir mü'mini sulayan kişiye Allah kıyamet gününde bu davranışı karşılığında özel olarak hazırlanmış ağzı mühürlü bir içecek sunacaktır.²⁴⁴ Bir mü'minin dünya sıkıntılarında birisini giderenin Allah da

²³⁹ Mesela bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*, İskenderiye, ts. (Dâru'd-Da'Ve), s. 162, 295; İbn Hacer, I, 139; V, 54; X, 177; XII, 429; *Tecrid Ter-cemesi*, VII, 234.

²⁴⁰ Yûnus (10), 26

²⁴¹ Necm (53), 31.

²⁴² Rahmân (55), 60.

²⁴³ Kasas (28), 84.

²⁴⁴ Tirmizî, "Kıyâme", 18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, III, 13.

ahiret sıkıntılarından birisini giderecektir.²⁴⁵ Bu tür örnekler çoktur ve zikredilen ilke de bu âyet ve hadislerden çıkarılmıştır. Buna göre tüccar-müşteri, işveren-işçi, üretici-tüketici, hizmet veren-hizmet alan arasındaki ilişki için de aynı esasın geçerli olacağını söylemek gerekir.

İhsan Kur'ân ve sünnetin merkeze aldığı en önemli kavramlardan birisidir ve mü'minlerden talep edilen bir erdemdir.²⁴⁶ Sözlük anlamı da dikkate alınarak ihsan gönülden gelen bir coşkuyla, içtenlikle birinin ihtiyacını fazlasıyla karşılamak anlamı taşır. Gönülleri kaynaştıran, insanları birbirine yaklaştıran önemli bir ilişkiyi ifade eder. Çünkü iyilik, iyiliği doğuran bir güçtür.²⁴⁷ Dolayısıyla iyilik sadece o eylemle sınırlı bir ilişki değildir. Sürekliliği sağlayan, fedakârlığı getiren duruma göre îsâr'ı (başkasını kendisine tercih etme) besleyen bir özelliğe sahiptir. İnsan ihsanın (iyiliğin) kuludur²⁴⁸ sözünün anlamı da budur. İmam Gazzâlî (ö.505/1111) ticarî hayatta ihsan şekillerini şu şekilde belirler:²⁴⁹

¹Kâr makul olmalı, aşırıya gidilmemeli, yüksek tutulmama-lıdır. Müşterinin malı yüksek fiyata satın almasına götüren aşırı beğenisi, arzusu, şiddetli ihtiyacı olabilir. Satıcının bundan yararlanarak makul sınırın dışına çıkmaması ve fazlalığı reddetmesi ihsandır.

²Müşterinin durumunu dikkate alarak bazı hallerde zararı göze alabilmek ihsandır. Mesela fakir ve zayıf birisinden mal alan bir müşterinin kâr amacı gütmeksizin değerinden fazlaya satın alması ihsandır. Bu kişi Hz. Peygamber'in bu konunun başında yer verilen hadisindeki duaya mazhurdur.

³Satılan malın parasını veya başka cinsten karşılığını alırken ya da borcu tahsil ederken müsamaha göstermek mesela bir

²⁴⁵ Buhârî, "Mezâlim", 3; Müslim, "Birr", 59, "Zikr", 38; Ebû Dâvûd, "Edeb", 38, 60.

²⁴⁶ Nahl (16), 90; Kasa (28), 77.

²⁴⁷ Yunus (10), 26; Nahl (16), 30; Kasas (28), 84; Necm (53), 31; Rahmân (55), 60.

²⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Ma'rife), IV, 38, 298.

²⁴⁹ *İhyâ'*, II, 79-83.

kısmını bırakmak, küsürü kalsın deyivermek, borçluyu sıkıştırmamak, mühlet vermek, alacak hususunda titizlik göstermemek halk tabiriyle ince eleyip sık dokumamak, kılı kırk yarmamak ihsandır.

⁴Borcun bizzat borçlunun alacaklıya giderek tam olarak ödenmesi, alacaklıyı kendisinin peşinden koşturmaması ihsandır. Alacaklının borçlunun sıkıntılarına anlayış göstermesi bir erdemdir. Bununla birlikte arada çıkan pürüzlerden dolayı alacaklının bazı tepkilerine karşı borçlunun tatlılıkla cevap vermesi ihsandır.

⁵Yaptığı ticarî akitten pişmanlık duyup da bozmak isteyenin talebini kabul etmek ihsandır. Bunun fikhî adı ikâle'dir. Sözlükte sürçme sebebiyle yere düşeni tutup kaldırmak anlamına gelir. Fıkıhtaki anlamı ise kısaca söylemek gerekirse bitmiş kesinleşmiş bir alış-verişi karşılıklı olarak bozmak demektir. Kişiyi yapıp da pişman olduğu alışverişten çekip-cıkaran / kurtaran yeni bir anlaşma özelliği taşıdığı için sözlük ve fikhî anlamları arasında bir bağlantı vardır. Hz. Peygamber:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- (مَنْ أَقَالَ مُسْلِمًا أَقَالَهُ اللَّهُ عَثْرَتُهُ).

“Kim bir müslümanın yapılan akdi bozma teklifini kabul ederse Allah da onun günahlarını kaldırır.”²⁵⁰

Bu hadisin İbn Mâce'deki rivayetinde “kıyamet gününde” ilavesi vardır.²⁵¹

Sözleşme güvenliği açısından yapılan alış-veriş akdi bağlayıcıdır ve tek taraflı irade ile bozulamaz, iki tarafın da rızası / anlaşması gerekir. Bu sebeple satıcının kabule mecbur olmadığı bir akdi bozup malı geri alması, keza aynı şekilde

²⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 52.

²⁵¹ İbn Mâce, “Ticârât”, 26.

alıcının her hangi bir mecburiyeti yokken satıcının akdi bozma teklifini kabul ederek malını iade etmesi bir ihsandır. Bu özelliği sebebiyle bir müslümanın yaptığı akitten pişmanlık duyarak bozma talebini karşı tarafın kabul etmesi Allah'ın hoşuna giden, Onun rızasını kazandıran bir davranıştır. Karşılığı da Ebû Dâvûd'daki hadisin genel niteliğine bakılırsa dünyada pişman olacağı bir işten onu kurtarması ya da koruması, İbn Mâce'deki ilave dikkate alındığında da ahiret yurdunda amellerin hesabı görülürken günahını silmesidir.

⁶Satıcının gücü yerinde olmayan fakirleri, garipleri, düşkünlere, yoksulları gözetmesi ve mesela imkân olduğunda ödemek üzere veresiye vermesi, eline imkân geçinceye kadar da alacağını talep etmemesi bir ihsandır. Hatta gerçek fazilet: "İstedliğini al, imkân bulduğunda ödersin bulamazsan helal olsun" demektir.

İmam Gazzâlî'nin bu son değerlendirmeleri gerçekten ahlâkî değerlerin hâkim olduğu, insanların başkasına yük olmaktan çekindiği, utandığı bununla birlikte içinde bulunduğu çaresizlik sebebiyle ihtiyaçlarını karşılayamadığı, yoksulluğun istismar edemediği hallerde geçerlidir. En değerli uğraş da ahlâkın hâkim kılınması için verilendir.

Kul Hakkına Hassasiyet Göstermek

Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde kul hakkının hassasiyetine dikkat çekilmiştir. Hz. Peygamber: *"Kıyamet günü haklar sahiplerine mutlaka verilecektir. Hatta boynuzsuz koyun kendisini süsen boynuzlu koyundan hakkını alacaktır"*²⁵² buyurmuştur. Bu hadis kul hakkı konusunda duyarlı olmayı ifade etmektedir. Çünkü hiçbir hak zayi olmadığı gibi hakkını da ancak sahibi affedebilir. Bu konu ile ilgili en güzel örneği de her konuda olduğu gibi yine Hz. Peygamber göstermiştir. Peygamberlik insan için en üstün ve en şerefli payedir. Buna rağmen Hz. Peygamber hak ve adalet konusunda ne kendisine ne de yakınlarına bir ayrıcalık tanı-

²⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 235, 323, 363, 442.

miştir. Şu olay oldukça dikkat çekicidir. Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre: Bir gün Hz. Peygamber insanlara yardım malzemesi dağıtırken oraya gelen bir adam O'nun üzerine abanmıştı. Bundan rahatsız olan Hz. Peygamber elinde bulunan bir değnekle onu dürtüp dikkatli olmasını istemişti ki değnek onun yüzüne gelerek çizmişti. Hemen Hz. Peygamber onu yanına çağırıp değneği eline verdi ve aynı hareketi kendisine uygulamasını (kıyas gereği) istedi. Fakat adam Hz. Peygamber'e kendisini affettiğini söyleyip kıyas uygulamaktan vazgeçti.²⁵³ Bizzat Hz. Ömer de: "Hz. Peygamber'in kendisine kıyas yaptırmak istediğini gördüm" demektedir.²⁵⁴

Kur'an-ı Kerim'de de kul hakkının ağırlığına dikkat çekilmiştir. Müfessirler "Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine icabet edin. O'na iman edin ki sizin günahlarınızdan bir kısmını affetsin ve sizi oldukça elem verici bir azaptan kurtarsın"²⁵⁵ âyetinden hareketle kul hakkının af kapsamı dışında olduğunu belirtmişlerdir.²⁵⁶ Hatta hiçbir mazeret de kul hakkını düşürmez. Bu sebeple Hz. Peygamber'in kul hakkını ihlal edenleri müflis olarak nitelendirmesi,²⁵⁷ kul haklarından doğan günahın Allah tarafından affının söz konusu olmadığını belirtmesi²⁵⁸ de bu görüşü güçlendirmektedir. Az aşağıda yer verilecek hadis bu konuda ayırtı vermektedir.

Ticaret hayatında kul hakkı hususu çok ince bir şekilde Mutaaffifin sûresinde işlenmektedir. İlgili âyetler şunlardır:

وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ ﴿١﴾ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ
﴿٢﴾ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ ﴿٣﴾ أَلَا يَظُنُّ أُولَٰئِكَ

²⁵³ Ebû Dâvûd, "Diyât", 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 28.

²⁵⁴ Nesâî, "Kasâme", 23.

²⁵⁵ Ahkâf (46), 31.

²⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Kahire 1366/1947, IV, 312; Şeyhzâde, *Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzil*, İstanbul 1369/1991, IV, 246; Ebussuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, Beyrut 1993, VIII, 89; Cemal, *el-Futûhâtü'l-İlâhiyye*, Kahire, ts. (Dâru'l-Fıkr), IV, 138; Elmalılı, *Hak Dini*, İstanbul, ts. (Eser Neşriyat), VI, 4362.

²⁵⁷ Müslim, "Birr", 60.

²⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 240.

أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ ﴿٤١﴾ لِيَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٤٢﴾ يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ
الْعَالَمِينَ ﴿٤٣﴾ كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَارِ لَفِي سِجِّينَ ﴿٤٤﴾ وَمَا
أَذْرَكَ مَا سِجِّينُ ﴿٤٥﴾ كِتَابٌ مَرْقُومٌ ﴿٤٦﴾ [سورة المطففين]

“Yazıklar olsun o ölçek ve tartıda hile yapan mutaffiflere! Onlar ki insanlardan bir şeyi ölçüp alacakları zaman kılı kırk yararlar. Ama insanlar için ölçüp tarttıkları zaman kıyısından köşesinden/ucundan kenarından kırparak verirler. Gerçekten onlar bütün insanların hesap vermek üzere Allah’ın huzurunda hazır bulunacakları o büyük gün için diriltileceklerini hiç akıllarına getirmezler mi? Dikkat edin facirlerin kitabı siccindedir. Bildin mi siccîn nedir? (Bu ucundan kenarından kırptıkları şeylerin) rakam rakam yazıldığı kitaptır (amel defteri).”²⁵⁹

Mutaffif kelimenin kökü dikkate alındığında ölçüp tartarken bir şeyin kıyısından kenarından bilinçli bir şekilde/hile ile çalan kimse demektir ki bu insanların hileyi öğrenseler dahi peşine düşmeyecekleri basit hakları ifade eder. Her ne kadar insanlar peşine düşmese de Allah bu basit hakların onların kara defterine (siccîn) rakam rakam yazıldığını ve bunlar için büyük bir mahkeme kurulacağına işaret ederek kul hakkının önemine vurgu yapar.²⁶⁰ Bu anlayışın bir uzantısı olarak İslâm hukukçuları kul hakları konusundaki sorumluluğun, kimin hangi şartlarda yaptığından çok, eylemin sonucuna bağlı olarak gerçekleştiğini dikkate almışlar, ilke olarak failin doğumdan itibaren vücûb ehliyetinin (haklar edinebilme ve sorumluk altına girebilme) bulunduğunu; akıl, niyet ve iradesine bakmadan ödeme / tazmin sorumluluğunun (kul hakları konusunda) varlığına hükmetmişlerdir. Buna göre mesela temyiz gücü (iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan ayırabilme gücü) bulunmayan küçüklerle (0-7 yaş arası) akıl hastaları, birisine ait bir malı telef etmeleri durumunda –

²⁵⁹ Mutaffifin (83), 1-9.

²⁶⁰ Bk. Asım Efendi, *el-Okyanûsu'l-Basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*, İstanbul 1305, “t.f.f.” md. II, 802-803; Zemahşeri, IV, 718-719; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Beyrut 1415/1995, XXXI, 88-92; Ebussuûd, IX, 124-126; Elmalılı, VIII, 5648-5650.

cezâî sorumlulukları bulunmasa da- o malı tazmin etmekle yükümlüdürler. Zarar, varsa kendilerine ait mallardan yoksa velileri tarafından ödenir. Bu günkü batı hukukunun temelinde yer alan Roma hukuku prensip olarak temyiz gücü bulunmayan haksız fiil ehliyeti olamayacağını kabul etmekteydi. Bu sebeple bu konu ile ilgili günümüz batı hukuku İslâm hukukundaki ile örtüşen bir sorumluluk anlayışını benimseme aşamasına yeni girmiş görünmektedir.²⁶¹

Kul hakkının ağırlığını ve sonuçlarını anlatan şu iki hadisi zikredersek konunun ehemmiyeti daha iyi anlaşılır. İlk hadis şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ كَانَتْ لَهُ مَظْلَمَةٌ لِأَخِيهِ مِنْ عَرَضِهِ أَوْ شَيْءٍ فَلْيَتَحَلَّلْهُ مِنْهُ الْيَوْمَ قَبْلَ أَنْ لَا يَكُونَ دِينَارٌ وَلَا دِرْهَمٌ إِنْ كَانَ لَهُ عَمَلٌ صَالِحٌ أَخَذَ مِنْهُ بِقَدَرٍ مَظْلَمَتِهِ وَإِنْ لَمْ تَكُنْ لَهُ حَسَنَاتٌ أَخَذَ مِنْ سَيِّئَاتِهِ صَاحِبِهِ فَحُمِلَ عَلَيْهِ

Rasûl-i Ekrem (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Kimin üzerinde din kardeşinin şeref ve haysiyeti ya da malıyla ilgili yaptığı bir haksızlıktan / zulümden doğan bir hakkı varsa, altın ve gümüşün geçmediği kıyâmet / hesap günü gelmeden, o kimseyle helâlleşsin. Yoksa kendisinin sâlih amelleri varsa, yaptığı haksızlık miktarınca sevaplarından alınır o hak sahibine verilir. Şayet iyilikleri yoksa, zulüm yaptığı kardeşinin günahlarından alınarak onun üzerine yüklenir.”²⁶²

İkinci hadis de şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ هَلْ تَذَرُونَ مِنَ الْمُفْلِسِ قَالُوا الْمُفْلِسُ فِينَا يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ لَا دِرْهَمَ لَهُ وَلَا مَتَاعَ قَالَ إِنَّ الْمُفْلِسَ مِنْ أُمَّتِي مَنْ يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ

²⁶¹ Saffet Köse, “İslâm Hukukunun Modern Hukuka Katkıları Konusunda Bir Deneme”, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, İstanbul 2004.

²⁶² Buhârî, “Mezâlim”, 10, “Rikâk”, 48.

بِصَيَّامٍ وَصَلَاةٍ وَزَكَاةٍ وَيَأْتِي قَدْ شَتَمَ عِرْضَ هَذَا وَقَذَفَ هَذَا
وَأَكَلَ مَالَ هَذَا فَيُقْعَدُ فَيَقْتَصُّ هَذَا مِنْ حَسَنَاتِهِ وَهَذَا مِنْ
حَسَنَاتِهِ فَإِنْ فَنِيَتْ حَسَنَاتُهُ قَبْلَ أَنْ يَقْضَى مَا عَلَيْهِ مِنَ الْخَطَايَا
أُخِذَ مِنْ خَطَايَاهُمْ فَطُرِحَتْ عَلَيْهِ ثُمَّ طُرِحَ فِي النَّارِ

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber sahabeye müflis (iflas eden) kimdir? diye sormuş onlar da bizde müflis parası ve malı olmayan kişiye denir Yâ Rasûlallah! diye cevap vermişler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Ümmetim içinde gerçek müflis şudur. Bir adam kıyamet günü tuttuğu orucu, kıldığı namazı ve verdiği zekâtıyla, keza şunun bunun namusuna dil uzatmış, ona buna iftira etmiş, falanın filanın malını yemiş geçmişiyile birlikte Allah'ın huzuruna getirilir. Hesap için oturur. Başkalarına yaptığı bu tür haksızlıklarının karşılığını ödemek üzere sevaplarından alınır hak sahiplerine verilir. Bir de bakar ki hak sahipleri sırada olduğu halde sevapları tükenmiş. Bu sefer onların günahları alınır onun sırtına vurulur. Sonra da cehennemi boylar (İşte gerçek müflis budur).”²⁶³

Belki de bu hadislerden anlaşılması gereken şeylerden birisi de şudur: Kul hakkının sahibi dışında birisi tarafından affı yoktur. Hatta ihlal, hata sonucunda bile meydana gelse kul hakkı düşmez. Peygamberler de kul hakkından sorumludur. Buna göre kişi üzerindeki kul hakkını halletmeden ahiret yurduna gitmemenin yollarını aramalıdır.

Kaynaklarda anlatılan Ebû Hanîfe'nin ticarî hayattaki verai (haramlar bir yana bazı helallerden bile kaçınmak) ile ilgili birçok örnekten şu konumuzu aydınlatması açısından iyi bir örnektir. Fikir vermesi açısından birisini nakledebiliriz. İlme başladıktan sonra ticari hayatını ortağı ile yürütmeye başlamıştı. Kendisine satış için içinde defolu bir elbisenin de bulunduğu bir parti mal gönderip kusurunu izah etmişti. Ortağı Hafs b. Abdirrahman o malı satmış ve içindeki defolu elbiseyi söylemeyi unutmuş, müşteri de fark etmemişti. Ebû Hanîfe bunu öğrenince müşterinin

²⁶³ Buharî, “Edeb”, 102; Müslim, “Birr”, 60; Ahmed b. Hanbel, II, 202, 224, 272.

bulunamaması üzerine o malın parasının tamamı olan 30.000 dirhemi insanlara dağıttı ve Hafs ile ortaklığı feshetti.²⁶⁴

Yeri gelmişken şu olaylar aslında hak sahiplerine hakkını verme konusunda Hz. Peygamberin hassasiyetini göstermesi açısından çok ilginçtir:

Sevâde b. er-Rabî'in anlattığına göre Hz. Peygamber kendisine: “*Evine döndüğünde hane halkına söyle hayvanlara iyi baksınlar, buzağuların gıdasını tam olarak versinler, tırnaklarını da kessinler ki hayvanları saçarlarken onların memelerini incitmesinler*” buyurmuştur.²⁶⁵

Muhtemelen buzağuları doyuracak miktarda süt bırakmayan hayvan sahiplerini uyarmasından ve tırnakların kesilmesini isteyerek hayvanların memelerinin incitilmemesini istemesinden haklar konusundaki duyarlılığını anlıyoruz. Her türlü eziyet, zulüm ve haksızlıkla ilgilenmiş olması önemli bir derstir.

Şu örnek de onun haklara verdiği önemi çok güzel bir şekilde anlatır: Abdullah b. Ca'fer'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber bir gün ensardan bir adamın bahçesine girdi. Bir de ne görsün, bir deve! Rasûlullah'ı (s.a.s.) görünce deve inledi, gözlerinden yaşlar aktı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.s.) onun yanına gelip başını okşadı ve hayvan sakinleşti. Peygamber (s.a.s.): “Bu devenin sahibi kimdir, kimindir bu deve?” diye sordu. Ensar'dan bir genç gelip; Ey Allah'ın Rasûlü o benimdir, dedi Peygamber (s.a.s.) de: Allah'ın senin emrine verdiği şu hayvan hakkında Allah'tan korkmuyor musun? Bak bu hayvan senin kendisini aç bıraktığını ve çok yorduğunu bana şikâyet etti” buyurdu.²⁶⁶

Konuyu aydınlatıcı bir örnek de şudur: Hz. Peygamber açlıktan karnı sırtına yapışmış bir hayvan gördü de: “Ağzı dili bağlı

²⁶⁴ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl* (nşr. Beşşâr Avvâd), Beyrut 1400/1980, XXIX, 437; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi*, Haydarabad 1408, s. 41; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, Bulak 1324, s.44.

²⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 484; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdi es-Selefi), Musul 1404/1983, VII, 97; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata), Mekke 1414/1994, VIII, 14; Heysemî, *Mecma'z-zevâid*, Beyrut 1412, V, 304, 471; VIII, 359.

²⁶⁶ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44; Ahmed b. Hanbel, I, 204, 205.

bu hayvanlar hakkında Allah'tan korkun: Onlara salih insanlara yakışır şekilde binin ve yine onları salih insanlara yakışır biçimde etini yiyin” buyurdu.²⁶⁷

Rasûl-i Ekrem, hayvanların birbirleriyle dövüştürülmesini,²⁶⁸ canlı hedef yapılmasını,²⁶⁹ sırtında oturarak ya da yüklü haldeyken bekletip başka işlerle meşgul olmayı mesela üzerinde oturup birisiyle sohbet etmeyi,²⁷⁰ yüzlerine damga vurmaya²⁷¹ yasaklamıştır.

Hayvanlar konusunda bile bu kadar özen gösteren bir peygamberin ümmeti, kâinatın en şerefli varlığı olan insanların hakları konusunda çok daha dikkatli olmakla yükümlüdürler.

Borçlu-Alacaklı İlişkisi:

Hakkı Talep ve Borcu Ödemde Nezaketi Ölçü Almak

Borç istemek, borçlu olmak bir insanın en zor anlarını teşkil eder. Çok da hoş bir şey değildir. Hz. Peygamber'in borçlu olarak ölen ve borcunu ödeyecek mal bırakmamış olan kişinin cenaze namazlarını kendisinin kıldırmadığını, orada bulunan sahabeden birisinin kıldırmasını istediğini biliyoruz.²⁷² Bununla birlikte günlük hayatta, insanların ekonomik durumları aynı olmadığından her zaman birbirlerine ihtiyaç duyarlar. Bu bazen bir malı veresiye alma, borç isteme ya da bir eşyayı ariyet alma şeklinde ortaya çıkar. Kur'an-ı Kerim ihtiyaç sahiplerine borç verilmesini “Allah’a güzel bir şekilde borç vermek” şeklinde niteler.

Maide sûresinin 12. âyetinden de anlaşılacağı üzere aynı husus daha önceki semavi dinlerde de vurgulanmıştır. Bu âyete göre Allah Te'âlâ, İsrailoğullarına namazı kılmaları,

²⁶⁷ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44; İbn Huzeyme, *es-Sahih* (nşr. M. Mustafa el-A'zamî), Beyrut 1390/10970, IV, 143.

²⁶⁸ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 51.

²⁶⁹ Buhârî, “Zebâih”, 25; Müslim, “Sayd”, 58-60.

²⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 53.

²⁷¹ Müslim, “Libâs”, 106-112.

²⁷² Buhârî, “Ferâiz”, 15; Müslim, “Ferâiz”, 14; Ebû Davûd, “Buyû”, 9; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11; “Sadakât”, 13.

zekâtı vermeleri, gönderdiği peygamberlere iman etmeleri ve desteklemeleri, Allah’a güzel bir şekilde borç vermeleri halinde kendilerinin her zaman yardımında olacağını bildirmiş, günahlarını bağışlayacağını altından ırmaklar akan cennetlerle mükâfatlandıracağını müjdelemiştir. Kur’ân-ı Kerim’de de mü’minlerin en fazla değer vermesi gereken ahlâkî davranışlar arasında borç verme önemli bir yer tutar. Bu bağlamda Allah’a güzel bir şekilde borç verenlere bunun karşılığının katlanarak çok fazlasıyla ve değerli / şerefli bir mükâfat şeklinde verileceği,²⁷³ bağışlanmaya sebep teşkil edeceği²⁷⁴ bildirilmektedir. Bu ifadelerden Allah’ın sırf kendi rızasını gözetmek amacıyla ihtiyaç içinde bulunan birisine borç vermesinden ne kadar çok memnun olduğunu anlıyoruz. Dolayısıyla borç vermek, Allah’ın rızasını kazandıran, O’na yaklaştıran ve büyük mükâfatlara ulaştıran bir ameldir. Bu, sadece uhrevî karşılık değil dünyada da Allah’ın yardımına bir vesiledir. Bunu şu hadisten anlıyoruz:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ (مَنْ
نَفَسَ عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً مِنْ كُرْبِ الدُّنْيَا نَفَسَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ
كُرْبِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ - وَمَنْ يَسَّرَ عَلَى مُعْسِرٍ يَسَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي
الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَنْ سَتَرَ عَلَى مُسْلِمٍ سَتَرَ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا
وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ فِي عَوْنِ الْعَبْدِ مَا كَانَ الْعَبْدُ فِي عَوْنِ أَخِيهِ) .

“Kim bir müslümanın dünya sıkıntılarında birisini giderirse Allah da onun kıyamet sıkıntılarında birisini giderir. Kim zorda kalan birisinin işini kolaylaştırarak onu rahatlatırsa Allah da aynı şekilde onu, dünya ve ahirette zora düştüğünde kolaylık sağlayarak rahatlatır. Kim bir müslümanın ayıbını örterse Allah da onun dünyadaki ve ahiretteki bir ayıbını örter. Kul, kardeşinin yardımında olduğu sürece Allah da onun yardımındadır.”²⁷⁵

²⁷³ Bakara (2), 245; Hadid (57), 11, 18.

²⁷⁴ Teğâbün (64), 17.

²⁷⁵ Buhârî, “Mezâlim”, 3; Müslim, “Birr”, 59, “Zikir”, 38; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 60.

Bu hadiste dikkat çeken hususlardan birisi şârihlerin de işaret ettiği üzere borçluya yardımda bulunmak bir müslümanın sıkıntısını gidermek anlamına geldiği halde, hadiste bunun ayrıca zikredilmiş olması borcun sıkıntı veren özelliğine dikkat çekmek ve bu sıkıntıyı paylaşmanın, gidermenin Allah katındaki değerini vurgulamak içindir.²⁷⁶

Kur'ân'daki ifadeden hareketle hareketle denilebilir ki karz-ı hasen sadece para borcunu değil ihtiyaç duyulan her türlü mâlî ve aynı desteği içine alır. Bu bağlamda satıcının malını o anda ödeyemez durumda olana veresiye vermesi, taksitlendirmesi de dâhildir. Ayrıca günlük hayatta insanların birbirlerinden ariyet aldıkları eşya hususundaki yardımlaşmalarını da buna dahil etmek mümkündür. Ariyet, bir eşyayı bedelsiz olarak belli bir süre kullanıp iade etmek demektir. Mâûn sûresi bu hususun önemine dikkat çeker ve mâûn kültürünün canlı tutulmasını ister. Mâûn, insanların gündelik hayatta ihtiyaç duyabileceği basit eşyalarda yardımlaşmalarını ifade eden bir kavramdır. Bu tür küçük fedakârlıklarda dahi bulunamayacak ölçüde bencilliğin mü'minlere yakışmadığını ifade eden Kur'ân-ı Kerim, bu karakterde olanları şiddetle zemmeder.²⁷⁷ Kur'ân'ın ifadesiyle mâûn ve onun oluşturduğu kültür, hayırdaki yarışmanın,²⁷⁸ iyilik ve takvâda yardımlaşmanın bir tezahürüdür.²⁷⁹ Hz. Peygamber'in ifadeleriyle bütün eklemler için günlük olarak sadaka vermenin bir vazife olduğu ve bu çerçevede bir tebessümün, güzel bir sözün bile sadaka değeri taşıdığı bir inanç sisteminde bu tür bir yardımlaşmanın daha büyük bir değerinin olduğu kendiliğinden anlaşılabilen bir durumdur. Psikolojik olarak da iyiliğin merkeze alındığı böyle bir ilişkiler ağı içinde olmak insana huzur, güven ve mutluluk veren bir husustur.²⁸⁰

²⁷⁶ Msl. bk. San'ânî, *Sübülü's-selâm*, Kahire 1379/1960, IV, 168.

²⁷⁷ Mâûn (107), 7.

²⁷⁸ Bakara (2), 148; Mü'münün (23), 61.

²⁷⁹ Mâide (5), 2.

²⁸⁰ Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Güneşin doğduğu her gün, insanların her bir mafsalı için bir sadaka vermesi gerekir. (Meselâ) iki kişinin arasını düzeltmen bir sadakadır. Hayvanına binmek isteyen bir kimseye yardım ederek, hayvana

Âriyetin daha ileri boyutu kendi ihtiyacı varken kardeşini tercih ederek imkânları ona sunmaktır. Îsâr denilen bu davranış daha büyük bir erdemdir ve Kur’ân-ı Kerîm bunu Ensâr’ın bütün imkânlarını Mekke’den Medîne’ye hicret eden muhâcirlerle paylaşması örneklğinde över:

وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا
يَجْلُونَ فِي صَلَواتِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ
كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوْثِقْ نَفْسَهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٩﴾

“Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır.”²⁸¹

Borç alan kişi ifa zamanı geldiğinde borcunu en güzel şekilde ödemelidir. Hz. Peygamber bu şekilde hareket edenleri mü’minlerin en hayırlılarından saymış ve kendisi de buna örnek olmuştur.²⁸² Borcun yerinde, zamanında ödenmesi dini, ahlâkî ve hukukî bir vazifedir. En güzel şekilde ödenmesi ise buna ila-veten bir teşekkür ve dua ile birlikte borcun değer itibarıyla me-sela miktar veya kalite açısından fazlasıyla ödenmesi anlamına gelir. Aldığı 100 lirayı 110 lira olarak ya da ödünç olarak aldığı ikinci sınıf bir malı birinci kalite olarak ödemek gibi. Ancak bu-rada şuna dikkat edilmelidir. Borcun fazlasıyla ödenmesi daha başlangıçta alacaklı tarafından şart koşulursa bu faiz olur ve caiz değildir. İkincisi alınan borcun miktar veya kalite bakımın-dan fazlasıyla ödenmesi hususunda bir örf oluşmuş ise bu da faize girer. Çünkü örfen şart hale gelmiş bir uygulama konuşu-

bindirmen yahut eşyasını hayvana yüklemen bir sadakadır. Güzel söz bir sada-kadır. Namaza giderken attığın her adım bir sadakadır. Yoldan eziyet verici şey-leri gidermen dahi bir sadakadır.” (Buhârî, “Sulh”, 11, “Cihâd”, 72, 128, Müslim, “Zekât”, 56, “Müsâfirîn”, 84...)

²⁸¹ Haşr (59), 9.

²⁸² Ebû Dâvûd, “Büyü”, 11; İbn Mâce, “Sadakât”, 16; Dârimî, “Büyü”, 46.

larak şart koşulmuş hükmündedir. Mecelle'deki ifadelerle “Örfen ma'rûf olan şey şart kılınmış gibidir” (md. 43); “Beynettüccâr ma'rûf olan şey beynlerinde meşrût gibidir” (md. 44); “Örf ile tayin nass ile tayin gibidir” (md. 45). Aynı şekilde borç verenin alacaklısına alacağının bir kısmını bağışlayıvermesi de sevabı bol ve oldukça değeri olan bir ameldir.

Borcun ifa zamanı geldiğinde ödeme imkânı yerinde olan borçlunun ödemeyi ağırdan alması, oyalaması, savsaklaması (el-matlü), geciktirmesi ve borcunu ödememesi sorumsuzluktur, İslâm ahlâkıyla asla bağdaşmayan bir davranıştır ve Hz. Peygamber'in ifadeleriyle zulümdür.²⁸³ Bu iki açıdan haksızlık teşkil eder. Birincisi alacaklının malından mahrumiyeti aynı zamanda onun zararına olabilir. İkincisi ve belki de daha önemlisi borç verme duygularını köreltmeye vesile bir davranış geliştirerek ihtiyaç sahiplerinin zarar görmesine sebep olur.

Alacaklının borçlusundan hakkını nezaket kuralları içinde talep etmesi Hz. Peygamberin talebidir.²⁸⁴ Bununla birlikte ödeme gücü yerinde olup borcunu geciktiren tabiri caiz ise sallayan kimseyi alacaklının sıkıştırma ve hukuk yolunu kullanarak takip etme hakkı vardır. Bunlar fıkıh kitaplarında geniş şekilde anlatılır. Fakat borcun ifâ zamanı geldiğinde borçlu, imkânsızlık sebebiyle borcunu ödeyemez durumda olabilir. Bu durumda Kur'ân-ı Kerîm:

وَإِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةً فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ
تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Darda olan kimseye eli genişleyinceye kadar süre verin. Ama alacağı bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır, bir bilerseniz”²⁸⁵

âyetiyle ifa zamanının uzatılmasını tavsiye etmekte bağışlayıvermenin de daha hayırlı olduğunu bildirmektedir. Hz. Peygamber de darda kalan borçlunun içinde bulunduğu sıkışıklığı dikka-

²⁸³ Buhâri, “Havâlât”, 1, 2, “İstikrâz”, 12; Müslim, “Müsâkât”, 33; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 10.

²⁸⁴ İbn Mâce, “Sadakât”, 15.

²⁸⁵ Bakara (2), 280.

te alarak ona ek mühlet tanıyan ya da alacağını bağışlayanı Allah Te'âlâ'nın kıyamet günü özel olarak ağırlayacağını bildirmekte,²⁸⁶ daha önceki ümmetlerden birisini bu özelliği sebebiyle Allah Te'âlâ'nın bağışladığını da bir örnek olarak haber vermektedir.²⁸⁷

Burada bir hususa daha işaret gerekir ki Kur'an-ı Kerim'de Allah Te'âlâ'nın ve Hz. Peygamber'in eli darda olanın sıkıntısının giderilmesi yönündeki talepleri borca bağlı olan havâle ve kefâlet'i de ihtiva etmektedir. Bu konuda İslâmî literatürde zengin bir malzeme vardır. Bunu biraz açmak gerekirse kısaca şunlar söylenebilir. Fıkîhî tanımıyla havale, borcu borçlunun zimmetinden bir başkasının zimmetine taşımaktır. Yani borcun bir başka şahsa geçmesidir. Bu akitte asıl borçlu (muhîl), alacaklı (muhâlün leh / muhtâl) ve borcu üzerine alan (muhâlün aleyh) üçlü bir yapı sözkonusudur. Hz. Peygamberin ümmetinden, ödeme imkânına sahip olan birisine bir borç havale etmek istendiğinde bunu kabul etmesi yönünde bir talebi söz konusudur.²⁸⁸ Havalenin delili de bu hadistir. Tarafların karşılıklı rızalarıyla havale işlemi gerçekleştiğinde asıl borçlunun borcu havaleyi üzerine alan üçüncü şahsa geçmiş ve borçlunun zimmeti bu borçtan kurtulmuş olur. Buna bağlı olarak borçlunun alacaklıya verdiği rehin ve kefâlet gibi aynî ve şahsî teminatlar da düşer. Alacaklının, havaleyi üzerine alan şahsın borcu ödememesi veya ödeyemez hale gelmesi gibi durumlar dışında artık asıl borçludan alacağını isteme hakkı ortadan kalkar. Havaleye dayanak teşkil eden hadis ve İslâmın dayanışma ve yardımlaşmayı öngören esasları ile sahabe uygulamaları çerçevesinde fıkîhin teşekkül döneminden itibaren konu etrafında zengin ictihadlar oluşmuş ve fıkîh kitaplarında yerini almıştır.

Borcu, alacaklı ile borçlu arasında şahsî bağ gören Roma Hukukunun mirasçısı olan Batı hukukunda ihtiyaca rağmen havale ile ilgili düzenlemeler çok uzun zaman almış, büyük tartışmalar-

²⁸⁶ Müslim, "Zühd", 74; İbn Mâce, "Sadakât", 14.

²⁸⁷ İbn Mâce, "Sadakât", 14.

²⁸⁸ Buhârî, "Havâlât", 1-2, "İstikrâz", 12; Müslim, "Müsâkât", 33-34; Ebû Dâvûd, "Büyü", 10.

dan sonra ihtiyaçların zorlamasıyla ilk defa 18 Ağustos 1896 tarihli Alman Medenî Kanunu'nun 414. ve müteakip maddeleriyle günümüz batılı devletlerin hukukunda yer bulabilmiştir. Alman Medenî Kanunu için bir fahru şeref payesi kabul edilen bu hükümler, genel mânâda yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik eden Kur'ân ve Sünnet nasslarının, özel anlamda da sıkışık durumda bulunan borçlunun rahatlatılmasını tavsiye eden ve bu bağlamda havaleyle de bir çözüm olarak vazeden Hz. Peygamberin ilgili hadisi doğrultusunda sahabe döneminden itibaren uygulanmıştır. Keza havale, teşekkül döneminden itibaren fıkıh kitaplarının ana konularından birisini teşkil etmiştir. Bu, dikkate değer bir husustur.²⁸⁹

Kefalet konusu ise az ileride ele alınacaktır.

İhtikâr Tevessül Etmemek

İhtikâr ya da karaborsacılık özellikle gıda, sağlık, yakıt, enerji gibi temel ihtiyaç maddeleri kapsamında yer alan bir mal piyasadan toplayarak tekelleşikle darlık oluşturup vurgunculuk yapmak demektir. Bir şahsın piyasayı daraltmayacak şekilde ve fiyatları etkilemeyecek ölçüde bolluk zamanlarında mal alarak depolaması ile ilgili bir yasak yoktur. Yusuf sûresinin 47-49 ve 55. âyetleri bu konuda delildir. Keza kişinin kendi ürettiği ya da yaşadığı yerin dışından getirdiği malları istiflemesi de fukaha çoğunluğuna göre ihtikâr sayılmaz. İhtikârla kastolunan piyasada mal alıp darlık ve kıtlık oluşturarak fiyatların sun'î şekilde yükselmesini sağlamak sûretiyle emeksiz, zahmetsiz kolay kazanç elde etme, başkalarının zaruri ihtiyaçlarını istismar ederek vurgunculuk yapmaktır.

Fiyatların yükselmesiyle neşelenen, düşmesiyle üzülen²⁹⁰ yapıyla bozuk bir halet-i ruhiyeye sahip olan muhtekir (ihtikâr yapan), piyasaya yaptığı bu tür müdahale ile serbest ticaret ortamını baltalayarak arz-talep dengesini alt-üst etmektedir. Bu yaptığıyla ekonomik düzeni bozmakta, bunu biraz ileri boyuta taşımasıyla

²⁸⁹ Bu konuda bk. Saffet Köse, "İslâm Hukunun Modern Hukuka Katkıları Konusunda Bir Deneme", *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, İstanbul Ragbet Yayınları 2004, s. 104-109.

²⁹⁰ Taberânî, *el-Kebîr*, XX, 95.

da ekonomik terör oluşturup toplumsal kargaşaya yol açmaktadır. Böylece kamu menfaatini ortadan kaldırarak Allah ve Rasûlünün sevmediği bir kul²⁹¹ portresi çizmektedir. Bu sebeple Hz. Peygamber bireysel ve toplumsal anlamda çok ağır sonuçlar doğuran bu ahlâksızlık ile ciddi biçimde mücadele etmiş ve muhtekirler aleyhinde çok şiddetli ifadeler kullanmıştır. Mesela:

عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (الْجَالِبُ مَرْزُوقٌ وَالْمُخْتَكِرُ مَلْعُونٌ).

“Malını piyasaya arz ederek ticaret yapan rızıklandırılmış, ihtikâr yapan ise lanetlenmiştir”,²⁹²

فَقَالَ عُمَرُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: (مَنْ احْتَكَرَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ طَعَامًا ضَرَبَهُ اللَّهُ بِالْجُذَامِ وَالْإِفْلَاسِ).

“Kim Müslümanlara karşı bir yiyecek maddesinde ihtikâr yaparsa Allah onu cüzzam ve iflas ile perişan eder”²⁹³, “Ancak hata yapan ihtikâr yapar”²⁹⁴

şeklindeki hadisler bunlardan bazılarıdır.

İhtikâr, Kur’ân-ı Kerîm’in aranızda oluşturduğunuz haksız sebeplere dayalı olarak mallarınızı yemeyin²⁹⁵ şeklindeki âyetlerine dahil gayr-ı meşru kazanç yoludur. Bazı âlimler Hacc sûresinin 25. âyetindeki “zulüm ile yanlış yola saparak (ilhâd) Mescid-i Harâm’dan alıkoyanların can yakıcı bir azabı tadacakları” yönündeki ifadeye ihtikârı dahil etmişlerdir. Sahabeden Hz. Ömer ve Hz. Peygamber’in şairi olarak tanınan Hassan b. Sâbit (ö.60/680?), Tabiûn neslinin önde gelen müfessirlerinden Saîd b. Cübeyr (ö.95/713) ile Mücâhid b. Cebr (ö.103/721) bunlar arasın-

²⁹¹ Taberânî, *el-Kebîr*, XX, 95.

²⁹² İbn Mâce, “Ticârât”, 6; Dârimî, “Büyü”, 12.

²⁹³ İbn Mâce, “Ticârât”, 6; İbn Mâce, “Ticârât”, 6; Ahmed b. Hanbel, I, 21; II, 33.

²⁹⁴ Müslim, “Müsâkât”, 129, 130; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 47; İbn Mâce, “Ticârât”, 6; Dârimî, “Büyü”, 12; Ahmed b. Hanbel, III, 453, 454; VI, 400.

²⁹⁵ Bakara (2), 188; Nisâ’ (4), 29, 161.

dadır. Harem bölgesinde ihtikâr yaparak ekonomik darlığa sebep olacağından oraya gelmeye engel anlamına gelir ve doğru yoldan zulme sapmak mânâsı taşır. Bu yönüyle âyetteki ilhad'ın kapsamına giren bir eylem olarak görülebilir. Çünkü âyetten geçen ilhâd, istikametten ayrılmak, haktan batıla sapmak demektir. İhtikâr ticaretin tabii kurallarının dışına çıkıp batıla sapmak sûretiyle insanlara zulmetmek anlamı taşıdığından ilhada dâhildir. Nitekim Hz. Peygamber'in bunu destekleyen bir hadisi vardır:

(اِخْتِكَارُ الطَّعَامِ فِي الْحَرَمِ إِلْحَادٌ فِيهِ)

“Harem-i Şerif’te gıda maddelerinde ihtikâr yapmak, orada ilhaddır/zulüm yapmaktır.”²⁹⁶

Kur’ân-ı Kerim’de Hz. İbrahim’in yakarışında da görüldüğü üzere Mekke arazisinin ziraate elverişli olmaması sebebiyle²⁹⁷ gıda konusunda dışa bağımlılığından dolayı stratejik önemi haiz olan bu türden temel tüketim maddelerinde yapılacak ihtikârın son derece etkili bir zulüm oluşturacağını söylemek mümkündür.²⁹⁸ Bu sebeple Harem’de ilhad Allah Te‘âlâ’nın en fazla öfke duyduğu üç eylemden birisidir.²⁹⁹ Bunun Harem’in manevîyatına aykırılık taşıdığı da dikkate alınırsa eylemin âyetin kapsamına dâhil olduğunda şüphe kalmaz. Dolayısıyla bu âyet, ihtikâr yasağı konusunda önemli bir delildir.

Müzzemmil suesinin 20. âyeti Allah yolunda cihad ile helalinden mal kazanmanın birlikte zikredilmiş olması onların mertebelerinin denk olduğunun delili sayılmıştır. Hz. Peygamber:

“Bir beldeden diğerine günün fiyatından / rayiç bedelinden satmak üzere bir mal götüren hiçbir tacir yoktur ki Allah katında onun derecesi şehitlere denk olmasın”³⁰⁰

²⁹⁶ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 89;

²⁹⁷ İbrahim (14), 37.

²⁹⁸ Münâvî, *Feyzû'l-Kadir*, Beyrut 1415/1994, I, 236.

²⁹⁹ Buhârî, “Diyât”, 9.

³⁰⁰ Ebû'l-Fazl el-İrâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr* (nşr. Eşref Abdülmaksûd), Riyad 1415/1995, I, 422.

hadisinin peşinden söz konusu âyeti okumuştur. İbn Mes'ûd da günün rayiç bedelinden satmak üzere bir yerden diğerine mal götüren tacirin Allah katında şehitlere denk olduğunu belirttikten sonra Müzzemmil sûresindeki bu âyetin zikredilen kısmını okumuştur. Benzer bazı görüşlere yer verdikten sonra Kurtubî şöyle bir olay anlatır:

Bir tacir Vâsıt şehrinde Basra'ya bir gemi dolusu buğday gönderdi ve temsilcisine şunu yazdı: “*Gemi Basra'ya girdiğinde, malı geciktirmeden günün fiyatından sat.*” Gemi oraya geldiğinde günün fiyatını düşük bulan bazı tacirler kendisine satışı bir hafta ertelemesi halinde bir kat daha kâr sağlayacağını söylediler. Buna uyan temsilci denildiği şekilde kâr elde etti ve durumu buğdayın sahibine ilettiler. Bunu hoş karşılamayan mal sahibi şunu söyledi:

“(Biz dinimizin istemediği bir yolla çok para elde edip manevî zarara uğramaktansa) az bir kâra kanaat ederek dinimizin selamette kalmasını yeğleriz. Sen ise bize karşı bir cinayet işledin. Şu mektubum sana geldiğinde derhal o malı al ve Basra fakirlerine dağıt. Keşke bu yolla lehimde (kâr) ya da aleyhimde (zarar) olmaksızın ihtikârdan kurtulabilmiş olsam! İşte bu bana yeter.”³⁰¹

Muhtemelen bu hassasiyetin temelinde şu hadisler vardır:

“Bir yiyecek maddesini kırk gün stoklayan kişi sonra bunu sadaka olarak dağıtsa bile bu ameli ihtikârına kefarettir,”³⁰²

“Bir yiyecek maddesini toplayıp kırk gün stoklayan kişinin İlâhi teminat (zimmet) bakımından Allah ile Allah'ın da onunla bir ilişkisi kalmamıştır,”³⁰³

“Kim fiyatlar artsın da çok kazanayım diye ticarî malını stoklama yoluna giderse hata etmiştir ve İlâhi teminat (zimmet) bakımından Allah ile Allah'ın da onunla bir ilişkisi kalmamıştır.”³⁰⁴

³⁰¹ el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an, XXI, 348-350.

³⁰² Irâkî, el-Muğni, I, 422.

³⁰³ İbn Ebî Şeybe, el-Musannef (nşr. Muhammed Avvâme), VI, 104 (X, 580), nr. 20769; Taberânî, el-Evsat, VIII, 210; Irâkî, el-Muğni, I, 422.

³⁰⁴ Beyhâkî, es-Sünenü'l-kübrâ, VI, 30.

Yukarıdan bu yana anlatılanlarda da görüldüğü üzere ihtikâr hem dini hem ahlâkî hem de hukukî bir problemdir.³⁰⁵

Bir Satışta İki Satış Yapmamak

Ebû Hureyre (r.a.)’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber bir satışta iki satışı yasaklamıştır.³⁰⁶

Bu hususta anlatılmak istenen nedir? Genellikle üzerinde durulan birden fazla fiyatın konuşulduğu ve satışın hangisi üzerinden yapıldığının netleştirilmediği satım akdidir. Bu tarafları nizaya ve kavgaya götürebileceğinden Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Veresiye, taksitli, peşin durumuna göre bir çok fiyatın konuşulduğu ve seçeneklerden birisi üzerinden akdin kesinleştiği hallerde satım akdi caizdir ve geçerlidir. Hadisin anlattığı bu değildir.

Bir satışa bağlı olarak bir başka satışa zorlamak hadisten anlaşılabilecek diğer bir husustur. İmam Şâfi’nin hadise yüklediği anlamlardan birisi budur. Bir kimsenin ‘filanca yerdeki arsana şu paraya vermen şartıyla otomobilimi sana şu fiyata satıyorum’ demesi halinde böyle bir durumdan söz edilebilir. Böyle bir satış aldanma ve zarar riski taşıdığı için hadiste belirlenen yasak kapsamına alınmıştır.

Özellikle Hanbelî fukahâsının bey’u’l-îne’yi bu hadis kapsamında gördüklerini de belirtmek gerekir. Bu konu takip eden başlıkta ele alınacaktır.

Meşruiyet Görüntülü Kazançlardan Uzak Durmak

Bazı kazançlar vardır ki bunlar meşruiyet görüntüsü verilerek elde edilir. Burada esas amaç kanuna takılmamaktır. Bu tür akit ve işlemler dış görünüşü itibariyle meşru gözükse de niyet ve amaç açısından aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bazı

³⁰⁵ Hukuki boyutu konusunda fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinin yanı sıra şu çalışmalara bakılabilir: Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İstanbul 1997, s. 188-189; Cengiz Kallek, “İhtikâr”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 560-565.

³⁰⁶ Tirmizî, “Büyû”, 18; Nesâî, “Büyû”, 73; *Muvatta’*, “Büyû”, 72; Ahmed b. Hanbel, II, 71, 174, 175, 177, 179, 205.

hallerde bu yolla dünyevî hükümler bakımından kanuni takibattan kurtulmak mümkün olsa da uhrevî olarak günah sabit kalmaktadır. Bunlardan en yaygın olanları şunlardır:

Alış-Veriş Arkasına Kamufle Edilmiş Fâiz: “Bey’u’l-İne”

İne, bir mal peşin olarak satıldıktan sonra aynı satıcı tarafından daha pahalı bir fiyata veresiye olarak geri satın alınmasıdır. Özellikle borç ilişkilerinde faizi kamufle etmek amacıyla ortaya konulmuş bir akitir. Söz gelimi 100 TL’ye ihtiyacı olan birisi bir eşyasını mesela bir elbiseyi bu fiyattan peşin olarak diğerine satar ve ardından aynı malı üç ay sonra ödemek üzere (veresiye) 130 TL’ye geri satın alırsa bey’u’l-ine gerçekleşmiş olur. Burada bir malın peşin satılıp veresiye daha pahalıya satın alınması söz konusudur ve aynı mal üzerinden iki akit yapılarak faizin üstü örtülmeye çalışılmıştır. Görünüşte satım olsa da içerik itibariyle tam anlamıyla faizli bir karz akdi yapılmıştır.

Bir diğer şekil de şudur: Ali, Veli’den 100 TL borç ister. Borç verecek olan (mukriz) Veli bir malını mesela elbisesini 120 TL’ye borç isteyen (müstakriz) Ali’ye veresiye satar ve teslim eder. Ali de bu elbiseyi 100 TL’ye peşin olarak üçüncü bir şahsa mesela Cemil’e satar ve teslim eder. Cemil de elbiseyi Veli’ye 100 TL’ye satar, parayı alır ve elbiseyi teslim eder. Böylece borç isteyen için 100 TL hasıl olur. Borç veren de 120 TL alacaktır. İsteddiği 20 TL’lik fazlalık sözde kâr olarak kendisine gelecektir. Üstelik elbisesi de kendisine aynı şekilde dönmüştür.³⁰⁷

Burada da araya üçüncü bir şahıs sokularak dolambaçlı yollarla faize ulaşılmıştır. Görünüş itibariyle üç satım akdinin tamamı faize yol bulmayı amaçlamaktadır.

Bey’u’l-ine daha çok ilk şekliyle tanımlanan bir akitir.

Bu alım-satım türü dört mezhep imamının tamamına göre caiz değildir. Sadece İmâm Şâfi’î niyetlerin gizli olduğunu ve bilinemeyeceğinden hareketle akitlerde şekil şartlarının (zâhirî olarak) yerine getirilip getirilmediğine bakarak hüküm vermiş ve

³⁰⁷ İbn Mâze, *el-Muhîtu’l-Burhânî*, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi’t-trâsi’l-Arabî), VII, 304; İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr*, Beyrut 1421/2000, V, 273.

bu tür muameleleri hukuken geçerli saymıştır. Bu esas onun bu tür akitleri caiz gördüğü anlamına gelmemektedir. İmâm Şâfi‘î kabul ettiği prensip gereği hukuken geçerli olup olmama ile dinen caiz olup olmamayı birbirinden ayırmaktadır. Bey‘u’l-îne’de olduğu gibi bir işlem dinen caiz olmasa da hukuken geçerlilik kazanıyor olabilir. Böyle bir muameleyi yapanın cezası ahirette bizzat Allah Te‘âlâ tarafından verilecektir. Çünkü dünyada iken bir kimsenin akdini hangi niyete göre yaptığını tam olarak bilme imkânı yoktur. Bu Allah’ın bileceği bir husustur. Hukuk zahire göre hüküm verir.

İmâm Şâfi‘î ile birlikte İmam Azam Ebû Hanîfe’nin de bey‘u’l-îne’ye cevaz verdiğini zanneden bazı kişilerin bu uygulamaya başlaması üzerine Hanbeli fukahâsından İbn Osman onların görüşlerinden îne satışına cevaz çıkarılamayacağını konu alan bir risale yazmıştır. Bu risale’nin Kahire Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye’deki müellif nüshası yayımlanmıştır.³⁰⁸

İmâm Ebû Yûsuf’un bey‘u’l-îne’yi caiz gördüğü yönündeki ifadeler hatalıdır. Onun caiz gördüğü bir kişinin veresiye satın aldığı bir malı daha ucuza peşin olarak üçüncü bir şahsa satmasıdır ki Hanbelî fukahâsının ifadesiyle bu îne değil teverruk’tur.

İne’yi olumsuzlayan açık hadisler vardır. Mesela Abdullah b. Ömer’in (r.a.) rivayetine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ
(إِذَا تَبَايَعْتُمْ بِالْعِينَةِ وَأَخَذْتُمْ أَذْنَابَ الْبَقَرِ وَرَضِيتُمْ بِالزَّرْعِ وَتَرَكْتُمْ
الْجِهَادَ سَلَّطَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ ذُلًّا لَا يَنْزِعُهُ حَتَّى تَرْجِعُوا إِلَى دِينِكُمْ).

“İne yoluyla alışveriş yaptığınız, öküzlerin kuyruğuna yapışıp ziraatçilikle yetindiğiniz ve cihadı terkettiğiniz zaman Allah size öyle bir zillet musallat eder ki dininize dönünceye kadar onu üzerinizden atamazsınız.”³⁰⁹

³⁰⁸ Saffet Köse, “Hile-i Şer’iyye Konusunda İlginç Bir Risâle”, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy.1, Konya 2003, s. 231-255.

³⁰⁹ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 54, “Melâhim”, 10; Ahmed b. Hanbel, II, 42.

Bu tür hileli alış-verişlerin daha çok borç ilişkisinin zayıfladığı dönemlerde ortaya çıktığı, borç arayanın çaresizlikten böyle bir yola başvurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) yukarıdaki hadisin biraz daha farklı bir rivayetinde buna işaret etmektedir:

عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
يَقُولُ إِذَا يَعْنَى صَنَّ النَّاسُ بِالْدينَارِ وَالْدينَرِهِمِ وَتَبَاعَوْا
بِالْعَيْنِ وَاتَّبَعُوا أَذْنَابَ الْبَقَرِ وَتَرَكُوا الْجِهَادَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
أَنْزَلَ اللَّهُ بِهِمْ بَلَاءً فَلَمْ يَرْفَعْهُ عَنْهُمْ حَتَّى يُرَاجِعُوا دِينَهُمْ

“İnsanlar dinar ve dirhem konusunda şiddetli cimrilik gösterip de ine alış-verişine başvururlar, öküzlerin kuyruğuna tutunurlar, Allah yolunda cihadi terk ederlerse Allah onlara bir bela indirir, dinlerine dönünceye kadar da onu kaldırmaz.”³¹⁰

Bu hadisler, insanların Allah'ın emir ve yasaklarından çok dünyalığı önceleyecekleri, güncel tabirle dünyevileşecekleri, yardımlaşma ve dayanışma duygularının zayıflayacağı, haramların mübah yolların arkasına gizlenerek bir takım hilelerle helal addedilecekleri dönemlerin yaşanması, bir toplumda bu tür ilişkilerin hâkim duruma geçmesi halinde bunun insanlığın felaketi olacağını haber vermekte ve Müslümanları açıkça uarmaktadır.

عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ السَّيِّعِيِّ عَنْ أَمْرَأَتِهِ أَنَّهَا دَخَلَتْ عَلَى عَائِشَةَ
هِيَ، وَأُمُّ وَلَدِ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمَ، فَقَالَتْ أُمُّ وَلَدِ زَيْدٍ لِعَائِشَةَ: إِنِّي بَغْتُ
مِنْ زَيْدٍ غُلَامًا بِثَمَانِ مِائَةِ دِرْهَمٍ نَسِئَةً، وَاشْتَرَيْتُ بِسِتْمِائَةٍ نَقْدًا،
فَقَالَتْ: أَبْلَغِي زَيْدًا أَنْ قَدْ أَنْطَلْتُ جِهَادَكَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِلَّا أَنْ تَتُوبَ، بِنَسْ مَا اشْتَرَيْتُ، وَبِنَسْ مَا شَرَيْتُ

³¹⁰ Ahmed b. Hanbel, II, 28.

Konu ile ilgili bir olay da şudur: Ebû İshak es-Sübey'î'nin hanımı, Zeyd b. Erkam'ın ümmü veledi³¹¹ ile birlikte Hz. Âişe'nin huzuruna girdi. Zeyd'in ümmü veledi Hz. Âişe'ye: Ey mü'minlerin annesi! Ben Zeyd'e 800 dirheme veresiye bir köle sattım. Sonra aynı köleyi ondan peşin olarak 600 dirheme satın aldım, dedi. Bunu duyan Hz. Âişe dedi ki: Zeyd'e şunu ulaştırın: "Tövbe etmedikçe Rasûlullah'la birlikte yaptığın cihadı boşa çıkardın. Ne kadar kötü aldın, ne kadar kötü sattın!".³¹²

Dolambaçlı yollarla Allah'ın emir ve yasaklarının ihlal edilmesinin sahiplerine hayır getirmeyeceği tecrübe ile de sabittir. Mesela Hanefî fukahâsından Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Malatî el-Halebî'nin (ö.803/1400) otuz yıl kadar yaşadığı Halep'te özellikle îne yoluyla büyük servet kazandığı, ancak Timur ordularının bölgeyi istilâsı sonunda hepsini kaybettiği belirtilmektedir.³¹³

Hediye Arkasına Gizlenmiş Rüşvet

Ekonomik hayatta rüşvet denildiğinde özellikle devlet kurumları ile yapılan ticarî faaliyetlerde söz konusu olan gayr-ı meşru yollardan birisi akla gelir.

İslâm hukuk literatüründe rüşvetin biri geniş diğeri dar olmak üzere iki anlamda kullanıldığı görülür. Sözlük anlamıyla ilintili olarak geniş mânâda rüşvete daha çok Hanefî geleneğine mensup fukahânın eserlerinde rastlanır. Bu çerçevede özel hukuk alanına giren ilişkilerde bile olsa herhangi bir vazifenin ifası karşılığında elde edilen ücret rüşvet olarak değerlendirilir. Söz gelimi bu mezhebin önde gelen âlimlerinden Kâsânî (ö.587/1191) Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma'yı (r.a.) Hz. Ali (r.a.) ile evlendirirken aralarında iş bölümü yapıp evin geçimini

³¹¹ Ümmü veled: Efendisinden çocuk dünyaya getiren ve bu sebeple azad olmaya hak kazanmış olan cariye demektir.

³¹² Abdürrezzâk, *el-Musannef* (nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî), Beyrut 1403, VIII, 184-185; Zeyla'î, *Nasbû'r-râye*, Beyrut 1418/1997, IV, 16.

³¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-gumr*, Beyrut 1406/1986, IV, 349; Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, Kahire 1353-55, X, 336; Mustafa Uzunpostalcı, "Cemâl el-Malatî", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 305.

ilgilendiren dış işlerinin damadı Hz. Ali'ye, ev işlerinin de kızı Fâtîma'ya ait olduğunu söylemesinden hareketle bir kadının ev işlerini yapma karşılığında kocasından istediği ücreti,³¹⁴ evlilik akdi kurulurken kadının, doğacak çocuğu emzirme karşılığında talep ettiği bedeli,³¹⁵ kadının kendisine ait nikâhı sona erdirecek muhayyerlik hakkını kullanmama karşılığında kocasından istediği ücreti,³¹⁶ şuf'a hakkının devri karşılığında alınan bedeli³¹⁷ rüşvet ile ilişkilendirerek caiz görmemiştir.

Hanefî fukahası bu tür hakların temlik edilemediğini³¹⁸ ve sadece ilgili kişilerden zararı kaldırmak için meşru kıldığını, hak sahibinin bedele rıza göstermesinin zararın bulunmadığına delalet ettiğini ileri sürerler.³¹⁹

Fıkhi açıdan rüşvet, herhangi bir ücret karşılığında bir vazifeyi üstlenmiş bulunan kamu görevlisinin yetkisini veya vazifesini ya da nüfuzunu kullanarak sağladığı çıkar şeklinde tanımlanabilir. Bu durum görev icabı yapılması gereken bir işin karşılığında bir menfaat elde edilmesi şeklinde olabileceği gibi talebin haklı bir sebebe dayanmadığı hallerde herhangi bir çıkar mukabilinde yerine getirilmesi şeklinde de ortaya çıkabilir. Her iki durumda da bir hakkın iptali ya da bir haksızlığın sübutu söz konusudur. Diğer kutsal metinler gibi Kur'an-ı Kerim ve hadislerde de rüşvet yasaklanmıştır.

"Aramızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin"

âyeti³²⁰ ilke olarak Allah'ın mübah ve meşru kıldığı yolların dışına çıkarak haksız biçimde mal edinmeyi yasaklamaktadır³²¹ ki bunlardan birisi de rüşvettir.³²² Nitekim âyetin devamında yer alan:

³¹⁴ *Bedâi'u's-sanâi'*, IV, 24.

³¹⁵ Kâsânî, IV, 40-41.

³¹⁶ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, Kahire 1272-1324, II, 401; IV, 14.

³¹⁷ Tûrî, *Tekmiletü'l-Bahri'r-râik*, Kahire 1311, VIII, 255; Meydânî, *el-Lübâb*, Beyrut 1399/1979, II, 113.

³¹⁸ Kâsânî, VI, 190.

³¹⁹ İbn Âbidîn, IV, 14-15.

³²⁰ Bakara (2), 188.

³²¹ Zemaşşerî, I, 233.

³²² Fahreddin er-Râzî, V, 128-129; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, Beyrut 1423/2002, I, 159.

“İnsanların mallarından bir kısmını bile bile haksız yere yemek için rüşvetle hakimlere koşmayın”

şeklindeki ifadeyle özellikle rüşvetin haram kılındığına vurgu yapılmaktadır.³²³ Nisâ’ sûresinin 29. âyetinde de aynı genel ilkeye vurgu yapılarak karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında malların batıl/haksız sebeplerle elde edilmesi yasaklanmaktadır. Her iki âyette de batıldan maksat gasp, yağma, hırsızlık, hıyanet, kumar, riba gibi dinin meşru kabul etmediği yollardır ki³²⁴ rüşvet³²⁵ de bunlardan birisidir.

Kur’ân-ı Kerîm’in yalanı dinlemeyi ve haram’ı (suht) yemeyi davranış biçimi haline getirenleri kınayan Maide sûresinin 42. âyetinde geçen suht kelimesi haram yollardan kazanılmış bütün malları kapsamış olsa da³²⁶ bireyi ve toplumu helake, çöküntüye götürecek haramları içine alacak şekilde yorumlanmıştır ki bunların başında hükümde rüşvet / adlî rüşvet ve mahkeme görevlilerine hediye gelmektedir.³²⁷

Esasen bu yorumu destekleyen bazı rivayetler de bulunmaktadır. Bunlardan birisinde Hz. Peygamber’in suht ile beslenmiş vücudun cennete giremeyeceğini ve ateşin kendisine daha layık olduğunu bildirmesi üzerine³²⁸ kendisine suht’ün ne anlama geldiği sorulmuş, o da ‘adlî rüşvet / hükümde rüşvet’³²⁹ cevabını vermiştir. Buhârî şarihleri İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448) ve Aynî (ö.855/1451) hadisin mürsel olduğunu ifade etseler de³³⁰ İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/923) bu rivayeti sika raviler vasıtasıyla Hz. Peygamber’e ulaşacak şekilde (merfû) tahrîc etmiştir.³³¹

³²³ *Kamus Tercümesi*, “d.l.v.” md.; İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-tenvîr*, Tunus 1984, II, 190.

³²⁴ Ebussuûd, II, 170.

³²⁵ Begavî, I, 159; Râzî, XVI, 107.

³²⁶ İbnü’l-Esir, *en-Nihâye* (nşr. Halil Me’mûn Şihâ), Beyrut 1422/2001, “s.h.t.” md.

³²⁷ İbnü’l-Feres, *Ahkâmü’l-Kur’ân* (nşr. Müniciye bt. el-Hâdî en-Nefezî), Beyrut 1427/2006, II, 424-425; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhit*, Beyrut 1412/1992, IV, 263.

³²⁸ Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Musannef*, XI, 346; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 321, 399.

³²⁹ Buhârî, “İcâre”, 16; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, Kahire 1407/1986-87, IV, 454.

³³⁰ *Fethu’l-Bârî*, IV, 454; ‘Umdetü’l-Kârî, Kahire 1348, Kahire 1348, XII, 98.

³³¹ bk. *Câmi’u’l-beyân*, Beyrut 1420/1999, IV, 581.

Hız. Peygamber'in hadislerinde de rüşvet çok açık bir şekilde yasaklanmış ve rüşvet alan, veren³³² ve aracılık eden³³³ lanetlenmiştir. Keza "yağma (nehb) da, hiyanet (iğlâl) de hırsızlık-rüşvet (islâl) de yok"³³⁴ hadisinde yer alan islâl kelimesinin Arap dilinde aynı zamanda rüşvet anlamına geldiği³³⁵ ya da hırsızlıkla beraber rüşveti de içine aldığı yönünde güvenilir kaynaklarda bilgiler mevcuttur.³³⁶ İslâl kelimesinin yapısında özellikle gizlilik içinde götürmek anlamı bulunduğu³³⁷ dikkate alınırssa hırsızlık ve rüşveti birlikte ihtiva etmesi de mümkündür.

Rüşvetin haram olduğu konusunda İslâm alimlerinin icmai vardır.³³⁸

Tabii seyrinde gelişen hediyeleşme içten gelen bir bağış olduğu için gönülleri birbiriyle kaynaştıran, sevgiyi besleyen bir güç özelliği taşıdığı için teşvik edilmiş, rüşvet ise haksız kazanç kategorisine alınarak yasaklanmıştır. Bununla birlikte bu ikisini birbirinden ayıran temel ölçütün ne olduğu ve aralarında nasıl bir alakanın bulunduğu merak uyandıran bir husus olmuş, rüşvet-hediye ilişkisi ilk dönemlerden itibaren üzerinde durulan en esaslı problemlerden birisi olmuştur.

Meselenin özünü rüşvetin hediye görüntüsü altında alınıp verilmesi oluşturur. Hız. Peygamber'in, İslâm toplumunun hediye arkasına gizlenmiş rüşvetin de içinde bulunduğu helallerle kamufle edilmiş bir dizi haramlara bulaşmalarını kendi sonlarını hazırlayan felaketler olarak tavsif ettiği hadisi,³³⁹ ilk akla gelen temel hadis kaynaklarında yer almasa bile bu rivayeti, Hız. Peygamberin kendisine takdim edilen çeşitli hediyelerle gelen zekat memuru İbnü'l-Lütbiyye için söylediği sözleri destekle-

³³² Tirmizî, "Ahkâm", 9; Ebû Dâvûd, "Akdiye", 4; İbn Mâce, "Ahkâm", 2.

³³³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, V, 279.

³³⁴ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 156; Dârimî, "Siyer", 49; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, IV, 325.

³³⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, s. 195-196; Zebîdî, "s.l.l." md.

³³⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, "s.l.l." md.; Bereketî, "el-İslâl" md.

³³⁷ Zemahşerî, *el-Fâik*, "s.l.l." md.

³³⁸ İbn Hazm, *Merâtibü'l-icmâ'*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), s. 50.

³³⁹ Deylemî, I, 334, nr. 1331; ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Fâik*, "b.h.s." md.; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "s.h.t." md.

mektedir. Çünkü Hz. Peygamber bu hadisinde, verilen hediyelerin görünüşte hediye de olsa gerçekte böyle olmadığını, bunun bir rüşvet olduğunu ifade etmiş olmaktadır.³⁴⁰

Rüşvetin, özellikle de nüfuzun kötüye kullanılarak menfaat temin etmenin yasak olduğuna delalet eden en temel rivayetlerden birisi Hz. Peygamber'in özelde zekat memurlarına³⁴¹ genel olarak da devlet görevlilerine verilen hediyeleri³⁴² gulûl şeklinde tanımlamasıdır. En genel anlamıyla gulûl devlet malına hıyanet etmek, özellikle de taksim edilmeden önce ganimet malından bir şey çalmak demektir.³⁴³ Bu hadislerin isnadında zayıflık bulunsa da mânâyı güçlendiren daha açık rivayetler de mevcuttur. Zekat toplamak üzere tayin ettiği bir görevlinin kendisine verilen hediyelerle gelerek "şu senindir bunlar da bana verilen hediyelerdir" demesi üzerine kızan Rasûl-i Ekrem ayağa kalkarak: "Bu âmilin (zekat toplama memuru) hali nedir? Ben onu bir işe tayin ediyorum sonra bana gelip hesap verirken şu sizindir bu da bana hediye verildi, diyor!. O babasının-anasının evinde otursaydı ona hediye verilir miydi, verilmez miydi baksaydı ya! Muhammedi kudret elinde tutan Allah'a yemin ederim ki herhangi biriniz devlet-millet malından hainlik yapıp haksız bir şey alırsa, muhakkak kıyamet gününde o çaldığı malı, sırtında böğüren bir deve, bağırان bir sığır, meleyen bir koyunla gelecektir" buyurarak³⁴⁴ devlet görevlilerine verilen hediyelerin hıyanet kapsamında yer aldığını açık bir şekilde ifade etmiştir.

Hz. Peygamber'in Hayber hurmalarının miktarını belirlemek üzere tayin ettiği Abdullah b. Revâha, Yahudilerin meyvaların taksimi hususunda kendilerinin lehine hareket etmesi amacıyla kadınlarından topladıkları zinet eşyalarını vermeyi teklif etmeleri üzerine: "Teklif ettiğiniz bu rüşvet bir suht'tür, biz onu yemeyiz" diyerek reddetmiştir.³⁴⁵ Çünkü bu hediyeler görevden

³⁴⁰ İbn Hacer el-Heytemî, s. 106-107.

³⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 424

³⁴² Beyhakî, *es-Süneü'l-kübrâ* (nşr. M. Abdülkadir Atâ), Beyrut 1414/1994, X, 233; Şevkânî, VIII, 268, 269.

³⁴³ bk. Ferhat Koca, "Gulûl", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, 190-192.

³⁴⁴ Buhârî, "Eymân" 3; "Hiyel", 15; Dârimî, "Zekât", 30; "Siyer", 52.

³⁴⁵ *Muvatta'*, "Musâkât", 2.

dolayı verildiği için hediye edenin bir beklentisinden dolayı rüşvete dönüşmektedir.

Esasen rüşvetin hediye ile kamuflesi, hukuken izin verilmeden sonuçların ya da menfaatlerin meşru hükümler arkasına gizlenip şekli bir meşruiyet zeminine çekilerek (kanuna karşı hile) elde edilmeye çalışılması probleminin özel bir örneğini teşkil eder. Diğer türleri yanında özellikle adliye teşkilatına kök salmış rüşvetin toplumu temelden sarsan özelliğine, şeklen de olsa hediye görüntüsü altında bir meşruiyet zeminine kavuşması mücadeleyi zorlaştıran en temel unsurlardan birisidir. Bu sebeple Hz. Peygamber zekât toplamakla görevli memurların yanı sıra diğer görevlilerin rüşvet veya nüfuzun kötüye kullanılması anlamına gelebilecek hediye kabulünü doğrudan doğruya yasaklamıştır.³⁴⁶

Aynı hassasiyet daha sonra Hulefâ-i râşidîn döneminde de devam etmiş, devlet görevlileri sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Hz. Ömer her yıl kendisine kestiği devenin butunu getiren bir şahsın bir davası sırasında: “Ey mü’minlerin emiri! But’un deveden ayrıldığı gibi aramızdaki davayı hallediver” demesi üzerine valilerine bir genelge çıkarak rüşvet olduğu gerekçesiyle hediye kabulü ile ilgili yasağı hatırlatmıştır.³⁴⁷ Özellikle Hz. Ömer’in, hilafeti döneminde nüfuzun kötüye kullanılmasından doğan haksız mal edinimini engellemek için tayin ettiği valilerden mal bildirimini aldığı ve görevi sırasında malvarlığında dikkat çekici artışlar olan görevlileri azlettiği ve mal varlığının bir kısmına el koyduğu bilinmektedir.³⁴⁸

Hz. Ali de zekat memuru veya vali olarak tayin ettiği Benî Esed kabilesinden Dabî’a b. Zühayr’ın kendisine verilen bir hediyenin helal olup olmadığını sorması üzerine kendisine mal edinmesi halinde bunun hadiste ifade edilen devlet malına hıyanet (gulûl) kapsamına gireceğini belirtmiştir.³⁴⁹

³⁴⁶ bk. Ali Bardakoğlu, “Hediye”, *DİA*, XVII, 151-155.

³⁴⁷ Beyhaki, X, 234.

³⁴⁸ msl. bk. Ali Muhammed es-Sallâbî, *Sîretü Emîri’l-Mü’minin ‘Ömer b. el-Hattâb: Şahsiyyetüh ve asruh*, Beyrut 1425/2004, s. 314, 343-344.

³⁴⁹ Husâmüşşehîd, s. 91.

Halife Ömer b. 'Abdilazîz de bir görevlisine yazdığı mektubunda görev sırasında hediye kabul edilmemesini, kabulü halinde devlet gelirlerine dahil edilmesini emretmiştir.³⁵⁰ Bunun temel sebebi rüşvetin hediye ile kamufle edilmesidir. Nitekim kendisine Hz. Peygamber'in hediye kabul ettiği halde kendisinin niçin almadığı sorulduğunda: "Hediye Hz. Peygamber döneminde hediye idi. Bu gün ise rüşvettir"³⁵¹ şeklindeki meşhur sözyle hediyein rüşvete dönüşmesinden duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir.

Hanefî fukahâsından Husâmüşşehîd (ö. 536/1141) bu sözü hediye ve rüşvet arasındaki ince farkı ortaya koyacak şekilde şöyle açıklar: Hz. Peygamber döneminde birisine hediye veren gayr-ı meşru herhangi bir beklenti içinde değildi ve amacı sadece sevgiyi ve muhabbeti pekiştirmek idi. Daha sonra ise bu durum değişti ve hediye veren, karşı taraftan gayr-ı meşru bir menfaat elde etme amacıyla hediye vermeye başladı ki bu rüşvet anlamına gelir.³⁵²

Aralarında daha önceden hediyeleşme bulunmayan herhangi bir kamu görevlisine verilen hediyelerin, sevgi ve dostluğa zemin hazırlamasından³⁵³ çok çıkar elde etme amacına yöneldiğini söylemek güç değildir. Esasen kamu görevlisine hediye rüşvet haline getiren de aralarında doğan bu sevgi ve onun potansiyel olarak doğuracağı haksızlıktır. Çünkü insan tabiatı üzerinde iyiliğin büyük etkisi vardır. Kalpler kendisine iyilikte bulunana karşı sevgi besler. Bu sebeple bir kamu görevlisine, yetki ve sorumluluk alanına giren bir konuda başvuran eşit şartlardaki iki kişiden kendisine hediye verene kalben bir yakınlığı bulunması sebebiyle bilerek ya da farkında olmadan iltimasta bulunması ya da ona herhangi bir ayrıcalık tanıması sûretiyle adaletsizlik yapması her zaman mümkündür. Bu açıdan bakıldığında fonksiyon olarak hediye ile rüşvet arasında herhangi bir ayırım gözükmemektedir. Bu anlamda Serahsî'nin "Hediye kapıdan girince

³⁵⁰ Husâmüşşehîd, s. 87.

³⁵¹ Buhârî, "Hibe", 17; Husâmüşşehîd, s. 88.

³⁵² Husâmüşşehîd, s. 88, 91.

³⁵³ *el-Muvatta'*, "Hüsnü'l-huluk", 16; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 405; Tirmizî, "Velâ", 6.

görev sorumluluğu ve hassasiyeti (emânet) pencereden çıkar” sözü³⁵⁴ oldukça anlamlıdır. Çıkar beklentisi ile verilen hediye ruşvete dönüştüren ana saik, hediye veren kişinin hediye verdiği şahsın gönlünü, kalbini ve vicdanını onunla satın almış olması ve hediye haksızlık aracı haline gelmesidir.

Hediye’nin hikmet ışığını söndürdüğü ve ruşvetin öncüsü (zeri’a) olduğu³⁵⁵ şeklindeki diğer ifadeler de hediye ruşvete basamak kılınabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Esasen kamu görevlisine hediye ruşvet haline getiren temel saiklerden birisi de bu psikolojik durumdur.

İslâm hukukunda ruşvetle mücadelenin sağlıklı ve güçlü bir zeminde yapılabilmesi için adliye mensuplarına bazı kısıtlamalar öngörülmüştür. Mesela hakimin borç isteme, ariyet alma gibi kendisini minnet altına sokacak ya da bu hissi uyandıracak ilişkilerden kaçınması gerektiği belirtilmiş,³⁵⁶ hediye alma yasağı bulunan kişilerin vereceği ziyafet ya da diğer toplantılarına katılmayacağı, onların temin ettiği menfaatlerden yararlanamayacağı ve ticaret yapamayacağı hükme bağlanmıştır. Nitekim Ebû Hanîfe (ö.150/767) Abbâsiler döneminde Kâdî’l-kudât olarak adalet hizmetlerinden sorumluluk mevkiine getirilen talebesi Ebû Yûsuf’a, halkta mala karşı zaafının bulunduğu ve ruşvete eğilimli olabileceği şeklinde bir intiba uyandıracak davranışlardan kaçınması gerektiğini hatırlatmış ve bunun için ticaret yapmamasını, halk ile bilgi gerektiren konular dışında ticaret ve mâlî işlerle ilgili hususlarda konuşmamasını tavsiye etmiştir.³⁵⁷

Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuca göre ruşvet ile hediye birbirinden ayıran en temel unsurun menfaat beklentisinin bulunup bulunmaması olduğunu söylemek mümkündür. Cessâs (ö. 370/980)³⁵⁸ ve Gazzâlî’nin (ö.505/1111)³⁵⁹ “hediyeler hakimlik, vergi tahsildarlığı, vakıf müteveli heyeti üyeliği gibi kamu göre-

³⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, Kahire 1324-31, XVI, 82.

³⁵⁵ İbn Ferhûn, *Tebîrâtü’l-hükkâm* (haz. Cemal Mar’aşlı), Beyrut 1416/1995, I, 27.

³⁵⁶ İbn Nüceym, “*er-Rüşve*”, *er-Resâilü’z-Zeyniyye*, Kahire 1419-20/1998-99, s. 200.

³⁵⁷ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’nezâir*, IV, 310.

³⁵⁸ *Ahkâmü’l-Kur’ân*, İstanbul 1315-18, II, 434.

³⁵⁹ *İhyâ’u ‘ulûmîd-din*, II, 155-156.

vinde bulunmaktan dolayı veriliyor ve bu görev olmasaydı verilmeyecek idiyse verilen şey isim olarak hediye olsa da mahiyet olarak rüşvettir” şeklindeki ifadeleri aradaki farkı oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hz. Ömer muhtemelen bu sebeple eşi Hz. Ali’nin kızı Ümmü Gülsüm’e Bizans kralının kızının verdiği hediyeyi uygun bulmamış ve iadesini istemiştir.³⁶⁰ Buna göre rüşvet, herhangi bir çıkar beklentisi için, hediye ise böyle bir beklenti olmaksızın verilen malî değeri ifade eder. Hediyeyi, rüşvet konumuna getiren de karşılığında beklenen menfaattir. Akrabaların, yakınlık bağı sebebiyle mutad ölçüler içinde alıp verdikleri hediyeler bu tartışmaların dışındadır. Bazı alimler de kamu görevlisine hediye müracaattan önce veya sonra verilmesine göre değişeceğini, önce verilenin rüşvet, iş bittikten sonra verilenin ise hediye olduğu yönünde bir kriter koyarlar.³⁶¹

Yakınların hediyeleşmesini engellemek İslâm dininin çok önem verdiği akrabalar arası ilişkilerin (sıla-i rahim) bozulmasına sebep olabileceği için bu hususta daha esnek bir tutum benimsemiştir.³⁶² Nitekim Halife Ömer b. Abdilazîz’in kendisine hediye edilen elmayı kabul etmediği, orada bulunan akrabalarından birisinin satın alıp kendisine hediye etmesi üzerine söylediği rivayet edilir.³⁶³

Kamu görevlilerinin, mahrem akrabalarından ya da bulundukları göreve atanmadan önce aralarında hediyeleşme ilişkisi bulunan dostlarından mutad olan miktarı geçmeyecek ölçüde hediye alabilmesine izin verilmesi de herhangi bir çıkar beklentisinin bulunmaması şartına bağlıdır. Aksi halde hediye rüşvet kapsamına girer. Bazı âlimlerin, hediye yasak kapsamına girip girmediği dolayısıyla rüşvet gibi değerlendirilip değerlendirilemeyeceği noktasında verenin o kamu görevlisinin bölgesine bakan birisi olup olmadığı ayırımına bakarak sonuçlandırmaları da aynı esastan kaynaklanan bir husustur.³⁶⁴

³⁶⁰ Cessâs, II, 434.

³⁶¹ İbn Hacer el-Heytemî, s. 138.

³⁶² Serahsi, XVI, 82.

³⁶³ Husâmüşşehid, s. 91.

³⁶⁴ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir* (nşr. Ali M. Muavvez-Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Kahire 1414/1994, XVI, 281, 286.

Hız. Peygamber'in başta devlet başkanı ve hâkimler olmak üzere devlet görevlilerine hediye almayı yasakladığı halde aynı zamanda bir devlet başkanı olarak kendisinin alması, ganimet malındaki payı gibi zatına mahsus bir hüküm olmasıyla,³⁶⁵ Allah'ın elçisi sıfatını taşıdığından diğer insanlarda bulunan zaatlardan korunduğu (ma'sûm), dolayısıyla diğer idarecilerdeki olumsuzlukların onda ortaya çıkmayacağı, O'na verilen hediyelerin devlet başkanı olduğu için bir çıkar beklentisiyle değil peygamber olmasından dolayı kendisine olan sevgiden kaynaklanmasıyla izah edilmektedir.³⁶⁶

Kabulünü haklı kılan sebeplerin oluşmadığı devlet görevlilerine verilen hediyeler, kamu menfaatine harcanmak üzere devlet hazinesine gelir kaydedilir.³⁶⁷

Son söz olarak devlet görevlilerinin özellikle kendi işini ilgilendiren konularda ticaret yapmaları, nüfuz alanlarına giren konularda ihalelere girmeleri, birinci dereceden yakınları ile görev alanına giren hususlarda ticarî ilişki içinde olmaları da bir suiistimaldir ve kaçınılması gerekir. Bu tür durumlarda işler tabii seyrinde yürüse bile görevlinin töhmete düşmesine sebep olabileceği için yine de kaçınılması gerekir. Mesela bir belediye görevlisinin emlakçılık, mütahhitlik yapması bu açıdan uygun değildir. İçeriden birisi olarak hangi alanlarda ne tür ekonomik gelişmelerin olabileceğini, nerelerin rant alanına girebileceğini bildiği için haksız bir kazancın sahibi olacağını ve kendisine ayrıcalıklı bir alan oluşturacağını belirtmek gerekir. Bir başkasıyla ortaklık kurması, bu yöndeki bilgileri ücretli veya ücretsiz ya da yakınlarına ayrıcalık sağlama amacıyla sızdırması da caiz görülemez.³⁶⁸

³⁶⁵ Sübkî, *Muhtasarı Fasli'l-makâl fi hedâyâ'l-'ummâl (Fetâvâ's-Sübki içinde)*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Ma'rife), I, 204, 205.

³⁶⁶ bk. İbn Ferhûn, I, 27.

³⁶⁷ Suğdi, *en-Nüteff fi'l-fetâvâ* (nşr. Muhammed Nebil Bahsalî), Beyrut 1417/1996, s. 474.

³⁶⁸ Rüşvetle ilgili daha geniş bir mütalaa için bk. Saffet Köse, "İslâm Hukukunda Rüşvet Suçu ve Cezası", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, Konya 2008, s.139-166; a.mlf., "Rüşvet", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 303-306.

Beklenmeyen / Umulmayan Halleri Gözetmek

Akdin gereğinin yerine getirilmesi bütün hukuk sistemlerinin benimsediği ve titizlikle korunması yönünde tedbirler aldığı bir ilkedir. Çünkü hukukun istikrarı, akit güvenliği ve hakların güvence altında tutulması bunu zarurî kılmaktadır. Ancak iki tarafa da borç yükleyen akitlerde akdin yapıldığı zamanın şartları ile ifâ vaktinin koşulları arasında önceden kestirilemeyen ve beklenilmeyen sebeplerle bir takım ciddi değişiklikler olabilir. Çünkü hayat baştan sona birçok olaylar ve risklerle doludur. Eğer hadise hayatın normal gereklerine ve hesaplarına göre beklenmeyen bir olay ise bir beklenmeyen hal (*cas furtuit*) var demektir. Beklenmeyen hallerin bir kısmı borçlu tarafından alınacak bazı tedbirlerle önlenabilir. Fakat bir kısmının önüne geçmek imkânsızdır. Bu takdirde beklenmeyen hal bir mücbir sebep (*force majeure*) özelliği kazanır. O halde her mücbir sebep bir beklenmeyen haldir; fakat her beklenmeyen hal bir mücbir sebep değildir. Burada bir cümle ile söylemek gerekirse beklenmeyen hallerde akdin gereği yerine getirilebilir ancak akit esnasında öngörülmemiş büyük bir zarar söz konusu olur, mücbir sebeplerde ise istense de akdin gereğini yerine getirme imkânı olmaz.

Deprem, genel grev, savaş, sel baskını, ithalat veya ihracat yasağının konması gibi haricî kuvvetlerin tesiriyle ortaya çıkan kaçınılması imkansız ve tahmin edilemeyen mücbir sebepler veya kiralanan evin yanması, iş yerinde kaza çıkması gibi borçlu açısından kaçınılmaz olan olağanüstü hal ortaya çıktığında borcun ifâsı imkan dahilinde değildir. Beklenmeyen halde ise borcun ifâsı mümkün olmakla birlikte akdin yapıldığı zamandaki şartlarda önemli ölçüde değişiklikler meydana geldiğinden borcunun borcunu ifâ etmesi ona aşırı bir yük ve zarar getirecektir. O zaman bu noktada iki prensip çatışmaktadır:

“Akit tarafların kanunudur” kaidesi ve ahde vefa ilkesinin bir gereği olarak her şeye rağmen borcun ifa edilmesi. Böylece hukukî işlemlerdeki emniyet ve istikrarın sağlanmak istenmesi.

^bAdalet ve hakkaniyet ilkesine dayalı olarak hesapta olmayan şartların ortaya çıkardığı dengesizliğin dikkate alınarak akdin feshi ya da tadili yoluna gidilmesi.

Beklenmeyen hal teorisi her iki tarafın da sebebiyet vermediği olumsuz şartlar sonucunda ifanın hüsn-i niyet kuralları ile bağdaşmayacak biçimde borçluya ağır bir yük ve masraf getirmesi sebebiyle akdin tadili veya feshine gidilerek hakkaniyet ölçülerinin muhafazasını esas almaktadır.

Hukuk kuralları toplumsal hayatta hakları koruma ve görevleri ifâyı sağlayan en önemli araçtır. Bu kuralların, beklenmeyen birtakım şartların oluşması sebebiyle kendileriyle gözetilen menfaat dengelerinin bozulmuş olmasına rağmen uygulanmaya çalışılması birtakım olumsuzlukları beraberinde getirir. Bu sebeple İslâm hukuku zaruret hali, özür, ihtiyaç, sıkıntı, ikrah hali, acz ve zaafiyet gibi birey ve toplumun karşı karşıya kaldığı olağanüstü durumları dikkate alıp güçlüğü kaldıracak, bu durumda kolaylık sağlayacak ve bazı sorumlulukları hafifletecek esaslar vazetmiştir. İslâm hukukçuları adalet ve hakkaniyet ilkesi ile “zarar izâle olunur”³⁶⁹ kaidesinin bir gereği olarak olağanüstü şartların doğurduğu olumsuzluklar sebebiyle akitlerin gereğinin yerine getirilmesi ve ahde vefa ilkesinin katı bir biçimde uygulanması anlayışını aşarak her iki tarafın menfaatini dengeleme yoluna gitmişler ve bunun tabîi sonucu olarak günümüz hukukunda beklenmeyen hal nazariyesinin muhtevasında yer alacak bir çok ictihadî hüküm ortaya koymuşlardır.

Beklenmeyen hal nazariyesi, bütün İslâm hukukçularının ittifakla kabul ettikleri zaruret prensibinin en önemli uygulama alanlarından birisidir. Ünlü Fransız hukukçusu Lambert ve merhum Abdurrezzâk es-Senhûrî (ö. 1971) de bunu açıkça dile getirmektedirler. “Meşakkat teysiri celbeder”,³⁷⁰ “Bir iş zîk olduk-

³⁶⁹ *Mecelle*, md. 20.

³⁷⁰ *Mecelle*, md. 17.

ta müttesi' olur", ³⁷¹ "Zarar izâle olunur", ³⁷² "Zaruretler memnû olan şeyleri mubah kılar"³⁷³ gibi İslâm hukukunun temel kaide-leri beklenmeyen hal nazariyesinin dayanaklarındandır.

Hanefîlerin icâre akdinde ele aldıkları özür hali de bugünkü anlamıyla beklenmeyen halin uygulama alanlarından birisini oluşturmaktadır. Özür, yapılan akdin devamı halinde taraflardan birinin akitle üstlenmediği bir zarara uğramasıyla sonuçlanan ârizî gelişmelerdir. Diğer bir ifadeyle akdin devamı halinde akdi yapanlardan birinin malına veya canına önceden hesap edilemeyen bir zararın ulaşmasıdır. Bu durumda kiralananan gerektiği şekilde yararlanmak mümkün olmakla birlikte akde devam edildiği takdirde taraflardan birisine akitte öngörülme-yen yeni ve beklenmeyen bir zarar ulaşacaktır. Söz gelimi,

- » belli bir iş icra etmek üzere bir çarşıda dükkân kiralayan kişinin ticareti bırakarak o çarşıdan ayrılması,
- » yolculuğa çıkmak üzere araç kiralayan kişinin yolculuktan vazgeçmesi,
- » bir mesleği icra edenin meslek değiştirmesi veya iflas etmesi,
- » hamam gibi bir yerdeki işyerinin kiralananmasından sonra korku vb. sebeplerle halkın orayı terketmesi sonucu işletmenin çalışamaz hale gelmesi,
- » kiracının hastalanması birer özürdür ve akdi fesih sebebidir.
- » Keza iş akdinde velisi veya vasisi tarafından bir işe verilen küçüğün buluşa ermesi,
- » belli derinlikte bir kuyu kazmak üzere anlaşma yapıldıktan sonra alt tabakada taş veya sert bir toprak çıkması sebebiyle kazıya devam etmenin oldukça zorlaşması ya da hayatî bir tehlikenin meydana gelmesi gibi işçi belli bir işi yüklenmiş-

³⁷¹ *Mecelle*, md. 18.

³⁷² *Mecelle*, md. 20.

³⁷³ *Mecelle*, md. 21.

ken daha sonra, o işin ifasını son derece zorlaştıran beklenmedik haricî bir halin ortaya çıkması,

» düğünde yemek pişirmek üzere bir aşçı tutulduğunda düğünden vazgeçilmesi gibi bir işe bağlı olarak ikinci bir iş için işçi tutmuşken esas olayın gerçekleşmemesi,

» evini yıkması için işçi tutan bir işverenin daha sonra bundan vazgeçmesi halinde olduğu gibi işverenin iş akdinden beklediği maksadın ortadan kalkması ve iş akdine devam edilmesi halinde işveren için karşılıksız bir zarar durumunun ortaya çıkması,

» işçinin üstlendiği işin kendi aslî meslek ve sanatı olmaması ve işin aynı zamanda küçültücü yönünün bulunması

gibi hallerde eğer zarar akde bağlılıktan ayrılmayı gerektirecek ölçüde ve fiilî olarak mevcutsa, zararla akde devam arasında kuvvetli bir illiyet bağı bulunuyorsa, zarar iş akdiyle üstlenilmemiş, beklenmeyen bir zarar ise icâre (kiralama) akdinin feshi için Hanefilerce birer özür kabul edilmiştir.

Akdin feshine esas alınacak özür açık ise akit mahkeme kararına veya iki tarafın rızasına gerek kalmadan kendiliğinden fesholur, eğer özür açık değilse akit mahkeme kararıyla fesholunur.

Hanefî hukukçuların özür sebebiyle akdin feshedilebileceği anlayışının temelinde zararı önleme düşüncesi vardır ve bu düşüncüyü savunan âlimler bunun üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Kiracının bir özürlü ortaya çıkmışken kira akdine devam etmesinde ısrar etmek açıkça onun karşılıksız bir zararı üstlenmesini istemek demektir. Kiracı, akdi beklediği bir menfaatten dolayı yapmıştır. Özürlü sebebiyle bunda bir menfaatin olmadığı ve zarar durumu ortaya çıktığında akdi feshetmek sûretiyle bu zararını önleyecektir. Kişinin kendisine zarar vermeye zorlanması kabul edilemez. Beklenmeyen bir durum işveren ve kiraya veren için de sözkonusu olabilir. Bu durumda sırf akdin bağlayıcılığına dayanarak akitten doğan yükümlülüğün yerine getirilmesini talep etme işveren ya da kiracının zarar görmesini istemek demektir. Bu ise hakkaniyete uygun değildir. Hanefîlerin bu anlayışı

bugünkü hukukta yer alan beklenmeyen hal nazariyesinin bir tatbikatı olarak kabul edilebilir.

Bu konudaki uygulama alanlarından birisi de Hanefî mezhebi imamlarından Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) borcun sabit olduğu zaman ile ödeme zamanı arasında ortaya çıkan şartlar nedeniyle para değerinin değişmesinin gözönünde bulundurularak borcun sabit olduğu gündeki reel değerinin ödenmesi yönündeki görüşüdür. Hanbelîlerde de buna benzer görüşler vardır. Adalet ve hakkaniyetin sağlanması ile zararın kaldırılması prensibinin uygulanmasının örneğini oluşturan bu içtihat beklenmeyen hal nazariyesinin en önemli örneklerinden birisidir.

Mâlikîler ile Hanbelîler meyve ve sebzelere kısmen veya tamamen zarar veren, önceden öngörülmemiş ve beklenmeyen bundan dolayı da önlenemeyen âfet anlamına gelen "câiha" konusundaki görüşleriyle bu nazariyeye önemli katkılarda bulunmuşlardır. Dalında veya tarlada iken satılan fakat müşteri tarafından henüz kaldırılmayan meyve ve sebzelerin afete maruz kalması halinde Mâlikîler ve Hanbelîler Hz. Peygamber'in:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -
قَالَ (إِنْ بَعْتَ مِنْ أَخِيكَ تَمْرًا فَأَصَابَتْهَا جَائِحَةٌ فَلَا يَجُلُ
لَكَ أَنْ تَأْخُذَ مِنْهُ شَيْئًا بِمَ تَأْخُذُ مَالَ أَخِيكَ بِغَيْرِ حَقٍّ).

*"Kardeşine bir meyve satmış olsan ve peşinden ona bir âfet isabet etse (mücbir sebep), artık o kardeşinden bir şey alman sana helâl olmaz. Sen kardeşin demek olan müşterinin malını neye karşılık alacaksın?"*³⁷⁴

hadisinden hareketle (aralarında bazı görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte) prensip olarak akdin tadili yoluna gidilip, caihayı müşterinin ödeyeceği bedelin indirilmesi için yeterli ve uygun bir sebep kabul etmişlerdir. Mâlikî mezhebinde yer alan bir görüşe göre, insanların fiil ve müdahalesi sonucu meydana gelen zararlar da sakınılamaz olması veya müşterinin fiili dışında

³⁷⁴ Müslim, "Müsâkât", 14-17; Ebû Dâvûd, "Büyû", 58; Nesâî, "Büyû", 29.

meydana gelmiş bulunması şartıyla caiha sayılır ve mal bedelinde indirime girilir.

Hanbelî ve özellikle Mâlikî hukukçular caihayı beklenmeyen hal olarak değerlendirmişler ve satıcıyı da zarara ortak ederek alış-veriş akdinde karşılıklı dengeyi korumaya çalışmışlardır.

Günümüz batı hukukuna ilk önce idare hukuku ve kısmen de milletlerarası hukuk alanında kendisine yer bulan bu nazariye giderek özel borç münasebetlerini kapsayacak şekilde yaygınlık kazanmış ve ilk defa 1932 yılında Polonya Borçlar Kanununun 269. maddesiyle: “Savaş, salgın hastalık veya mahsulün tamamen helaki gibi doğal âfetler ortaya çıkar ve bunun sonucunda akdin ifâsında şiddetli zorluklarla karşı karşıya kalınırsa veya akdin ifâsı durumunda taraflardan birine akdi yaptıkları esnada beklemedikleri ağır bir zarar tehdidi sözkonusu olursa mahkeme zaruret gördüğünde iyi niyet ilkelerini tatbik ederek ve tarafların maslahatları arasında dengeyi gözeterek akdin uygulanması yöntemi tayin edebilir veya borcun miktarını belirleyebilir, hattâ akdin feshine hükmedebilir” şeklinde kanunlaşmıştır. Bundan sonra birçok batı ülkesi kanunlarında bu anlayışa yer vermişlerdir. İslâm hukukunda başlangıcından itibaren mevcut olan bu yaklaşım tarzının, batı hukukunun ancak XX. yüzyılda ulaşabildiği beklenmeyen hal nazariyesine öncülük etmesi ve zengin uygulama örneklerini bize sunmuş olması dikkat çekici bir husustur.³⁷⁵

Ma’dûm’un Satışı

İslâm hukuku, taraflar açısından aldanma ya da zarar riski taşıyan veya anlaşmazlığa düşüren, çatışmaya zemin hazırlayan her türlü belirsizliği akde etki eden bir amil olarak görmüştür. Akde konu olan malın mevcut olmayışı anlamına gelen ma’dûm henüz olgunlaşmamış sebze-meyve ya da doğmamış yavru veya akit esnasında satıcının mülkünde bulunmayan ve daha sonra mülkiyetine geçecek olan malda olduğu gibi üzerine akit yapılmakla birlikte teslim edilemeyen özellikteki nesneyi ifade

³⁷⁵ Bu konuda bk. Saffet Köse, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, İstanbul Rağbet Yayınları, s. 110-117 ve buradaki kaynaklar.

eder.³⁷⁶ Teslim edebilme imkânını ya da teslim zamanını veya akit esnasında öngörülen evsafı riske sokan bu tür bir mal üzerine yapılan akit tarafları çekişmeye götürebilecek, aldanmaya sebep olabilecek özellik taşıdığından Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Hakîm b. Hızâm (r.a.) ve diğer bazı sahabilerin soruları üzerine Hz. Peygamber:

عَنْ حَكِيمِ بْنِ حِزَامٍ قَالَ: نَهَانِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ أُبِيعَ مَا لَيْسَ عِنْدِي. وَفِي رِوَايَةٍ حَمَّادٌ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهُ: (لَا تَبِعَ مَا لَيْسَ عِنْدَكَ).

“elinin altında bulunmayan bir malı satma” ya da “teslim alıncaya kadar bir malı satma”

buyurarak kendilerini uyarmıştır.³⁷⁷

Kanaatkâr Olmak-Hırstan, Tamahtan Kaçınmak

İnsanın mala karşı bir zaafının bulunduğu bunun terbiyeye muhtaç olduğu bilinen bir husustur. Atâ b. Ebî Rabâh'ın Abdullah b. Abbâs'tan dinlediğine göre kendisi Resûlullah'ı (s.a.s.) şöyle buyururken işitmiştir:

عَنْ عَطَاءٍ قَالَ سَمِعْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَوْ كَانَ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ مَالٍ لَا يَتَغَى ثَالِثًا وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التُّرَابُ وَيَتَوَبُّ اللَّهُ عَلَى مَنْ تَابَ

³⁷⁶ Bk. Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, I, 606-607; İsmail Bilgili, “İslâm Hukukunda Ma'dûm'un Satışı”, *İHAD*, sy. 8, Konya 2006, s. 213 vd.

³⁷⁷ Buhârî, “Büyû”, 65; İbn Mâce, “Ticârât”, 20; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 7; Tirmizî, “Büyû”, 19; Nesâî, “Büyû”, 60, 72; Ahmed b. Hanbel, V, 252, 257, 264, 268 / Buhârî, “Büyû”, 51, 54, 55; Müslim, “Büyû”, 29-32, 34-36, 39, 41; İbn Mâce, “Ticârât”, 37; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 65; Tirmizî, “Büyû”, 56; Nesâî, “Büyû”, 55, 107; Dârimi, “Büyû”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 215, 221, 252, 270, 285...

“Âdem oğlunun iki vadi dolusu malı (bazı rivayetlerde altını) olsa, üçüncü bir vadi daha isterdi. Âdem oğlunun karnını topraktan başka bir şey dolduramaz. Amma Allah, tevbe eden kimsenin tevbesini kabul eder.”³⁷⁸

İnsan, bu kadar mala düşkün ve aç gözlü olsa da bir gerçek var ki ne kadar çok malı olursa olsun ondan istifadesi sınırlıdır. Şu hadis bunu ifade eder:

عَنْ مُطَرِّفِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الشَّخِيرِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ
هَذِهِ الْآيَةُ (الْهَآكُمُ التَّكَاثُرُ) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ: (يَقُولُ ابْنُ آدَمَ مَالِي مَالِي وَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا
أَكَلْتَ فَأَفْنَيْتَ أَوْ لَبَسْتَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ).

“Mutarriif b. Abdillâh eş-Şihhîr babasından naklen rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) “Çoklukla öğünmek sizi meşgul etti” (Tekâsür, 102/1) âyeti nazil olunca şöyle buyurdu: “Ey Âdemoğlu! Malım, malım der durursun. Bir bak bakalım! Yiyip-içip bitirdiğin, giyip eskittiğin ve sadaka verip sevabını beklediğinden başka senin malın var mı?”³⁷⁹

Bu hadisin Ebû Hüreyre rivayetinin devamında: “Bunlar dışındakiler gidici ve sahibini terkedici özelliğe sahiptir” buyurmuştur.³⁸⁰

Bu hadislerde kannate güçlü bir işaret vardır denilebilir. Kanaat azla yetinme anlaşılmalıdır. Gerçek anlamda kanaat, ticaretin kendine özgü tabii-ahlâki kurallarına dayalı kazancı merkeze alması, insanın bütün benliğini saran kazanma arzusu (tamah, hırs, ihtiras) terbiye etmesi, kontrol altına alması, aç gözlülük etmemesi, helali-haramı ayırması, şüpheli olanlara haram gibi davranıp onlardan uzak durması anlamındadır. Bu

³⁷⁸ Buhârî, “Rikâk”, 10; Müslim, “Zekât”, 116, 119; Tirmizî, “Menâkıb”, 32, 64; Dârimî, “Rikâk”, 62; Ahmed b. Hanbel, V, 117, 131, 132, 219.

³⁷⁹ Müslim, “Zühd”, 3, 4; Tirmizî, “Zühd”, 31, “Tefsir”, 102/1; Nesâî, “Vesâyâ”, 1; Ahmed b. Hanbel, II, 368, 41; IV, 24, 26.

³⁸⁰ Müslim, “Zühd”, 4.

yönüyle bir çok ahlâkî kavramı bünyesinde bulunduran kanaat malî iffetin sebebidir³⁸¹ ve ahlâkî değerlerin dışına çıkmayı engelleyen bir nitelik arzettiği için de kişinin izzetini / şerefini koruyan bir özelliğe sahiptir. Tersî olan hırs ve tamah ise insanı zillete düşüren bir niteliği haizdir. Bu sebeple kanaat zenginliğe karşı bir tepki değildir. Helal yoldan kazanılan ve mâlî yükümlülükleri (zekât, infâk, vergi) eda edilen servetten oluşan zenginlik, bir de cömertlikle taçlandırılabilirse asla yerilen bir durum olamaz. Nitekim Hz. Peygamber:

نِعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ لِلْمَرْءِ الصَّالِحِ

“Salih (iyi) kişi için salih (helal) mal ne kadar güzeldir”

buyurarak³⁸² bu hususa işaret etmiştir. Hatta insanların zenginlik konusunda sohbeti koyulaştırdıkları bir mecliste Hz. Peygamber Allah'ın emir ve yasakları hususunda hassasiyet gösteren bir mü'min için zenginliğin bir sorun teşkil etmeyeceğini söylemiştir.³⁸³ Burada esas sorun zenginliği kazanma yöntemindeki olumsuzluk, zenginlik sonrası mâlî sorumlulukları ihmal ve kişi üzerinde oluşturduğu menfî etkidir. Aynı problem fakirlik için de geçerlidir. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s.) zenginlik ve fakirliğin şerrinden / fitnesinden Allah'a sığınmıştır.³⁸⁴ Fakirlik ya da zenginlik başlı başına övülecek ya da yerilecek bir durum değildir.

Zenginliğin en güzel örneklerinden birisini mü'minlerin annesi Hz. Hatîce (r.a.) vermiştir. Kendisinin zengin ve sâliha birisi olduğunda asla şüphe yoktur. Bir kıtlık yılında süt annesi Halîme Hz. Peygamber'den yardım talebiyle Mekke'ye geldiğinde bizzat Hz. Hatice devreye girerek ona kırk koyun ve en

³⁸¹ Münâvî, I, 290.

³⁸² Ahmed b. Hanbel, IV, 197, 202; *Sahihu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balbân*, VIII, 6; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, II, 446.

³⁸³ İbn Mâce, “Ticârât”, 1; Ahmed b. Hanbel, V, 372, 381.

³⁸⁴ Buhârî, “De'avât”, 39, 44-46; Müslim, “Zikr”, 49; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 32; Tirmizî, “De'avât”, 76; Nesâî, “İsti'âze”, 17, 26; İbn Mâce, “Du'â”, 3; Ahmed b. Hanbel, VI, 57, 207.

değerlilerinden bir deve bağışlayarak hayırlı bir şekilde uğurlamıştır³⁸⁵ ki bu miktar İslâm'da zekât mükellefi olmayı gerektiren bir zenginlik ölçüsüdür. Daha sonra Halîme Hz. Muhammed (s.a.s.) peygamberlikle şereflenince eşi Haris'le birlikte gelip Müslüman olmuşlardır.³⁸⁶

Burada yerilen mala tutku ve aşırı düşkünlük ile bunun getirdiği cimrilik dolayısıyla hem kazanç hem de harcama itibariyle meşruiyet sınırlarına riayet etmeme, ahlâkî ilkeleri göz ardı etme halidir. Yoksa fakirlik yüceltilmiş değildir. Allah'ın sunduğu imkânlar içinde yoksul kalmak, fakir düşmek, sıkıntı içinde yaşamak övünülecek bir durum olamaz. Enes b. Mâlik'ten rivayete göre Hz. Peygamber'in şu hadisi fakirliğin insana sıkıntı veren yüzünü ortaya koyar:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا"

"Fakirlik neredeyse küfür olayazdı."³⁸⁷

Buna göre burada kanaatle kastedilen helalden taviz verme erdemine ulaşma ve mala tahakkümdür. Hırsla, helal-haram demeden çok kazanmaktansa az ama helalinden kazanmaktır. Kaldı ki hırs bütünüyle olumsuz bir duygu da değildir. Allah abesle iştigal etmediğine göre bu duygunun yaratılışında da mutlaka bir hikmet vardır. Duygu tatmin istediğine göre hırsın malkul şekli ne ise ona sahip olmak da bir erdemdir. Yoksa kazanma arzusunun yok oluşu da insana zarar veren bir durumdur.

İslâm âlimlerinin ifadesiyle "kanaat tükenmez bir hazi-ne"dir.³⁸⁸ Filozoflar, elindekine kanaat edenin maddî olarak fakir de olsa ger-

³⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), I, 113; Ebû İshâk el-Harbî, *Garibü'l-hadis* (nşr. Süleyman İbrahim el-Âyid), Cidde 1405/1985, I, 55.

³⁸⁶ İbnü'l-Verdi, *Târih*, Beyrut 1417/1996, I, 96.

³⁸⁷ Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, I, 342; Beyhâkî, *Şu'abü'l-imân*, IX, 12; Irâkî, *el-Muğni'an hamli'l-esfâr*, II, 863.

³⁸⁸ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, Beyrut 1415/1994, I, 289.

çek zengin olduğunu, kanaat etmeyen varlığının ise gerçek fakir olduğunu³⁸⁹ söylerlerken iki tavrın psikolojik yönüne de işaret etmiş olmaktadır. İşte bundan dolayı olmalı ki Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَيْسَ
الْغِنَى عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ وَلَكِنَّ الْغِنَى عَنِ النَّفْسِ

“Zenginlik mal çokluğundan değildir, önemli olan gönlün zengin olmasıdır.”³⁹⁰

Böyle bir zihniyete sahip olmanın en önemli etkisi sahibinin mal sevgisini gönlünden çıkarmasından dolayı malına hükmetmesini sağlaması, onu gerektiğinde harcayabilmesine zemin hazırlaması, kendisini malın peşinden koşturma değil malı kendi peşinden koşturabilmeye imkân vermesi kısaca malına bağımlı/esir olmamasıdır. Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in kendisine içinde kanaatin de yer aldığı bir dizi tavsiyesini şu şekilde anlatır:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ
كُنْ وَرِعًا تَكُنْ عَبْدَ النَّاسِ وَكُنْ فَنِعًا تَكُنْ أَشْكَرَ النَّاسِ وَأَحَبَّ
لِلنَّاسِ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ تَكُنْ مُؤْمِنًا وَأَحْسَنَ جَوَارٍ مَنْ جَاوَزَكَ
تَكُنْ مُسْلِمًا وَأَفْلًا الصَّحِكَ فَإِنَّ كَثْرَةَ الصَّحِكَ تُمِيتُ الْقَلْبَ

“Yâ Ebû Hureyre! Vera sahibi ol! Yani haramlar bir yana şüpheli şeylerden bile sakınma hususunda titiz ol! O takdirde insanların Allah'a en çok ve en iyi kulluk edeni olursun. Kanâatkâr ol! O zaman insanların Allah'a en çok şükredeni olursun. Kendin için sevip arzuladığın şeyleri diğer insanlar için de sevip arzula! O zaman kâmil mü'min olursun. Sana komşu olanlara iyi komşuluk et!

³⁸⁹ Münâvî, I, 289-290.

³⁹⁰ Buhârî, “Rikâk”, 15; Müslim, “Zekât”, 120; Tirmizî, “Zühd”, 40; İbn Mâce, “Zühd”, 6; Ahmed b. Hanbel, II, 243, 261, 315, 390, 438, 443, 539, 540.

O takdirde tam bir müslüman olursun! Az gül! Çok gülmek kalbi öldürür.”³⁹¹

Hadislerde hırs ve tamaha karşı kanaat ve diğerkâmlık övül-müş ve örnekler zikredilmiştir. Hz. Peygamber bazı kıssalar üze-rinden ders çıkarılması gereken örnekler zikretmiştir ki konu açısından şu olay ilginçtir:

Ebû Hureyre'nin (r.a.) anlattığına göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu. Bir adam bir tarla satın aldı. Satın alan bu toprakta içi altın dolu bir küp buldu. Hemen tarlayı kendisine satan zata giderek: “Altınlarını al, ben senden tarla satın aldım, altın değil” dedi. Satan adam da: “Ben sana bu tarlayı her şeyiyle sattım, al-tınları alamam, onlar senin” diye cevap verdi. Satın alan altınları vermede satan da almamak da direnince bir hakem tayin etti-ler. Hakem onlara: “Sizin evlenme çağında çocuklarınız var mı?” diye sordu. Birisi benim bir oğlum, diğeri de bir kızım var deyince “bunları evlendirin ve altınları onlara harcayın” tavsiyesiyle arabuluculuk yaptı ve onlar da bunu kabul ettiler.³⁹²

Emânet Bilinci / Karşı Tarafa Güven Verme Zenginliktir

Ticarî hayatın en önemli değeri güven unsurudur. Enes b. Mâlik'in rivayetine göre Hz. Peygamber'in:

عن أنس بن مالك قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم: الأمانة غنى

“Güven, zenginliktir”³⁹³ hadisi ile

الأمانة تجلب الرزق، والخيانة تجلب الفقر

³⁹¹ İbn Mâce, “Zühd”, 24.

³⁹² Buhârî, “Enbiyâ”, 54; Müslim, “Akdiye”, 21; İbn Mâce, “Lukata”, 4; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 316.

³⁹³ Kudâî, *Müsne'dü's-Şihâb* (nşr. Hamdi es-Selefi), Beyrut 1407/1986, I, 44.

“*Emânet bilinci / güvenilirlik rızkı, hıyanet fakirliği celbeder*”³⁹⁴

şeklindeki rivayet ticarî hayatın en önemli değerini belirlemektedir. Güveni sağlayan en önemli unsur da söz ve eylemde dürüstlüktür. Tersinden bakıldığında ticarî hayatta işin gerektirdiği şekilde davranmamak, sözleşme yapıldığında bunun tek tarafı olarak bozmak ya da verilen bir söze aykırı davranmak hıyanet anlamına geleceğinden gerek günlük yaşamda gerek iş hayatında gerekse ticarî faaliyetlerde en önemli yıkıcı unsurdur. Güvenin ortadan kalkması bir başka ifadeyle hıyanet ticaret ve iş hayatının kıyametidir.

Antlaşmanın uygulanması ve söze sadakat konusunda Hz. Peygamber’in ciddiyetini göstermesi açısından birincisi Ebû Cendel (ö.18/639), ikincisi de Ebû Basîr (ö.6/628) ile ilgili iki önemli örnek zikredeceğiz. Ebu Cendel Bedir Gazvesi öncesi Mekke’de Müslüman olmuş, bu sebeple babası tarafından hapsedilerek zincire vurulmuş ve hicret etmesine izin verilmemişti. Hudeybiye antlaşması sırasında Mekkeliler’in temsilcisi olan babası Süheyl b. Amr’ın antlaşma metni üzerinde Hz. Peygamber’le çalıştıkları bir sırada Mekke’den kaçıp zincirlerini sürüyerek oraya gelmişti. Süheyl antlaşma gereği oğlunun iadesini istedi. Hz. Peygamber antlaşmanın henüz imzalanmadığını Ebu Cendel’in bunun dışında tutulması gerektiğini söyledi ise de Süheyl itiraz etti ve antlaşmayı imzalamayacağını söyledi. Hz. Peygamber kendi hatırı için oğlunun bırakılmasını rica etti fakat o bunu da reddetti. Hz. Peygamber Kureyşliler’le yaptığı antlaşmaya sadık kalacağına dair Allah adına söz verdiğini belirterek ona sabır tavsiye ederek teslim etti. Kendi durumunda olanlar için Allah’ın yakında bir çıkış yolu göstereceğini müjdeledi. Süheyl oğluna işkence etmeyeceğine dair söz verdiği halde onu sürükleyerek götürmeye başladı. Müslümanları çok derinden üzen bu olay “Yevmü Ebî Cendel” (Ebû Cendel Günü) diye anıldı.³⁹⁵

³⁹⁴ Suyûtî, *el-Câmi’u’s-sagîr* (Münâvî, *Feyzü’l-Kadîr* ile), Beyrut 1415/1994, I, 338.

³⁹⁵ Buhârî, “Sulh”, 6; “Şurut”, 1, 15; “Megazi”, 35; “İtisam”, 7; Taberî, *Tarih*, Kahire 1960-70, II, 635-636; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut 1399/1979, II, 204-205; Asri Çubukçu, “Ebu Cendel”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 118-119.

Aynı akıbeti paylaşan bir başka sahabî de Ebû Basîr idi. Müslüman olduğu için Kureyşliler tarafından hapsedilmişti. Hudeybiye antlaşmasından sonra Mekke'den kaçıp Medine'ye Rasullah'ın yanına geldi. Müşrikler antlaşma gereği onun iadesini istediler ve iki muhafızı kendisini alıp getirmek üzere Medine'ye gönderdiler. Hz. Peygamber Ebû Basîr'i çağırarak antlaşma gereği kendisini Kureyşliler'e teslim etmek zorunda olduğunu fakat Allah'ın ona ve onun durumunda olanlara yakında bir çıkış yolu göstereceğini hatırlattı. Ebû Basîr düşmana teslim edilmemesini istedi ise de Hz. Peygamber antlaşma esaslarına uymak zorunda kaldı. İki muhafız Ebû Basîr'i alarak Mekke'ye gitmek üzere yola çıktılar. Yolda yemek molası verdikleri bir sırada Ebû Basîr onlardan birisini öldürdü, öteki de kaçtı. Tekrar Medine'ye gelen Ebû Basîr Hz. Peygamber'e kendisini teslim etmek sûretiyle antlaşmaya uyduğunu ve kendisinin de canını kurtardığını söyledi. Hz. Peygamber'in kendisini Mekkeliler'e teslim edeceğini hissedince de Medine'den ayrılıp Sifü'l-Bahr'a kaçtı. Bunu haber alan Ebû Cendel de kendisi gibi hapsedilmiş 70 kadar müslümanla birlikte oraya kaçtı. Orada toplanan bu müslümanlar Kureyş ticaret kervanları için tehlike oluşturmaya başlayınca Mekkeliler Hz. Peygamber'den kendilerinden İslâmiyet'i kabul edenlerin antlaşma gereğince iade edilmesi şartından vazgeçtiklerini, onların eylemlerinin engellenmesini Hz. Peygamber'e bildirdiler. Hz. Peygamber Ebû Basîr ve arkadaşlarına bir mektup yazarak Medine'ye gelmelerini istedi. Mektup oraya ulaştığında Ebû Basîr vefat etti. Ebû Cendel ve arkadaşları Medine'ye gittiler.³⁹⁶

Karşılıklı güven tesisi açısından gerek fertler arasında gerekse uluslararası ilişkilerde antlaşmaya sadakat/ahde vefa prensibi büyük önem arzettiğinden Kur'an-ı Kerim bu prensiplere uyulması üzerinde ısrarla durmuş³⁹⁷, Hz. Peygamber de buna titizlikle uymuştur. Şu örnek bu konudaki ciddiyeti gösterme-

³⁹⁶ Buharî, "Şurut", 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 331; İbn Hişam, *es-Sîre*, Kahire 1355/1996, III, 211-212; İbn Kesir, *es-Sîre*, Beyrut 1411/1990, III, 321-324; M. Yaşar Kandemir, "Ebu Basîr", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 101.

³⁹⁷ Mâide, 5/1; Nahl, 16/91-92, 94.

si açısından dikkate şayandır. Sahabeden Huzeyfe b. Yeman ile babası Bedir savaşının hemen öncesinde Mekke'den Medine'ye gelirken müşrikler tarafından yakalanmışlar ve harbe iştirak etmeyeceklerine dair söz verdikten sonra serbest bırakılmışlardır. Hz. Peygamber'e geldiklerinde olayı anlatmışlar ve Rasulullah şöyle söyleyerek Medine'ye gitmelerini emretmişti: "Biz verdiğimiz sözü tutar, onları yenmek için Allah'tan yardım isteriz."³⁹⁸

Yukarıda zikredilen üç olay Hz. Peygamberin sözüne ne kadar sadık kaldığını, dürüstlüğü ne kadar değer verdiğini gösteren en iyi örneklerdendir. Sadece ticaret hayatında değil her zaman ve hayatın her alanında olması gereken de budur. Dürüstlüğü en önemli kriterlerinden birisi olan güvenilirlik, sözünde durma ve emanet bilincine sahip olma karşılıklı olarak güveni tesis eden bir özelliğe sahiptir. Bütün bunlarda da en iyi örneğin bizzat Hz. Peygamber olduğu görülmektedir.

Satıcıya Teminat: Rehin, Kefil, Kaparo

İslâm hukuku alacağı teminat almaya yönelik bazı tedbirler öngörmüştür. Rehin ve kefâlet bunlardandır. Kaparo da daha çok satıcının satım akdini garantiye alma amacıyla alıcıdan aldığı bir meblağdan ibarettir. Bunlar daha çok güven ortamının zayıfladığı, ahlâki değerlerin yozlaşmaya yüz tuttuğu dönemlerde önem kazanan uygulamalar olarak gözüktür de 'güven tedbire engel değildir' kuralınca yine de ihtiyaten hakkı sağlama almayı yeğleyenlerin başvurduğu meşru yöntemlerdir. Kefâlet borca ve şahsa kefalet şeklinde ikiye ayrılrsa da burada kastolunan birincisidir.

Birisinin borcuna kefil olmak yardımlaşmanın bir türüdür ve sevaba vesiledir. Nitekim bazı hadis mecmuaları mesela İbn Mâce es-Sünen'inde kefaleti "sadakalar" başlığı altında ele alır. Bizzat Hz. Peygamber de borçluya kefil olmuş ve borcunu ödeyemeyen borçlunun borcunu ödemiştir.³⁹⁹ Birçok fıkıh kitabında yer alan hatta Hanefi mezhebine mensup fukahanın eserlerinde

³⁹⁸ Müslim, "Cihad", 98; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 395; Zehebi, *Siyeru â'lami'n-nübelâ*, Beyrut 1401-1405/1981-85, II, 364.

³⁹⁹ İbn Mâce, "Sadakât", 9.

Tevrat'ta olduğu nakledilen:

الرَّعَامَةُ (الْكَفَالَةُ) أَوْلَاهَا مَلَامَةٌ (حَمَافَةٌ)
وَأَوْسَطُهَا نَدَامَةٌ وَآخِرُهَا غَرَامَةٌ

“Kefâlet, başı kınanmak (Şâfiî kaynaklarda ahmaklık), ortası pişmanlık, sonu da borçlanmadır / ödemedir” şeklindeki sözden hareketle kefil olmak iyi karşılanmasa da bu daha çok istismarın yaygın olduğu ve ahlâki değerlerin yozlaştığı dönemler için geçerli sayılabilecek bir sözdür.

İhtiyaç sahibinin borç bulması ve borcunu ödeyemediği takdirde alacaklıya bir teminat oluşturması açısından kefalet borçluya önemli bir yardımdır ve âyet ve hadislerde büyük önem verilen sadaka örneklerinden birisidir.

Kur'an⁴⁰⁰ ve Sünnette⁴⁰¹ delilleri yer alan ve fıkıh kitaplarında geniş şekilde ele alınan kefâlet alacağı talep konusunda zimmeti zimmete eklemek şeklinde tanımlanır. Bunun anlamı borca kefil olan şahsın o borcu ödemek üzere alacaklının muhatabı haline gelmesidir. Buna göre alacaklı, hem asıl borçludan hem de kefilden alacağını talep hakkına sahiptir. Çünkü bu akit kefil, alacaklı açısından esas borçlu ile aynı konuma getirmektedir. Hz. Peygamber'in “kefil borçludur”⁴⁰² hadisi bu konuda delildir.

Görüldüğü üzere kefalette, kendi zimmetini borçlunun zimmetine ekleyerek onun yüklendiği borcu kendisi de yüklenen kişi (kefil), borcuna kefil olunan şahıs (mekfûlün anı) ve alacaklı (mekfûlün leh) olmak üzere üçlü bir ilişki ağı mevcuttur. İyilikte yardımlaşmanın güzel bir örneği olan kefalet borçluya yardımda önemli bir uygulamadır. Fıkıh kitaplarında konu etrafı biçimde incelenmiştir.

Borca karşılık rehin almak da caizdir. Rehin, çok genel ifadeyle alacağa karşılık borçludan alınan menkul veya gayr-ı men-

⁴⁰⁰ Âl-i İmrân (3), 37; Yusuf (12), 72.

⁴⁰¹ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 88; Tirmizî, “Büyü”, 39, “Vesâyâ”, 5; İbn Mâce, “Sadakât”, 9; Ahmed b. Hanbel, V, 267, 293.

⁴⁰² Ebû Dâvûd, “Büyü”, 88; Tirmizî, “Büyü”, 39, “Vesâyâ”, 5; İbn Mâce, “Sadakât”, 9.

kul bir malı ifade eder. Kur'ân-ı Kerîm'de yolculuk sırasında borcu ispat için bir vasıta mesela bir yazıcı (kâtib) bulunamaması halinde rehin almanın yeterli olacağı belirtilmektedir.⁴⁰³ Bizzat Hz. Peygamber bir Yahûdî'den satın aldığı yiyecek maddesi için zırhını rehin vermiştir.⁴⁰⁴ Hatta Hz. Peygamber'in vefat ettiğinde zırhının Yahûdî'de borç karşılığı rehin bulunduğu rivayet edilmektedir.⁴⁰⁵ Buna göre borcun ödenememesi halinde belli şartlar dâhilinde alacağın rehin maldan tahsili mümkündür. Ayrıntılar fıkıh kitaplarında anlatılmaktadır.

Kaparo, satım veya icâre akdinde müşterinin, sözleşmeyi tamamlaması halinde tarafların anlaştıkları fiyattan düşülmesi, fesih durumunda ise akiddan dönmenin karşılığında yaptırım özelliğini de taşıyan bir hibe olarak mal sahibinde kalması şartıyla yaptığı ön ödemeye denir.⁴⁰⁶ Buna göre satım veya kira akdi tamamlandığında verilen pey fiyata dahil edilerek toplam bedelden düşülecek, akitten vazgeçilmesi halinde ise önden ödenen bedel yani kaparo satım akdi ise satıcıda, kira sözleşmesi ise kiraya verende kalacaktır.

Tanımlandığı ve tasvir edildiği şekliyle kaparo, mezhep imamları döneminden itibaren tartışılan ve cevazı konusunda farklı görüşler serdedilen bir uygulamadır. Çoğunluk fukaha olumsuz yaklaşmaktadır. Mesela Hanefilere göre fâsid, Mâlikîler ve Şâfilere göre batıldır. Bazı istisnalar dışında Hanbelîler ise kaparoyu caiz görmektedirler. Bu konunun delili Nâfî' b. el-Hâris'in Hz. Ömer adına hapisane yapmak üzere Safvân b. Ümeyye'nin evini tanımlanan şekliyle kaparolu olarak satın almasıdır.⁴⁰⁷

O tarihlerde adı İslâm Konferansı Teşkilatı olan İslâm İşbirliği Teşkilâtı'na bağlı İslâm Fıkıh Akademisi 1-7 Muharrem 1414/

⁴⁰³ Bakara (2), 283.

⁴⁰⁴ Buhârî, "İstikrâz", 1, "Büyü", 14, 33, 37, 88, "Selam", 5, 6, "Rehin", 1, 2, 5, "Humus", 18; Müslim, "Müsâkât", 124-126, "Cihâd", 42; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 136...

⁴⁰⁵ Buhârî, "Cihâd", 89, "Megâzî", 86; Tirmizî, "Büyü", 7; Nesâî, "Büyü", 58, 82; İbn Mâce, "Ruhûn", 1...

⁴⁰⁶ DÎA, "Kaparo" md.

⁴⁰⁷ "Bey' u'l-'urbûn", *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye*, Kuveyt 1404-1427, IX, 93-95, 169.

21-27 Haziran 1993 yılında Bruney’de yapmış olduğu VIII. dönem toplantısında geniş müzakereler sonucu 72 no’lu kararıyla kaparo’nun caiz olduğu görüşünü benimsemiş ve karara bağlamıştır.⁴⁰⁸

Cuma Vakti Alış-Verişi Bırakmak

Kur’ân-ı Kerim’de Cuma bir sûreye isim olmuş ve çok açık biçimde ticaret özelinde bütün işlerin bırakılarak namaza koşulması emredilmiştir. Bu, Cuma günü ve Cuma namazının ne kadar önemli olduğunu göstermeye yeter bir bilgidir. Bununla birlikte hadislerde de Cuma gününün sadece namazıyla değil diğer özellikleriyle de bir mü’minin hayatında çok önemli bir yere sahip olduğu ifade edilmektedir. Buna göre Cuma, ibadet ve duanın çok değerli olduğu mübarek bir gündür. Mesela Hz. Peygamber’e salâtü selâm okuma emrinin⁴⁰⁹ Cuma günü daha büyük bir itina ile yerine getirilmesi önem arzeder. Çünkü Hz. Peygamber bu günde kendisine çok salavât getirilmesini istemiş, salavât esnasında meleklerin hazır bulunacağını bitiminde de bunu kendisine ulaştıracaklarını haber vermiştir.⁴¹⁰

Yine cumanın özelliği ve faziletiyle ilgili bir çok hadis varid olmuştur. Hz. Peygamber, “Güneşin doğduğu en hayırlı gün cumadır; Âdem o gün yaratılmış, o gün cennete girmiş ve o gün cennetten çıkarılmıştır; kıyamet de cuma günü kopacaktır”⁴¹¹ sözüyle bu günün özelliğini dile getirmiş; Cuma günü veya Cuma gecesi ölenlerin kabir fitnesinden korunacağını bildirmiştir.⁴¹²

Hız. Peygamber, Cuma günü guslederek namaz için camiye gelip hutbeyi dinleyen mü’minin iki Cuma arasındaki günahla-

⁴⁰⁸ *Karârât ve tavsiyâtü Mecma’i’l-Fıkhî’l-İslâmî el-münbesik min münazzameti’l-mü’tameri’l-İslâmî* (haz. Abdüsettâr Ebû Gudde), Devha 1423/2003, s. 248-249 (1-14. Dönemler; 1-134 arası kararlar).

⁴⁰⁹ Ahzâb (33), 56.

⁴¹⁰ İbn Mâce, “Cenâiz”, 65.

⁴¹¹ Müslim, “Cum’a”, 17, 18; Nesâî, “Cum’a”, 4, 5.

⁴¹² Tirmizî, “Cenâiz”, 72; Ahmed b. Hanbel, II, 169, 176, 220.

rının bağışlanacağını haber vermiştir.⁴¹³ Hz. Peygamber Cuma için camiye erken gelinmesini cumadan geri kalanın cennetten geri kalmış olacağını bildirmiştir.⁴¹⁴ Hz. Peygamber zaruri bir durum olmaksızın / mazeretsiz olarak üç cumayı terk edenin kalbini Allah'ın mühürleyeceğini bildirmiştir.⁴¹⁵

Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre Cebrail (a.s.) Rasûl-i Ekrem'e (s.a.s.) üzerinde siyah bir noktanın bulunduğu parlak bir ayna getirmiş Hz. Peygamberin bunun ne olduğunu sorması üzerine: "Bu cumadır. Allah bu günü sana ve ümmetine bayram kıldı" dedikten sonra şu müjdeyi vermiştir: "Cuma gününde öyle bir zaman dilimi vardır ki ona rastlayıp dua edenin dileği mutlaka Allah Te'âlâ tarafından karşılanacaktır." Hz. Peygamberin ayna üzerindeki siyah noktanın ne olduğunu sorması üzerine de bunun kıyamet olduğunu ve kıyametin de günlerin efendisi olan Cuma günü kopacağını bildirmiştir. Peşinden de Cuma gününü ahiret için kendi aralarında yevmü'l-mezîd olarak isimlendirdiklerini söylemiştir. Hz. Peygamber'in yevmü'l-mezîd'in anlamını sorması üzerine de şu cevabı vermiştir: "Rabbin cennette misk kokularının estiği bir vadi edindi. Cuma günleri burada tecelli edip kürsüsünün etrafında peygamberler, şehitler, sıddıklar ve cennet ehli toplanacak onları huzura kabul edecek, onlar O'na bakacaklar ve Allah Te'âlâ kendilerine şöyle hitap edecektir: "Ben size yaptığım vaatte doğru söyledim. Nimetimi size tamamladım. Burası benim ikram mahallimdir. Dileyin benden." Onlar da: "Senin rızanı isteriz" diyecekler. Peşinden Allah onlara hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir beşerin kalbine doğmadığı nimetler bahşedecektir. Mü'minler Rablerini görmek ve nimetlerin artışı için cumadan daha önemli bir şeye ihtiyaç duymayacaklardır.⁴¹⁶

⁴¹³ Buhârî, "Cum'u'a", 6, 19; Müslim, "Cum'u'a", 26, 27; Tirmizî, "Cum'u'a", 5.

⁴¹⁴ Ahmed b. Hanbel, V, 10.

⁴¹⁵ Müslim, "Mesâcid", 256; Tirmizî, "Cum'u'a", 7; Ebû Dâvûd, "Salât", 203, 204; İbn Mâce, "İkâmet", 93; el-Muvatta', "Cum'u'a", 20.

⁴¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Muhammed Avvâme), IV, 157-159, nr. 5560; Taberânî, *el-Evsat* (nşr. Tanık İvedullah-Abdülmuhsin el-Hüseynî), Kahire 1415, II, 314; VII, 15; Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, VII, 228; Beyhakî, *Şu'abü'l-imân* (nşr.

Hız. Peygamber (s.a.s.) Cuma namazı vakti meleklerin mes-cidin kapısına oturarak öncelikli gelmek sonrasına göre daha fa-ziletli olduğu için erken camiye girenleri gelenleri öncelik sırası-na göre kayda geçtiklerini ve imam minbere çıkıncaya kadar bu işleme devam ettiklerini ve bu andan itibaren de defteri dürüp hutbeyi dinlediklerini beyan etmiştir.⁴¹⁷

Hız. Ali (r.a.) Hız. Peygamber'den şeytanların Cuma günle-ri pazarlara gidip bayraklarını dikerek insanların cumaya git-melerini engellemek için zihinlerini bir takım şeylerle meşgul ettiklerini, meleklerin ise mescidin kapısına oturarak gelen ce-maati öncelik sırasına göre kayda geçtiklerini duyduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁸

İslâm dünyasının her tarafından müslümanları bir araya getiren en büyük toplu ibadet olan hac, arefe gününün cumaya rastlaması halinde "hacc-ı ekber" (büyük hac) olarak anılır.

Bütün bu özelliklerinden dolayı bir Müslüman ticaret de dâhil hangi işle meşgul olursa olsun Cuma günkü işlerini Cuma namazını merkeze alarak planlamalıdır. "Onlar, ticaretin de alım-satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönül-lerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan adam gibi adamlar-dır" âyeti⁴¹⁹ bir de Cuma namazı özelinde hatırlanmalıdır. Buna göre imkânlar ölçüsünde ne kadar camiye erken gelinebilirse o günün feyzinden o kadar fazla istifade etme imkânı olacaktır. Namaz kılındıktan sonra herkes işinin başına gitme hususun-da serbesttir. Kazanacak olanlar bu şekilde davrananlardır. Ti-caretinin dini vecibelerini engellemediği kişilerle ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm az önceki âyetin devamında şunu söyler: "Çünkü Allah, kendilerini, yaptıklarının en güzeli ile mükâfatlandırarak ve lütfundan onlara fazlasıyla verecektir. Allah, dilediğini hesap-

Muhammed Zağlûl), Beyrut 1410, II, 150-151, nr. 5560; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, Beyrut 1412, X, 779-780.

⁴¹⁷ Buhârî, "Cum'u'a", 31, "Bed'ü'l-halk", 6; "Müslim, "Cum'u'a", 24; Nesâîi, "Cum'u'a", 13, "İkâmet", 82...

⁴¹⁸ Ebû Dâvûd, "Salât", 203; Ahmed b. Hanbel, I, 93.

⁴¹⁹ Nûr (24), 37.

sız rızıklandırır.”⁴²⁰ Buradaki mükafat ve rızıklandırma dünya ve ahireti kapsayan bir ihsandır.

Meşguliyetleri terk ederek Cuma namazına gitmeyi emreden âyetler şöyledir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا
إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ
(٦٠) فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ
فَضْلِ اللَّهِ وَادْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (٦١) وَإِذَا رَأَوْا
تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ
خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (٦٢)

“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrıldığınızda Allah’ı anmaya koşunuz ve alışverişi bırakınız. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır. Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lüt-fundan nasip arayın. Allah’ı da çok anın ki kurtuluşa eresiniz. Ama onlar bir ticaret veya eğlence gördüklerinde ona yönelip seni ayakta bırakverdiler. De ki: Allah’ın nezdinde olan, eğlenceden de ticaretten de üstündür. Allah nzik verenlerin en hayırlısıdır.”⁴²¹

Âyet, Cuma vakti meşru bir mazereti olmaksızın alış-veriş ve diğer meşguliyetlerin bırakılmasını emretmektedir. Yasaklanan zaman dilimi, iç ezanın okunmasından namaz kılınıncaya kadarki süredir. Bu zaman içerisinde bir dünya işiyle meşgul olmak Hanefiler’e göre tahrîmen mekruh, çoğunluğu oluşturan diğer fukahaya göre ise haramdır. Hatta Cuma günü Şâfiler’le Hanbelîler vakit girsin veya girmesin, cuma namazını kılmadan yolculuğa çıkmanın haram olduğunu savunmuşlardır. Mâlikîler haramlığı namaz vaktinin girmesi şartına bağlarlar. Bu konuda en hafif görüş Hanefiler’e aittir. Onlara göre vakit girse de yola çıkmak mekruhtur. Burada şuna da işaret etmek gerekir ki yolda

⁴²⁰ Nûr (24), 38.

⁴²¹ Cumu’a (62), 9-11.

Cuma namazını kılma imkânının bulunması veya meşru bir mazeretin oluşması yolculuğa çıkmaya engel değildir.

Cuma günü namaz çağrısına uyumayanların yaptıkları alışverişin hükmü de fikhî olarak tartışılmıştır. Hanefî ve Şâfiîler bu zaman zarfında yapılan alışverişi hukuken geçerli sayarlarken Mâlikî ve Hanbelîler akdin geçerli olmadığı görüşünü savunmaktadırlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İş Hayatı

Teşebbüs / Girişimcilik Ruhunu Diri Tutmak

İslam'ın iki ana kaynağı Kitap ve Sünnet, hem fıkhi (helal) ve hem de vicdani meşruiyet (tayyibât) çerçevesinde teşebbüs ya da yeni adlandırma ile girişimciliği özendirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisine bir şeyler istemek üzere gelen şahsa evinde bulunan bir bez ve su bardağını getirmesini söylemiş, onları açık arttırma ile satarak sermayeye dönüştürmüş, bir kısmı ile yiyecek kalan kısmı ile de balta ve ip alıp vererek odun kesip satmasını istemiştir. Adam da on beş gün sonra on dirhem biriktirmiş olarak gelince: “İşte bu, kıyamet günü dilencilik lekesi ile Allah'ın huzuruna çıkmadan hayırlıdır.” buyurarak girişimciliği teşvik etmiştir.⁴²²

İlkel anlamda, insanlara ihtiyaçlarını karşılayacak bir şey vermek yerine gelir getirici bir iş kurmak ya da kaynak oluşturmak Hz. Peygamber'in önem verdiği bir husustur. Nitekim birisine süt vermek yerine kendi ihtiyaçlarını giderecek sağlamal hayvan vermeyi daha değerli bulmuştur.⁴²³ Hazır yemeyi tasvip etmemiş, sermayeyi tüketmeyi hoş karşılamamıştır. Mesela bir kimsenin sattığı bir taşınmazın parasını bir başka taşınmaza yatırmadığı takdirde o paranın bereketinin gideceğini ifade etmiştir.⁴²⁴

⁴²² Ebû Dâvûd, “Zekât”, 26; İbn Mâce, “Ticârât”, 25.

⁴²³ Müslim, “Zekât”, 73.

⁴²⁴ İbn Mâce, “Ruhûn”, 24; Ahmed b. Hanbel, III, 467; IV, 307.

Girişimcilik, emek veya sermaye ya da sorumluluğa (damân / risk) bağlı her türlü üretim ve ticari faaliyetlerde bulunmayı özellikle arz-talep dengesinin gereklerine göre ticari hayatta açık bulunan alanları tespit edip onları değerlendirmeyi kapsar. Bu, girişimcilik ruhunun diri tutulması için gösterilen bir hedeftir.

Bir Müslümanın, Allah'a kulluk görevlerini ifada kusur etmeden⁴²⁵ O'nun murakabesi altında olduğunun bilinciyle bir başka ifade ile *ihsan* duyarlılığı⁴²⁶ ile çalışmak, küresel ölçekte girişimciliği hedeflemek⁴²⁷ gibi bir ruh içinde bulunması peşinde olunması gereken hedeflerdendir. Mesela bir taraftan hacc yaparken diğer taraftan ticari imkânları araştırmak⁴²⁸ hem girişimciliğe verilen değeri hem de hedeflerdeki büyüklüğü anlatır. Arapların cahiliye döneminde hacc mevsiminden kalma alışkanlıkları sebebiyle hacc esnasında da ticarete devam ettikleri, bunun haccın kabulü önünde engel oluşturup oluşturmadığını tartıştıkları ve sonuçta ilgili ayetler ve Hz. Peygamberin tasvibi ile hacc görevlerinin usulüne uygun yapılması halinde ticaretin hacca engel teşvik etmediği görülmüştür.⁴²⁹ Bugün Müslümanlar açısından hacc mevsiminin ibadetin ruhunu zedelemekten fuar, tanıtım ve ticari faaliyetler için de bir fırsat oluşturacağını ancak bunun yeterince kullanılamadığını da belirtmek gerekir.

Kur'ân-ı Kerim'in deniz ve hava taşımacılığı ile girişimcilik hedefini küresel boyutta gerçekleştirmeyi hedeflediğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda denizlerin sadece gıda ve süs ürünlerinin kaynağı olarak⁴³⁰ değil aynı zamanda taşımacılık için aktif şekilde kullanılıp Allah'ın ihsan ettiği nimetlerin aranmasını istemesi buna işaret eder.⁴³¹

⁴²⁵ Nûr (24), 37.

⁴²⁶ Buhârî, "İmân", 37; Müslim, "1, 5, 6, 7; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16.

⁴²⁷ Cumu'a (62), 10.

⁴²⁸ Bakara (2), 198; Mâide (5), 2.

⁴²⁹ Ebû Dâvûd, "Hacc", 6.

⁴³⁰ Nahl (16), 14.

⁴³¹ İbrahim (14), 32; İsrâ' (17), 66; Hacc (22), 65; Câsiye (45), 12.

وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا
مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا
مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٤٣﴾ سورة النحل

“Allah, taze et yemeniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi hizmetinize vermiştir. Gemilerin orada suyu yararak gittiğini görürsün. Bütün bunlar, O'nun lütfundan nasip aramanız ve sizden beklenen şükürü yerine getirmeniz içindir.”⁴³²

Modern dünyada dev konteyner gemileri ve tankerlerle yapılan ticaretin ne kadar önemli olduğuna bakılırsa bu gerçeklik daha iyi anlaşılabilir.

Öte yandan hava taşımacılığı ve dev kargo uçaklarının ticaret için kullanılmasına dair işaretler ticaretin hızı, yaygınlığı, büyüklüğü ve bu yolla küresel boyuta taşınması konusunda önemli bir işarettir.

Kur'an-ı Kerim, geldiği dönemde insanlarda uçak tasavvuru bulunmadığından ileriye dönük olarak konuya uçuş kanunlarını hatırlatarak dikkat çeker:

أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ
إِلَّا اللَّهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿١٧﴾ سورة النحل

“Göğün boşluğunda uçuşan kuşlara bakmadılar mı? Onları orada tutan ancak Allah'tır. Şüphesiz bunda inanan bir toplum için çıkarılacak çok dersler (âyât) vardır.”⁴³³

أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمْسِكُهُنَّ
إِلَّا الرَّحْمَنُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ ﴿١٨﴾ سورة الملك

“Üstlerinde kanat çırparak uçan kuşlara bakmazlar mı? Onları havada ancak Rahmân tutuyor. Şüphesiz O her şeyi hakkıyla görendir.”⁴³⁴

⁴³² Nahl (16), 14.

⁴³³ Nahl (16), 79.

⁴³⁴ Mülk (67), 19

Buna göre uçuş kanunlarını koyan, bu kanuna göre havada kuşları tutan yani uçmalarını sağlayan Rahmân'dır.

Ayet, insanların bu kanuna dikkat kesilmelerini ve dersler çıkarmalarını istemektedir (âyet).⁴³⁵ Özellikle Allah'ın uçuş kanunlarını Rahmân sıfatına bağlaması hem insanlığa bu yol- la olan lütfunu hem de kulları arasında bir ayırım yapmaksızın bu yasalar için çalışana ya da söz konusu yasalarla çalışana so- nucunu vereceğini taahhüt içindir. Çünkü *rahmân* sıfatı, dünya hayatında herkesi ilgilendirdiğinden çalışanın karşılığını alaca- ğını, *rahîm* ise ahiretteki ilahi rahmet ile mü'minlere muamele edeceğini ifade eder.⁴³⁶ Dolayısıyla evrendeki yasaları keşfedip maddeye uygulayarak teknoloji elde etmek isteyen herkes inan- cına bakılmaksızın bunun karşılığını alabilir. Bugün insanın yaptığı, Kur'ân-ı Kerîm'in işaret edip dikkatle incelenmesini is- tediği uçuş kanunlarının maddeye uygulanması ile uçaklar yapıp uçmasıdır. Bu da sadece askeri güç olarak değil ulaşım ve dev kargo şirketleriyle dünya ticaretinin de belirleyici araçlarından birisi olmuştur. Dolayısıyla deniz ve hava yolu ile yapılacak ti- caretin önemi ve Kur'ân-ı Kerîm'in buna işaret etmesi dikkate alınması gereken hayati konulardır. Teşebbüs / ruhu konusunda Kur'ân'ın gösterdiği hedef açısından da bu konu düşünülmesi gereken bir husustur.

Demirin gücüne ve ondaki yüksek menfaatlere dikkat çe- ken ayetten⁴³⁷ hareketle demir-çeliğe yatırım yapılmasına dö- nük işaretler, caydırıcılığa dayanan savunma sanayiine verilen önem,⁴³⁸ yerin ve göğün kanunları bulunduğu ve bu iki varlık ile içindekilerin insana boyun eğdirilerek emrine verildiğinden işa- retle bunlar üzerinde düşünmeye, araştırmaya (âyet), onlardaki imkânların araştırılıp görülmeye davet edilmesi⁴³⁹ sadece yerin üstünde değil altına da inilmesine, uzay sanayii ve araştırma-

⁴³⁵ Nahl (16), 79; Mülk (67), 19.

⁴³⁶ Neseî, *Medârikü't-Tenzil*, Beyrut 1419/1998, I, 28.

⁴³⁷ Hadîd (57), 25.

⁴³⁸ Enfâl (80), 69.

⁴³⁹ Lokman (31), 20; Câsiye (45), 13.

larına önem verilmesine dair işaretler aynı zamanda girişimciliğin stratejik alanlarda da gösterilmesine dair örneklerdendir. Evrendeki varlıkların araştırılması Allah’a götüren bir yol⁴⁴⁰ olmakla birlikte bunların keşfi ile elde edilecek teknoloji hayatı kolaylaştıran bir lütuf olarak ortaya çıkacak, bu kanunlara sahip olan toplumlar diğerleri nezdinde üstünlük kazanacaklardır. Bugün bu sonuç ortadadır.

İslam öncesi Arap toplumunun “tüccar kavim” özelliği taşıdığı, Arapların ticareti çok iyi bildikleri, girişimci bir yapıya sahip oldukları malumdur. Hz. Peygamber’in ahlâki ölçüler ve dünya-ahiret dengesine bağlı olarak bu ruhu yücelttiği bilinmektedir. Bir örnek olarak zikretmek gerekirse Hakîm b. Hızâm’a (r.a.) bir dinar vererek kendisine bir kurbanlık almasını istemiş, o da bu para ile aldığı kurbanlığı iki dinara satarak Rasûlullah (s.a.s.) için bir dinara başka bir kurbanlık satın almış, bir dinarı da Hz. Peygamber’e (s.a.s.) getirip vermişti. Hz. Peygamber o parayı kendisine sadaka olarak verip Hakîm’e ticaretinin bereketli olması için dua etmişti.⁴⁴¹

Aynı ruhu anlatan diğer bir örnek de şudur: Hz. Ömer’in (r.a.) oğulları Abdullah ve Ubeydullah (r.a.) ordu ile Irak seferine katılmışlar, dönüşlerinde Basra valisi Ebû Mûsa el-Eş’arî’ye (r.a.) uğramışlardı. Ebû Mûsâ, hazineye ait bir miktar malı Halife Ömer’e verilmek üzere kendileriyle Medîne’ye göndermek istemişti. Ancak bununla bir ticaret de yapabilmeleri için kendilerine o malı borç olarak vermeyi onunla Irak’tan aldıkları malı Medîne’de satarak, anaparayı Halifeye vermelerini, kârın da kendilerine kalması önerisinde bulunmuş, onlar da kabul etmişlerdi. Anlaştıkları gibi yaptılar ve elde ettikleri kârı ayırıp anaparayı Halife Hz. Ömer’e (r.a.) verdiklerinde o: “Bütün ordu sizin gibi borç aldı mı?” diye sormuş, “hayır” cevabını alınca da: “Böyle bir ayrıcalık olmaz” deyip hem malı ve hem de kârı ödemelerini istemişti. Bunun üzerine Ubeydullah söz almış ve: “Ey

⁴⁴⁰ Nûr (24), 46; Mû’mîn (40), 64; Mülk (67), 3-4; İnfîtâr (82), 7; Gâşiye (88), 17-20; Tîn (95), 4.

⁴⁴¹ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 27; Tirmizî, “Büyû”, 34.

müminlerin Emiri! Bu kâr devlete ait değil, çünkü mal eksilse ya da başına bir iş gelip yok olsaydı onu biz ödeyecektik” deyince Hz. Ömer (r.a.) ödemelerinde ısrar etmiş, Ubeydullah da aynı cevabı vermişti. Bu tartışma üzerine orada bulunanlardan biri: “Konuyu, kâr-zarar ortaklığı (mudabere) üzerinden yorumlamak mümkündür” diye bir fikir vermiş, buna ikna olan Hz. Ömer (r.a.) anapara ile kârının yarısını alıp Devlet Hazinesi’ne koymuş, Abdullah ve Ubeydullah da diğer yarısını almıştı.⁴⁴²

Benzer bir örnek Medine’de yaşanmıştır. Hz. Peygamber’in Muhacir-Ensar kardeşliği (muâhât) uygulaması çerçevesinde Ensardan Sa’d b. Rabi’ muhâcir kardeşi Abdurrahman b. Avf’a: “Ben zengin birisiyim, malımın yarısını sana veriyorum” teklifine karşılık Abdurrahman ona teşekkür edip çarşının yolunu göstermesini istemiş ve yaptığı ticaretten kazandığı parayla geçimini sağlamıştır.⁴⁴³

Bizzat Hz. Peygamber’in risâlet görevinden sonra da ticari faaliyetler içinde bulunduğu örnekler mevcuttur. Bazılarını zikretmek mümkündür. Mesela bir kafileden veresiye satın aldığı bir danayı kârlı bir şekilde satmış ve kazancını dullara dağıtmıştır.⁴⁴⁴ Kendisinde alacağı olan birisi, ileri geri konuşmaya başlayınca sahabeden o zata tepki gösterenlere Hz. Peygamber: “Hak sahibinin konuşmaya hakkı vardır, siz ona bir deve alıp verin” buyurmuş ve kendisine alacağını fazlasıyla karşılayan bir deve alınıp verilmiştir.⁴⁴⁵

Şu örnek Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ticari faaliyetler içinde bulunduğu ve zaman zaman yaşadığı sıkıntılara dair önemli bir örnektir. Kendisi bir köylüden kısrak satın almış, bedelini ödemek için de peşinden gelmesini istemiş ve hızlıca yürümeye başlamıştı. Satıcı ağırdan almış ve yavaş yavaş yürürken halktan, Hz. Peygamber’in satın aldığını bilmediklerinden o kısrak almak üzere pazarlık yapanlar olmuştu. Kısrak Hz. Peygam-

⁴⁴² Mâlik, *el-Muvatta’*, “Kırâd”, 1.

⁴⁴³ Buhârî, “Menâkıbü’l-ensâr”, 3.

⁴⁴⁴ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 9.

⁴⁴⁵ Müslim, “Müsâkât”, 118-122.

bere sattığından daha fazla fiyat veren birisi çıkınca satıcı Hz. Peygamber'e: "Kısağı alacaksan al, yoksa ben onu sattım!" diye bağırınca Rasûlullah (s.a.s.) ona: "Ben bu kısağı senden satın almadım mı?" diye sormuş, satıcı da: "Hayır vallahi, ben kısağı sana satmadım" diye cevap vermişti. Hz. Peygamber (s.a.s.) ise: "Ben bu kısağı senden satın aldım" deyince satıcı: "O zaman şahit göster, ispat et" diye mukabelede bulunmuş oradan geçmekte olan Huzeyme b. Sâbit ortaya atılıp: "Ben senin bu hayvanı Hz. Peygamber'e sattığına şahidim" diye tanıklık etmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) Huzeyme'ye: "Bu adam kısağı bana sattığında sen orada değildin neye dayanarak şahitlik ediyorsun" diye sormuş, Huzeyme de: "Ey Allah'ın Rasûlü, ben, Allah'ın seni tasdik etmesiyle şahitlik ediyorum" cevabını vermişti.⁴⁴⁶ Diğer bir rivayette: "Yâ Rasûlallah! Ben biliyorum ki sen hiçbir zaman yalan söylemedin ki! Hep hak / doğru olanı söyledin! Biz dinimiz konusunda daha fazlasıyla seni tasdik ettik, bu ne ki!" diye cevap vermiştir.⁴⁴⁷ Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.) Huzeyme'nin şahitliğini iki erkeğin şahitliğine denk saymıştır.⁴⁴⁸

Ticaret alışkanlığı ve ticari zekâ, adalet ve hakkaniyete riayet açısından yorumlanabilecek zenginlikteki şu hadis yol gösterici olarak önemlidir:

Aralarında çıkan sorun sebebiyle bir işçi hakkını almadan işini bırakıp gitmiş, işveren onun hakkını bir koyun olarak ayırmıştı. Hayvan üremiş ve vadileri dolduracak çokluğa ulaşmıştı. İşveren hayvanları güdecek çobanlar ve sürüyü koruyacak köpekler almış ve bir gün işçi gelip hakkını istediğinde mevcut haliyle sürüyü kendisine teslim etmişti ki bu olay Allah'ın hoşuna gitmiş, bu yaptığı ile Allah'a yalvarıp istediğini almıştı.⁴⁴⁹

Girişimcilik, ticari hayatın daha özellikli bir eylemidir. Açık bulunan alanları değerlendirmek, stratejik hedeflere yatırım yapmak onun özelliklerindendir. Bu, Allah ve Rasûlünün sadece

⁴⁴⁶ Ebû Dâvûd, "De'avât", 20; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 215.

⁴⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968, IV, 380.

⁴⁴⁸ İbn Sa'd, IV, 380; Ebû Dâvûd, "De'avât", 20; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 215.

⁴⁴⁹ Buhârî, "Enbiyâ", 53, "Edeb", 5; Müslim, "Zikir", 100.

kişisel olarak değil devlet olarak da Müslümanları teşvik ettiği ve gösterdiği bir hedeftir. Özellikle dünya milletleri arasında güçlü bir konuma sahip olmak için bu hedefler doğrultusunda çalışmak kaçınılmazdır.

El Emeğinin Değeri

Hız.Peygamberin el emeğine büyük değer verdiğini, başkasına yük olmayı hoş karşılamadığını biliyoruz. Çalışma ile ilgili şöyle buyurur:

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ
أَطْيَبَ مَا أَكَلَ الرَّجُلُ مِنْ كَسْبِهِ وَإِنَّ وَلَدَ الرَّجُلِ مِنْ كَسْبِهِ

Hız. Âişe'nin rivayet ettiğine göre Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kişinin yediği şeyin en hoşu el emeğine / kendi kazancına dayanandır. Çocuk da ebeveynin kazancındandır. [Çocuklarınızın kazançlarından yiyebilirsiniz].”⁴⁵⁰

مَا أَكَلَ أَحَدٌ طَعَامًا قَطُّ خَيْرًا مِنْ أَنْ يَأْكُلَ مِنْ عَمَلٍ يَدِهِ
وَإِنَّ نَبِيَّ اللَّهِ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَأْكُلُ مِنْ عَمَلٍ يَدِهِ

“Hiç kimse asla el emeğiyle kazandığından daha hayırlı bir yiyecek yememiştir. Allah'ın nebisi Dâvûd (a.s.) da el emeğini yerdi.”⁴⁵¹

İslâm ahlâkının kazançla ilgili en önemli ilkelerinden birisini belirleyen bu hadislerle göre en hayırlı ve insana huzur-mutluluk veren kazanç, kişinin kimseye yük olmadan hayatının temel ihtiyaçlarını bizzat kendi emeği ile elde ettikleridir. Kişinin kendi hizmetini kendisinin görmesi de bu hadisin kapsamındadır. İlk olarak bu tutumun mutlulukla ilişkisi vardır. Son dönemlerde

⁴⁵⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 1; Dârimî, “Büyû”, 6; Ahmed b. Hanbel, VI, 31, 42...; ayrıca bk. Tirmizî, “Ahkâm”, 22; İbn Mâce, “Ticârât”, 64; Dârimî, “Büyû”, 6; Ahmed b. Hanbel, VI, 162 / Ebû Dâvûd, “Büyû”, 77; Nesâî, “Büyû”, 1; İbn Mâce, “Ticârât”, 64; Ahmed b. Hanbel, II, 214.

⁴⁵¹ Buhârî, “Büyû”, 15, “Enbiyâ”, 37.

yapılan araştırmalarda kişinin kendisinin kazancının ya da kendi hizmetini kendisinin görmesinin ona sağladığı mutluluğun daha kalıcı ve daha huzur verici olduğu tespit edilmiştir. Söz gelimi kişinin kendi yetiştirdiği bir sebze ile yine kendisinin ondan yaptığı yemeğin başkalarının yetiştirdiği ve başkalarının yaptığı yemeğe göre daha fazla ve uzun süreli mutluluk verdiği, kişinin içine daha çok sindiği tespit edilmiştir. Bu sebeple hadiste tıb / tayyib kökünden gelen insana hoş bir lezzet / koku veren, onu saran, iç dünyasını ferahlatan adeta iliklerine kadar işleyen özel-lik arzeden, saf, katışıksız, fıtrata uygun tabii hali ifade eden etyab kelimesiyle ifade edilmiş olması da bu açıdan anlamlıdır.

İkinci olarak kendi ihtiyacını karşılayabilecek güce, imkana sahip olanların bir başkasına yük olmamaları gerekir. Bu insanın onurunu kırıcı bir özellik taşır. Hz. Peygamber hadislerinde dilenciligi yüzüstlük ve onursuzluk olarak nitelemiştir.⁴⁵² Dolayısıyla dilencilik asalaklık, başkalarının sırtından geçinme demektir ki hadiste de belirtildiği üzere insanın mükerrer sıfatını / şerefini⁴⁵³ ayaklar altına alan bir tutumdur. Nitekim bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “Sizden birinizin dağa giderek bir arkalık odunu yüklenip satarak ihtiyacını karşılamasıyla şerefini kurtarması –verilir veya verilmez ayrı bir şey ama– insanlardan istemekten daha hayırlıdır.”⁴⁵⁴

Buna göre ülkemizde simit satmak, ayakkabı boyacılığı yapmak gibi sermaye gerektirmeyen ve herkesin yapabileceği basit işler bile dilenmekten daha şerefli- dir. Nitekim Hz. Peygamberin bu yöndeki uygulaması ve peşinden söylediklerinden böyle bir netice çıkmaktadır. Olay şudur: Ensardan bir zat kendisine gelerek bir şeyler isteyince Hz. Peygamber: Evinde hiçbir şeyin yok mu diye sordu. Adam: “Bir kısmını giydiğimiz bir kısmını da yaygı olarak kullandığımız bir bez / çul gibi bir şey ile su içtiğimiz bir de bardak var” dedi. Hz. Peygamber: “Onları bana getir”

⁴⁵² Müslim, “Zekât”, 103.

⁴⁵³ İsrâ’ (17), 70.

⁴⁵⁴ Buhârî, “Müsâkât”, 13, “Zekât”, 50, “Büyû”, 15; Müslim, “Zekât”, 107; İbn Mâce, “Zekât”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 167.

buyurdu. Adam getirdi. Hz. Peygamber onları eline alıp yanındakilere: “Bunları satın alacak var mı” diye sordu. Sahebeden birisi: “Ben bir dirheme alayım” deyince Hz. Peygamber: “Daha fazla veren yok mu?” diye sordu. Bir başka sahâbi: “Ben iki dirheme alayım” dedi. Hz. Peygamber malı ona verip iki dirhemi aldıktan sonra o dilenene şunu söyledi: “Şu iki dirhemi al. Biriyle yiyecek satın al evine götür. Bir dirheme de bir balta al bana getir.” Adam Hz. Peygamber’in dediği gibi yaptı ve baltayı alıp kendisine getirdi. Hz. Peygamber baltaya kendi elleriyle bir sap takarak buyurdular ki: “Bu baltayı al. Odun kes ve sat. Seni on beş gün görmeyeyim.” Adam buna uydu ve on beş gün sonra on dirhem biriktirmiş olarak geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Onun bir kısmıyla yiyecek, bir kısmıyla giyecek satın al” dedikten sonra şu uyarıyı yaptı: “İşte bu kıyamet günü dilencilik lekesi ile Allah’ın huzuruna çıkmadan hayırlıdır. Dilencilik ancak üç kişi için düşünülebilir: Fakr u zaruret içinde bulunan, ağır borç yükü altında ezilmiş gariban, ızdırap verici kan bedeli ödemek durumunda kalan kişi.”⁴⁵⁵

Üçüncü olarak el emeği kazançla ilişkiyi daha sağlıklı bir zemine oturtur. Emek harcanarak elde edilmiş bir eşyanın sahibi ile bütünleşmiş bir hali vardır. Ona ruh veren emek olduğu için emeğin sahibi malını hazır bulmaya göre onu daha korumacı, daha fazla itinalı ya da esirgeyici biçimde kullanma ihtiyacı hissederek. Türkçemizde kullanılan “el emeği”, “göz nuru”, “alın teri”, yine Türkçe’deki miras değil alın teri ya da mirasyedi gibi ifadeler üretilen ya da kazanılan varlıkta sağlanan başarının ifadesi olsa da onun değerine de önemli bir vurgudur. Dolayısıyla hazır bulanın ona emek vermediği için malın kıymetini bilmediğini de ifade eden son derece anlamlı sözlerdir. Sonuç olarak bu ilişki malı koruma ilkesinin yansıması açısından oldukça anlamlıdır.

Dördüncü olarak “kendi el emeğinin kazancını yemek” ifadesini sembolik bir anlatım olarak değerlendirecek olursak –ki hadislerde bu derinlik her zaman vardır– kişinin bireysel olarak başkasına ya da millet olarak dışa bağımlılıktan kurtulması, ba-

⁴⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 26; İbn Mâce, “Ticârât”, 25.

ğımlı olmaması, toplum olarak kendi ihtiyaçlarını bizzat kendisinin üretimiyle karşılaması, özellikle stratejik maddelerde kendi kendisine yeter hale gelmesi çok daha değerli ve çok daha güven verici bir nitelik arzeder. Çünkü herkes ya da her millet kendi ihtiyaçlarını önceleyeceği, kendi dengelerini gözeteceği için bağımlı olan her zaman ikinci planda kalmaya, bazı hallerde de dışarıdan gelecek olandan mahrum kalmaya mahkûmdur. Üretim, bilgi bir güç olduğu için anlaşmazlık durumunda karşı tarafın her zaman bir silah olarak kullanması da mümkündür. Hz. Peygamberin bu hadisine bir de bu gözle bakmak gerekir.

Burada üretimden sadece günlük gıda ya da kazanç anlaşılmalıdır. Bireysel anlamda kişiye zaruri olarak lazım olan ne varsa buna dahildir. Sürekli ihtiyaç olan bir konuda hep başkasının yardımına başvurmak yerine kendi kendisine yeter hale gelmeyi de bu hususa dahil edebiliriz. Burada bilgisayar kullanımı, yabancı dil bilgisi vs. örnek olarak zikredilebilir.

Hadisteki çocuğun ebeveynin kazancı olduğuna dair kısım onun malından yararlanmaya bağlı olarak varid olmuştur. Çocukların anne-babalarına bakma yükümlülüklerini ısrarla belirten birçok âyet ve hadis vardır.⁴⁵⁶ Bu nasslara binaen ihtiyaç durumunda anne-baba çocuklarının mallarından istismar etmemek kaydıyla ihtiyaç miktarınca yararlanma hakkına sahiptirler.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Konu hk. Bk. Saffet Köse, "İslâm Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 12, Konya 2008, s. 345-368.

⁴⁵⁷ Bk. Saffet Köse, "İslâm Hukukunda Çocuğun Çalışması, Gelirinin Korunması ve İstismarını Önleyici Tedbirler", *Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu*, Rize 30 Eylül-2 Ekim 2005, Ensar Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

Allah'ın Rızkı Temine Vesile Kıldığı İşin Kıymetini Bilip Onda Sebat Etmek Gerekir

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (مَنْ أَصَابَ مِنْ شَيْءٍ فَلْيَلْزَمْهُ)

Enes b. Mâlik'ten (r.a.): Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Allah, kime rızkını temin için bir iş ihsan etmişse onun kıymetini bilip onda sebat gösterebilir."*⁴⁵⁸

Allah, yarattığı bütün varlıklar⁴⁵⁹ gibi insanların⁴⁶⁰ da rızkını üzerine almıştır. Ancak insana düşen bu rızkı araması bir başka ifade ile sebeplere sarılması sonra da sonucu Allah'a bırakmasıdır.⁴⁶¹ Buna tevekkül denir.⁴⁶²

Kur'an-ı Kerim rızık konusunda iki noktaya dikkat çeker. Birincisi nimetin sahibine kör kalıp onun zikrinden yüz çevirenin geçimi darlaşır, ahirette de kör olarak diriltilir.⁴⁶³ Şayet Allah'ın emir ve yasaklarına gönülden bağlılık gösterip saygılı davranırsa Allah ona darlık anında bir çıkış yolu gösterir ve ummadığı yerden rızıklandırır,⁴⁶⁴ yer ve göklerin bereketi onlara açılır.⁴⁶⁵

Hz. Peygamber de rızık konusunda iki hususun önemine dikkat çeker. Birincisi toplumdaki zayıflara saygılı davranmak rızkın sebeplerindendir. Hadis-i Şerif'de şöyle buyrulur: "Bana zayıfları çağırın da onların yüzü suyu hürmetine Allah'dan düşmanlara karşı zafer dileyeyim. Çünkü siz ancak zayıflarınızın hayır duası, bereketi ile rızıklandırılır ve yardım görürsünüz..."⁴⁶⁶

İkincisi de bir işe başlayan kişi o işte sebat etmeli ve zorunlu

⁴⁵⁸ İbn Mâce, "Ticârât", 4.

⁴⁵⁹ Hud (11), 6; Ankebût (29), 60.

⁴⁶⁰ En'âm (6), 151; İsrâ (17), 31; Tâhâ (20), 132; Ankebût (29), 60.

⁴⁶¹ Fatır (35), 12; Mülk (67), 15.

⁴⁶² bk.Şûrâ (42), 36; Talâk (65), 3.

⁴⁶³ Tâhâ (20), 124-126.

⁴⁶⁴ Tâhâ (20), 132; Talâk (65), 2-3.

⁴⁶⁵ A'râf (7), 96.

⁴⁶⁶ Nesâî, "Cihâd", 43; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 70; Tirmizî, Cihâd", 24; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, V, 167.

bir sebep olmadıkça ondan vazgeçmemelidir. Başlıkta yer verilen hadis bu hususu anlatır: “Allah, kime rızkını temin için bir iş ihsan etmişse onun kıymetini bilip onda sebat gösterebilir.”⁴⁶⁷

İnsan gerekli istişareleri yapıp karar vererek bir işe başladıktan sonra işine sıkı sarılmalı ve onda sebat göstermelidir. Bu, kendi işi olabileceği gibi ücretli olarak çalıştığı bir iş de olabilir. Zira sebat kendine güvenin ifadesi olduğu kadar başkası tarafından güvenilmenin de zeminidir. Sürekli iş değiştiren ve sebat etmeyen insanlar güven kaybına sebep olduklarından yıpranma ile sonuçlanacak bir sürece girme riski taşırlar.

Amacı gerçekleştirmek için başlanılan işte sebat göstermek fitrat yasasıdır. Evrende hiçbir sonuç belli merhalelerden geçmeksizin elde edilememektedir. İnsanın kendi oluşumu, büyümesi, mahsulatın bitışı ve gelişimi sonra da olgunlaşması, eğitim-öğretim süreçleri hep belli bir zamanı gerekli kılmaktadır. Aynı şekilde başlanılan işte sabır-sebat göstermek de bu kanuna tabidir.

Gerek yatırımlarda, gerek üretimde ve gerekse herhangi bir işte çalışmada sebat göstermek öncelikle o işe devam edeceği niyet, azim ve kararlılığında olmak demektir. Bu sayede insan işini sahiplenebilir, onu benimseyebilir, ona değer verebilir, onu önemseyebilir, işine motive olabilir ve o konuda kendisini geliştirebilir, olgunlaştırabilir, uzmanlaşabilir ve markalaşabilir bir müddet sonra da aranan birisi haline gelebilir. Çalıştığı işte kendisini geçici gören, onu benimsemeyen ya da sevmeyen hem onu geliştiremez hem de verim sağlayamaz. Bugün de belli firmaların tanıtım levhalarına kuruldukları tarihi yazmaları, büyük markaların köklü bir geçmişe ve geleneğe sahip olmaları, babadan oğula, dededen toruna yapılan işlerdeki başarı bu sürekliliğin ve sebatın eseridir. Hz. Peygamber’in yakınlar arasındaki ilişkiyi sıkı tutmanın rızkı arttırdığına dair hadis-i şerifine⁴⁶⁸ Allah’ın ihsanı yanında bir de bu açıdan bakmak gerekir. Bu sebeple Hz. Peygamber’in (s.a.s.) işte sebatı tavsiye eden ha-

⁴⁶⁷ İbn Mâce, “Ticârât”, 4.

⁴⁶⁸ Buhârî, “Büyü”, 13; İbn Mâce, “Edeb”, 57.

disini daha netleştiren Nâfî'den gelen rivayettir. Kendisi Şam ve Mısır'a ihracat yaptığını ancak bundan vazgeçip Irak'a mal göndermeye başladığını söylediğinde Hz. Âişe (r.a.) kendisini uyararak şöyle demiştir: "Böyle yapma! Sana ne oldu ve ticaretinde ne sorun yaşadın da değişiklik yaptın? Ben Rasûlullah'ı (s.a.s.) şöyle söylerken işittim:

Allah rızkınız için bir işi sebep kıldığında onu değiştirmeyi gerektiren bir durum meydana gelmedikçe ya da istenmeyen bir hal oluşmadıkça onu terk etmeyin."⁴⁶⁹

Sebat, hedefe giden yolda merdiven basamaklarını sabırla çıkmaya benzer. Bir anda zirveye atlayamayan insan azim, kararlılık, sabır ve sebat ile merdiven basamaklarını çıkarak hedefe ulaşır. Amaca ulaştığında huzur bulur, mutlu olur ve yorgunlukları gider. İşte sebat ve süreklilik, insanın hastalandığında tabibin kendisi için öngördüğü tedavi sürecinde ilaçlarını muntazaman almak üzere gösterdiği sabır ile sağlığına kavuşmasına benzeyen bir süreçtir. Dolayısıyla sebat işinde güçlüklerle mücadele etmenin ve onu yenmenin sonuçta başarmanın mutluluğunu yaşamamanın adıdır.

Bu bağlamda geçim için Allah'ın geçimine vasıta kıldığı işin kıymetini bilip ve herhangi bir aksilik olmadıkça o işte ilerleyerek kendisini geliştirmesi o yolla rızkını genişletmesi bereketin, verimliliğin, sürekliliğin sebebidir. Şu ayet bu konuda yolumuzu aydınlatmaktadır:

وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ

"Karşılaştığın meselede işi bilenlerle istişare et. Bir de karar verdin mi sebeplerini işle"⁴⁷⁰ ve sonucunu Allah'a havale ederek (tevekkül) işine devam et."⁴⁷¹

⁴⁶⁹ İbn Mâce, "Ticârât", 4.

⁴⁷⁰ Fâtır (35), 12; Mülk (67), 15.

⁴⁷¹ Âl-i İmrân (3), 159.

İşçinin İşin, İşverenin İşçinin Hakkını Vermesi

Hz. Peygamber'in işçi-işveren ilişkilerini konu alan ve genel esasları belirleyen meşhur bir hadisi vardır. Şöyle ki:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ مَرْفُوعًا: (أَعْطُوا الْأَجِيرَ أَجْرَهُ قَبْلَ أَنْ يَجِفَّ عَرْقُهُ وَأَعْلِمَهُ أَجْرَهُ وَهُوَ فِي عَمَلِهِ).

“Ebû Hureyre'nin merfu⁴⁷² [aynı rivayet Abdullah b. Ömer'den de gelmektedir] olarak rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “İşçiye [hak ettiği] ücreti alın teri kurumadan verin.”⁴⁷³ İş esnasında da o iş için alacağı ücreti de bildirin.”⁴⁷⁴

Aynı konuda diğer bir hadis de şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-
: (قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ثَلَاثَةٌ أَنَا خَصْمُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ كُنْتُ
خَصْمَهُ خَصَّمْتُهُ رَجُلٌ أَعْطَى بِي ثُمَّ غَدَرَ وَرَجُلٌ بَاعَ حُرًّا
فَأَكَلَ ثَمَنَهُ وَرَجُلٌ اسْتَأْجَرَ أَجِيرًا اسْتَوْفَى مِنْهُ وَلَمْ يُوفِهِ).

“Ebû Hureyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Allah Te‘âlâ buyurmuştur ki: Üç grup insan vardır ki kıyamet gününde onun doğrudan davacısı benim. Ben kime davacı olursam o davayı kaybeder. Birincisi benim adımla anarak söz verip de sözünde durmayan; ikincisi hür bir kimseyi satıp da parasını yiyen; üçüncüsü de işçi tutup da onun emeğini istediği gibi kullanıp onun hakkını vermeyen istismarcılar.”⁴⁷⁵

Hz. Peygamber bu hadislerinde işçi-işveren hakları hususunda birisi işçi diğeri de işveren ile ilgili olarak dört temel ilke ortaya koymaktadır:

⁴⁷² Hz. Peygambere nispet edilen söz, fil ve onaylar (takrîr) için kullanılan bir hadis usulü terimi.

⁴⁷³ İbn Mâce, “Ruhûn”, 4.

⁴⁷⁴ Beyhâkî, es-Sünenü'l-kübrâ, VI, 120.

⁴⁷⁵ Buhârî, “Büyü”, 106, “İcâre”, 10; İbn Mâce, “Ruhûn”, 4; Ahmed b. Hanbel, II, 358.

Birincisi işçinin işin hakkını vermesi gerekir. Alın teri ifadesi bunu anlatır.

İkincisi işçinin alacağı ücretin kendisine bildirilmesidir ki rızasının olup olmadığı ortaya çıksın ve gönül hoşnutluğu sağlansın. İş, bir akit olduğundan işveren ile işçi, iş ve ücret konusunda daha baştan anlaşmalı ve rızayı bozacak karanlık noktaları aydınlatmalıdırlar. Aksi bir durum ihtilafları beraberinde getireceğinden gereksiz çekişmelere ve haksızlıklara sebep olacaktır.

Üçüncüsü işverenin işçinin hakkı ne ise onu vermesi gerekir.

Dördüncüsü de hakkının geciktirilmeden zamanında verilmesi lazımdır.

Bunlar üzerinde kısaca şu şekilde durabiliriz.

İş Meşru Olmalı ve İşçi İşin Hakkını Vermelidir

İşçi belli bir işi ücret karşılığında yapan bir anlamda emeğini satan kişi demektir. İş, sürekli olabileceği gibi belli bir iş ile de sınırlı olabilir. Birincisi aylıklı ikincisi yevmiyeli işçidir. Her ikisi de ülkemizde uygulanmaktadır. Burada temel esas, işin yasaklanmış bir iş olmaması bir başka ifadeyle işin meşru olması, işçinin de ele aldığı işin hakkını vermesidir. Şu âyet bu hususa işaret etmektedir.

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّاهُ حَيَاةً طَيِّبَةً
وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (سورة النحل: ٧٦)

“Erkek olsun kadın olsun, kim inanmış bir insan olarak yaptığı işi doğru dürüst / gerektiği gibi / usulüne uygun şekilde yaparsa kesinlikle ona çok hoş bir hayat yaşatacağız ve böylelerinin ecirlerini de hiç kuşkusuz yapmış olduklarının daha güzeliyle vereceğiz.”⁴⁷⁶

Âyetten anlaşıldığı kadarıyla bir işin öncelikle meşru olması (sâlih) sonra da onun hakkının verilerek yapılması iki cihan sadetini kazandıran bir özelliğe sahiptir. Böyle bir iş ve işçinin de dürüstçe vazifesini yapması kazancın helal olmasını sağlar. Böy-

⁴⁷⁶ Nahl (16), 97.

lece hem iş hem de kazanç kişinin içine siner, ona huzur verir. Bu da dünyada mutluluk kaynağı olur, Allah'ın manevî yardımını çeker. Böyle bir çalışma da doğası gereği yapılan işe talebi arttıracığından dünyada kazancı bereketlendirir, ahirette de ecrin kat kat verilmesinin sebebi olur.

Hız. Âişe'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber de şu hadis-i şerifinde aynı hususa vurgu yapar:

عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
”إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُحِبُّ إِذَا عَمِلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يُتْقِنَهُ“

“Sizden biriniz bir iş yaptığında Allah (c.c.), yaptığınız içinize sinecek ölçüde hakkını vermenizi sever.”⁴⁷⁷

Hadisten açıkça anlaşıldığı üzere öncelikle bir işi yapan onu becerebilecek bir güce ve donanıma sahip olması gerekir. Başka türlü işin hakkını vermek mümkün değildir. İkincisi de her işin kendine özgü, onun fitratından / doğasından kaynaklanan kuralları vardır. Onun mutlaka gözetilmesi, dürüstçe uygulanması, ihmal edilmemesi, en küçük bir ayrıntının bile gözden kaçırılmaması gerekir. Kur'an-ı Kerim de daha açık biçimde şu âyetiyle tabii kurallarına uyarak işin hakkını vermeyi emreder:

وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Evlere kapılarından girin. Allah'ın emir ve yasaklarına karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun. Umulur ki kurtuluşa erersiniz.”⁴⁷⁸

Meşhur müfessir Zemahşeri'nin (ö.538/1144) yorumuyla âyet şunu ifade eder: “Her işi kendi tabii kuralına / metoduna göre layık-ı veçhiyle yapın. Aksini yapmayın.”⁴⁷⁹

Ayetten ve bu yorumundan anlaşıldığı kadarıyla her işin bir

⁴⁷⁷ *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (nşr. Hüseyin S. Esed), Dımaşk 1404/1984, VII, 349; Beyhaki, *Şu'abü'l-îmân* (nşr. Abdülali A. Hâmid), Bombay-Riyad 1423/2003, VII, 233.

⁴⁷⁸ Bakara (2), 189.

⁴⁷⁹ *el-Keşşâf*, I, 235.

münasibi, yöntemi, ona ait tabii kuralı vardır. O da onun kapısından girmektir. Yani kuralını uygulamaktır. Maksada ulaştırılan budur. İyilik (birr) de bundan doğar. Onun aksini yapmak işleri tersine götürür. Ebussuûd Efendi'nin (ö.982/1574) ifadeyiyle kural dışılıkta ('udûl) iyilik yoktur.⁴⁸⁰

Bu âyette anlatıldığı üzere zaten evlere kapıdan girilir. Tabii olan budur. Cahiliye Araplarının yaptığı gibi evlere arkadan girmek ve bundan hayır ummak tabii olana aykırılık taşıdığı için hayırlı bir sonuç vermez. Bütün işler böyledir.⁴⁸¹ Buna göre ister imalat isterse hizmet sektöründe ya da bir başka şeyde olsun bir işin hakkını vermemek kul hakkına girmek anlamına gelir ki bunun affı yoktur. Kul hakkından daha önce bahsedilmişti.

Burada aynı konuyla bağlantılı olarak Hz. Peygamber'in şu hadisi de dikkate alınmak durumundadır:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
قَالَ الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ النَّاسُ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُؤْمِنُ
مَنْ أَمِنَهُ النَّاسُ عَلَى دِمَائِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ

“Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Gerçek Müslüman diğer insanların elinden ve dilinden selamette olduğu, gerçek mü'min de insanların kanları ve malları konusunda güvende olduğu kimsedir.”⁴⁸²

Bazı ilave ve farklılıklarla aynı temada birçok rivayeti bulunan⁴⁸³ bu hadis yapılan işin hakkını verme konusunda da önemli bir hususu ihtiva etmektedir.

Yaptığı işin hakkını vermeyerek insanların haksız yere parasını alan kişinin ürettiği ya da tamirini yaptığı mal güvenli değildir. Canını ilgilendiren bir hususta gereken özeni göster-

⁴⁸⁰ *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, Beyrut 1983, I, 203.

⁴⁸¹ Bk. Saffet Köse, “Sosyal Bir Sorun Olarak Trafik (Kur'an-Sünnet Bağlamında Bir Yaklaşım)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.15, Konya 2010, s. 16-17.

⁴⁸² Nesâî, “İmân”, 8.

⁴⁸³ *Concordance*, II, 507.

meyen kişiden can emniyette değildir. Mesela otomobilinin fren sistemlerinde arıza olan birisinin aracını gerektiği şekilde tamir etmeyen tamirci ya da bu parçanın üretiminde gerekli özeni göstermeyen imalatçı bu hadisin muhatabıdır. Bu özensizlik sebebiyle çalışmayan ya da yeterince işlevsel olmayan firenden dolayı bir kişi ya da grup hem malından hem canından olabilir. Ödediği para ve kaybettiği zaman da ek bir külfettir. Şimdi zarar gören bu insanlar bu tür işçi ve üreticinin elinden selamette midirler? düşünülmelidir. Bu hususu sağlık ve gıda sektörüne ya da diğer hayati alanlara uyguladığımızda da maalesef birçok insanın zihninde, verilen örnek cinsinden hatıralar canlanacaktır.

Buraya kadar söylenenleri özetleyecek olursak işçi, yapacağı işi bilmeli ve onun gerektirdiği donanımına sahip olmalıdır. İkincisi de işçinin hakkını vermeli ve bunun için gereken çabayı göstermelidir, yaptığı iş onun içine sinmeli ve tatmin olmalıdır.

Sonuncusu bir diğer esası da zorunlu kalmaktadır. Bu da sorumluluk bilincine sahip olmaktır. Kısaca buna iş ahlâkı da diyebiliriz. Bu olmadığında vicdanın devreye girmesi söz konusu olmaz. Bir işi yapan, iç dünyasında huzur bulabiliyor ise bu onun hakkını verdiğinin bir işareti sayılabilir. Vicdani bir huzursuzluk, kalpteki bir kıpırtı sorumluluğun tam anlamıyla yerine getirilemediğini gösteren bir husus olarak değerlendirilmeli ve mutlaka telafi yoluna gidilmelidir. Hz. Peygamber'in koyduğu ölçü budur. Nitekim Rasûl-i Ekrem:

الْبِرُّ حُسْنُ الْخُلُقِ وَالْإِنَّمُ مَا حَاكَ فِي صَدْرِكَ
وَكَرِهْتَ أَنْ يَطَّلِعَ النَّاسُ عَلَيْهِ

“İyilik güzel ahlaktır, günah ise seni huzursuz eden ve insanların bilmesinden hoşlanmadığın şeydir” buyurarak⁴⁸⁴ çok ince bir noktaya dikkat çekmekte, böyle bir durumda da huzursuzluk veren şey ne ise ondan dönülmesini / vazgeçilmesini / terk edilmesini istemektedir.⁴⁸⁵

⁴⁸⁴ Müslim, “Birr”, 14-15,; Tirmizî, “Zühd”, 52; Dârimî, “Büyü”, 2.

⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, V, 252, 256.

İşveren İş Becerisi Olana Teslim Etmeli, İşçinin Hakkını Vermelidir

İşveren ya da esnaf veya sanatkârlar bir işi öncelikle yapabilecek olana vermelidirler. Bu önemli bir ilkedir. İşin hakkını ancak ona kabiliyeti olanlar ve yeterli eğitimi alarak liyakatli hale gelmiş kişiler verebilir. O sebeple bir işe başlamak isteyen ya da iş verilme istenen şahsın bu tabii esasa uygun olup olmadığına bakılmalıdır. Esasen bu Kur’ân-ı Kerîm’in de emridir:

{إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا} [٤٨٦]

“Şüphesiz Allah sizden emanetleri ehline vermenizi emretmektedir.”⁴⁸⁶

Allah Te’âlâ insanları farklı kabiliyetlerde yaratmıştır. Birisinin kabiliyeti diğerinde olmadığından bu yönüyle birisi diğerine muhtaçtır. O sebeple de insanların birbirleri ile alış-verişi, iş bağlantısı bulunmaktadır. Nitekim şu ayette buna işaret edilir:

أَمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ
الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ
بَعْضًا سُخْرِيًّا وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ (٢٢) سورة الزخرف

“Rabbinin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Dünya hayatında onların maiyetlerini aralarında biz paylaştırdık. İnsanları, birbirlerine işlerini gördürsünler diye derece derece üstünlüklerle donattık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır.”⁴⁸⁷

Müfessirler bu ayeti kuvvet-güçsüzlük, ilim-bilgisizlik, kabiliyetlilik ve zeka-ahmaklık bakımından Allah’ın insanları farklılıklarla yarattığını böyle olmamış olsaydı kimsenin diğerine hizmet etmeyeceğini dolayısıyla bunun dünya dengesini bozacağı ve dünya nizamını harap ederek fesada uğratacağını, Allah’ın birbirlerine yardımcı olsunlar, farklı mesleklerde birbirlerini istihdam etsinler,

⁴⁸⁶ Nisâ’ (4), 58.

⁴⁸⁷ Zuhurf (43), 32.

farklı işlerde birbirlerini kullansınlar ve böylece birlikte yaşasınlar, birbirlerini desteklesinler ve ihtiyaç duydukları şeylere ulaşabilsinler diye insanları farklılıklarla yarattığı şeklinde anlarlar.⁴⁸⁸

Gerçekten toplum içindeki her insanın kabiliyetlerinin, yatkın olduğu işlerin, zevklerinin farklı olduğu bir gerçektir. Bu farklılıklar aynı zamanda o kişiye Allah'ın ihsan ettiği bir sermaye ve güçtür. İnsanlar, bu güç üzerinden bazı ihtiyaçlarını karşılarken sahipleri de bu sayede geçimini sağlamaktadır. Öncelikle eğitim düzeni bu kabiliyetleri ortaya çıkarıp kişileri ona göre eğitmeleri, iş tutacakların bu kabiliyetlerine göre hareket etmeleri, işverenlerin de bu özelliğe göre istihdam oluşturmaları hem o kabiliyet sahibine iyilik, hem üretim ve hizmette kalite, hem de toplumsal hayatta da güçlü bir işbölümü ve verimlilik anlamına gelir. Bu ilkenin ihmal edilmesi bireysel anlamda kabiliyetlerin körelmesine, kişisel başarısızlığa; ekonomik anlamda üretim, hizmet ve imalatla verim kaybına; sosyal anlamda da kabiliyetlerin heder edilmesine sebep olur.

Kabiliyet açısından insan, bazı İslam alimlerinin benzetmesiyle hammaddesi olan toprak gibidir. Nasıl ki her bir toprak farklı bitki türünü yetiştirmeye malik ise insan da tıpkı onun gibi farklı işlere eğilimlidir ve kabiliyetleri farklıdır. Bitkiye uygun toprak arandığı gibi işe uygun kabiliyet aranıp bulunması işin fitratı icabıdır. Toprağın tımar edilmesinin ürünün verimliliğinde etkili olduğu gibi insanın kabiliyetinin tespit edilip ona uygun eğitim programları ile geliştirilmesi de o derece gereklidir.

Allah Te'âlâ, Kur'an-ı Kerim'de verdiği bu farklı nimetleri ile onları denediğini şu ayetle ifade etmektedir:

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ
بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ
الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢١٦﴾ سورة الأنعام

⁴⁸⁸ Saffet Köse, Kur'an-ı Kerim'e Göre Ferde Mes'ûliyet Yükleleyen ve Bunu Düşüren Faktörler", Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet (Sempozyum Bildirileri), İstanbul 2006, s. 126.

“O Allah sizi arzun halifeleri yaptı ve verdiği nimetler konusunda bazınızı bazınıza derece derece üstün kıldı. Bunun hikmeti de sizi verdiği şeylerden imtihan etmektir. Şüphe yok ki Rabbin, cezası çabuk olandır. Yine şüphe yok ki O, çok bağışlayan çok merhamet edendir.”⁴⁸⁹

Bir başka ayette de Allah:

ثُمَّ لَتَسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ (٥٥) سورة التكاثر

“O gün nimetlerden hesaba çekileceksiniz”⁴⁹⁰

derken daha genel anlamda bir sorumluluktan bahsetmektedir.

Bu ayetlerden hareketle şunu söylemek mümkündür; Allah herkesi farklı kabiliyet ve zekâda yaratmıştır. Eğitimde insanların bu doğrultudaki eğilimleri ön plana çıkarılır ve geliştirilirse sadece o kişi huzurlu bir hayat yaşamaz aynı zamanda o toplum ihtiyaç duyacağı elemanları hem kalite hem de verim açısından ileri seviyede temin etmiş, böylece Allah’ın ihsan ettiği nimeti değerlendirmiş, potansiyel gücü harekete geçirmiş olur. Her nimetin kendi cinsinden bir şükrünün olduğu dikkate alınırsa bu da, o nimete karşı fiili bir şükür anlamına gelir. Bu sebeple toplumun bunda sorumluluğu vardır. Toplum, Allah’ın diğerlerinden farklı güç verdiği bireye bu kabiliyetini geliştirecek imkanları hazırlamakla yükümlü, o da bunun hakkını vermekle vazifelidir. Bu durum karşılıklı olarak her iki tarafa da büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Tohumun uygun şartları bulduğunda ağaç olup meyve verdiği gibi kabiliyeti doğrultusunda eğitilmiş olanlar da ileride meyveli ağaca dönüşürler. Ayetin sonundaki cezanın çabukluğu ifadesini bu kabiliyetleri gözetmeyen, heder edip israf ederek küfran-ı nimette bulunan toplumların dünyada iken sefalet ve geri kalmışlığa mahkum olarak cezalarını çekecekleri yönünde yorumlamak da mümkündür. Bu sebeple Nasiruddin et-Tûsî (ö.672/1274) gibi İslam düşünürleri, toplumsal ihtiyaçlar açısından çocuğun eğitiminde kabiliyet-

⁴⁸⁹ En’âm (8), 165.

⁴⁹⁰ Tekâsür (102), 8.

lerinin merkeze alınması ve o doğrultuda eğitime tâbi tutulması gerektiğini ifade ederler. Ayetin sonundaki “Rabbin çok bağışlayan çok merhamet edendir” ifadesini de, bunu gözeten toplumun onun hayırlı sonuçlarını almak suretiyle Allah’ın rahmetinin tecelli edeceği şeklinde anlamak tutarlı gözükmemektedir. Bazı müfessirlerin Allah’ın rahim sıfatının tecellisinin dünyada olduğunu düşünmeleri de bu anlayışa yardımcı olabilir.⁴⁹¹

Sonuç olarak sadece eğitim alanında değil iş ortamında da kabiliyetlerin gözetilmesi işin fıtratı gereğidir.

Hız. Peygamber emanet sorumluluğunda eda edilmesi gereken bir işin ehline verilmemesi halinde ya da o işe talip olmanın dünyadaki ve ahiretteki sonucunu açıklamaktadır. Dünyevi sonucu kıyametin kopmasıdır.⁴⁹² Bundan maksat işten bir netice alınamamasıdır. Uhrevî sonucu da bu emaneti taşıyamayanlar ve gerektiği şekilde yerine getiremeyenler için aldıkları görevin hesap günü perişanlık ve pişmanlık doğurmasıdır.⁴⁹³

İşveren öncelikle ücreti belirlerken işin ağır ya da hafif oluşu, işçinin sağladığı katma değer, ülkenin ve çalışanın hayat standartları ve geçim şartları, çalışanlar arasında adalet göz önünde bulundurularak makul bir ücreti takdir etmeli, bunu da olağanüstü bir durum olmadıkça zamanında ödemelidir.

Ücret konusunda önemli bir husus da daha önce ele alındığı üzere işveren işçinin içinde bulunduğu zorunlu şartlardan yararlanarak onun hakkına tecavüz etmemelidir. Bu hem bir haksızlık hem de berekete engel bir durumdur.

Hadisin açıklamasını yapan eserlerdeki⁴⁹⁴ bilgilerden de yola çıkarak denilebilir ki insan, kuldur efendisi de rabbidir. Hiç kimse kendisini Tanrı yerine koyarak diğerini kul kendisini de efendi gibi görmemelidir. Bu sadece iş hayatında değil bütün alanlarda geçerli bir esastır. Çünkü bu, insanlık onurunu çiğneme ve zillate düşürme anlamına gelir ki rencide edici özelliği çok

⁴⁹¹ Köse, s. 126-127.

⁴⁹² Buhârî, “İlim”, 2.

⁴⁹³ Müslim, “İmâret”, 16.

⁴⁹⁴ Msl. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad 1418/1997, I, 1013.

fazladır. Bu haksızlık karşısında da davacı olacak olan o kulun efendisi Allah'tır. Kaldı ki rızkı ve bereketi veren de sadece Allah Te'âlâdır. Buna göre kişi çalışanın emeğini sömürebileceği bir davranış içine girmemelidir.

Hadiste sayılan 'işçi tutup da onun emeğinden istediği gibi yararlanıp karşılığını vermeyen istismarcılar' ifadesinde böyle davrananlara ağır bir tehdit vardır. Böyle bir davranış sonucu elde edilecek dünyalık, Allah'ın gazabını çekeceğinden asla kazanç sayılamaz. Dünyada felaket ahirette helak sonucunu doğuracak bir davranış olacağından bundan uzak durmak gerekecektir. İşçinin hakkını vermeyerek onun sırtından kazanılan parayla yapılan ibadetlerin Allah tarafından kabul edilmeyeceğini beyan eden hadis daha önce geçmişti.

Hadiste zikredilen Allah Te'âlâ'nın davacı olacağı üç kişiden ikincisi olan hür bir kişiyi satıp parasını yiyen kişi örneğinde anlatılmak istenen ne olabilir? sorusuna çeşitli cevaplar bulunabilir. Hür bir insanın satılıp parasının yenmesi kabul edilebilir bir şey olmadığı gibi köleliğin yaygın olduğu dönemlerde bile sık rastlanan bir durum gibi de gözükmemektedir. Hadisten hür bir insanı köle gibi kullanıp, emeğini sömürerek sırtından para kazanmak şeklinde bir anlam çıkarmak onun ruhuna uygun gözükmemektedir.

Burada bir hususa daha işaret etmek gerekirse bazı zengin işverenler hayırsever davranış sergilemektedirler. Bu oldukça takdire değer bir husustur. Ancak başkalarına hayır adına karşılıksız bir çok para verilirken kendi işçisini görmezden gelmeleri bir tutarsızlıktır. Bir işveren önce işçisinin emeğini tam olarak vermeli, hayrını onlardan artan para ile yapmalıdır ki esas olan da budur. Çünkü birincisi farz derecesinde bir zorunluluk diğeri ise ihtiyaridir.

İşçi hakkı konusunda Hz. Peygamberin anlattığı çok ilginç bir olay vardır. Çok değerli üç amel içinde işçi hakkına gösterilen hassasiyetin de bulunduğu olay şudur:

Bir zamanlar üç kişi yolda giderlerken yağmura yakalanmışlar ve bir mağaraya sığınmışlar, peşinden de mağaranın ağzını dağdan düşen büyük bir kaya kapatmış. Üç arkadaş birbirine:

Amellerimizi gözden geçirelim ve yaptığımız salih amellerle Allah'a dua edelim, belki Allah buradan bizi kurtarır demiş.

Birisi şöyle dua etmiş: “Allah’ım benim yaşlı annem-babam vardı. Onlara hizmette kusur etmezdim. Hayvanlarımı yanlarına getirir, sütlerini sağır önce onlara sonra çocuklarıma ve eşime içirirdim. Bir gün geldiğimde onlar uyumuşlardı. Her zamanki gibi sütü sağdım fakat onları uyandırmaya kıyamadım, elimde sütle çocuklarımin bağırıp ağlamasına aldırmadan sabaha kadar başlarında ayakta bekledim. Eğer benim bunu senin rızanı dileyerek yaptığımı biliyorsan bu kayayı biraz arala da dışarıyı görelim demiş.”

Bunun üzerine kayanın üçte biri aralanmış. Diğeri: “Ey Rab-bim! Aşkın son derecesinde vurduğum amcamın bir kızı vardı. Onun nefsinden murad almak istediğimde yüz altın getirmedi-çe kabul etmedi (Bir rivayete de göre açlık ve susuzluğa dayanamayacak hale geldiği için onun teklifini kabul etmiş).

Çalışıp güç şartlarda yüz altını toplayıp kendisine verip de kendisini bana arzettiğinde istediğim işe tam başlayacakken: ‘Ey Allah’ın kulu! Allah’tan kork ve haksız/gayr-ı meşru bir biçimde bu mührü açma’ (bekâretimi zina ile bozma) dedi ve bunun üzerine ben hemen böyle bir fiili ika etmekten (zina etmekten) vazgeçtim.” Eğer bunu senin rızanı dileyerek yaptığımı biliyorsan, bu kayanın bir kısmını bize aç demiş ve kayanın üçte ikisi aralanmış. Üçüncüsü de “Ey Rabbim! Bir ölçek pirince bir çırak tutmuştum. İşini bitirince benim tam kızgın olduğum bir anda: ‘Bana hakkımı ver’ dedi. Ben de onu azarladım ve ücretini almadan çekip gitti. Sonra ben onun hakkı olan pirinci ektim ve ondan elde ettiğim gelikle ona davarlar aldım ve bir sürü oldular. Bir gün hakkını istemeye geldiğinde çobanları ile birlikte davar sürüsünü kendisine teslim ettim. Eğer bunu senin rızanı kazanmak için yaptığımı biliyorsan, bize kayanın kalan kısmını da aç demiş ve kaya tamamen aralanmış da oradan kurtulmuşlar.”⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ Buhârî, “Enbiyâ”, 53, “Edeb”, 5; Müslim, “Zikir”, 100; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 142-143.

Bu hadis üç hususu ele almaktadır ve üçü de çok değerlidir. Burada işçisinin hakkı konusunda hassasiyet gösteren bir işverenin Allah katında ne kadar makbul bir kul olduğu görülmektedir. Hadiste anlatılan olay ve sonucu dikkate alındığında denilebilir ki işçisinin hakkını vermede hassasiyet gösteren bir kul başı daraldığı zaman bununla Allah’a iltica ettiğinde o anda karşılık görebilir.

Başarıyı Takdir Etme

Takdir edilme, kadru kıymetinin bilinmesi insandaki en temel duygulardan birisidir. Allah’ın verdiği bütün duygular gibi bunlar da tatmin ister. Aksi takdirde, bir başarının, bir iyiliğin takdir edilmemesi insanlar üzerinde olumsuz etkiler yapabilir. Örneğin iş hayatında bir başarının görmezlikten gelinmesi verimsizliğe, isteksizliğe, motivasyon kaybına, bir teşekkürün bile esirgenmesi, başarılı olanlara karşı ilgisizlik, vefasızlık isteksizliğe, verimsizliğe yol açabilir. Bir başarıdan dolayı kutlama, ödüllendirme, en azından bir teşekkür etme, bu başarıyı zaman zaman yâd etme, başarının devamı konusunda motive edici temel unsurlardır. Buna göre bir başarıyı elde edenin takdir beklemesi son derece tabii-insanî bir duygudur. Dolayısıyla başarının takdir edilmemesi insanı üzen ve olumsuz etkileyen bu yönüyle de verimi düşüren bir özellik arzeder. Konuyla ilgili Hz. Peygamber’in hadis-i şeriflerinde bazı hususlara dikkat çekilmiştir.

Takdirin başlangıç noktası bir teşekkürdür. Hz. Peygamber (s.a.s.): “İnsanlara teşekkür etmeyen Allah’a şükretmez” buyurmuştur.⁴⁹⁶ Yine Hz. Peygamber’den şöyle bir hadis rivayet edilir: “Başarıyı / iyiliği takdir etmeyen mesela bir teşekkür etmeyen ve hatayı bağışlamayan idareci, gördüğü iyiliğin üstünü örten ve kötülüğü yayan komşu, yanında olduğunda eziyet eden bulunmadığında ihanet eden eş insanın belini kıran üç büyük felakettir.”⁴⁹⁷

Teşekkür, başarıyı takdir etme anlamı taşıdığı sahibine ayrı bir huzur verir, sonuçta da başarının artmasına vesile olur.

⁴⁹⁶ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, nr. 19581; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, nr. 2438.

⁴⁹⁷ Suyûtî, *Câmi’u’l-ehâdis*, nr. 11165.

İyiliğe teşekkür, iyilik edene vefa, ona saygı medeni insan olmanın en temel göstergelerinden birisidir. Yukarıda anlatılan örnekler oldukça çarpıcı bir biçimde bu noktayı ortaya koymaktadır.

Bunun yanında başarılı olanla başarısız olanın aynı kefeye konulması başarının ödüllendirilmemesi de iş hayatında olumsuz bir tutumdur. Bilgi, beceri, üretim, katkı vb. açılardan fark oluşturan insanların aynı özellikte olmayan ya da benzer başarıyı gösteremeyenle eşit tutulması bir başka olumsuzluk olarak vicdanları yaralar. Bilenlerle bilmeyenler bir değildir⁴⁹⁸ ve insan için sadece çalıştığının karşılığı vardır, onun karşılığı da tastamam ödenmelidir.⁴⁹⁹ Yapılan iş hardal tanesi ağırlığına farklı bile olsa tartıya konulmalı ve karşılığı verilmelidir.⁵⁰⁰ Bu adaletin gereğidir. İyiliğin karşılığı ancak iyiliktir.⁵⁰¹ Bir işten istenen verim alınmak isteniyorsa iyiliğe iyilikle mukabele şarttır. Toz miktarı bile olsa iyilik ve kötülüğün karşılıksız kalmaması adaletin gerektirdiği bir sonuçtur.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Zümer (39), 9.

⁴⁹⁹ Necm (53), 39, 41.

⁵⁰⁰ Enbiyâ' (21), 47.

⁵⁰¹ Rahman (55), 60.

⁵⁰² Zilzâl (99), 7-8.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kazanç Sonrasında Tacir

Kazanca Şâibe Karışabileceğini Dikkate Alarak Sadaka Vermek

Bundan önceki başlıkta yer verilen hadislerden de anlaşılacağı üzere insanın mala karşı bir zaafının bulunduğu⁵⁰³ ve nefsinin onu her an zayıf konumda yakalayabileceğini bu hususun özellikle alış-veriş esnasında daha da hassasiyet gerektirdiğini ifade etmek gerekir. Satıcının müşteriyi, müşterinin satıcıyı etkilemek için başvurduğu bazı abartılar ya da manipölasyonlar ister istemez sağlıksız sonuçlara yol açabilir ve kişinin kalbini rahatsız eden neticeler doğurabilir. Bunlar alış-verişin tabii kuralları dikkate alındığında meşruiyet çerçevesinde görülebilecek davranışlar da olabilir. Çünkü ortada karşılıklı rıza vardır. Açık haksızlığın zaten yapılmaması, yapılmış ise telafi edilmesi gerekir. Nitekim taraflardan birisi hile ya da hata tespit ettiğinde dünyada bu haksızlığı telafi edebileceği ve alacağını tahsil edebileceği mekanizmalara sahiptir. Bahsedilen konu ise tarafların dünyevî bir itiraza konu olmasa da kendi haline bırakıldığında yine de içinin rahat olmadığı bir alış-verişle ilgili gözükmemektedir. Neticede bu da ufak bir gönül hoşnutsuzluğu olduğu için ve bunu da ilgili tarafın söz ya da eylemleri doğurduğu için yine de bir sadaka ile telafi yoluna gidilmesi ya da basit bir dünya kazancı için gereksiz yere yemin edilip Allah Te'âlâ şahit tutularak isminin buna alet edilmesi sebebiyle O'nun rızasının kazanılması

⁵⁰³ Haşr (59), 9; Tegâbün (64), 16.

tavsiye edilmektedir. Bunun da yolu sadaka vermektir. Esasen zekât/ sadaka veya infakın hem kişiyi arıtıp iç dünyasını rahatlatan hem de malı temizleyen özelliğe sahip olduğu Kur’ân-ı Kerîm’de ifade edilmektedir.⁵⁰⁴ Alış-veriş ile ilgili daha özel olan bu konuyu hadis şöyle ifade etmektedir:

عَنْ فَيْسِ بْنِ أَبِي عَرَزَةَ، قَالَ: خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى السُّوقِ، فَقَالَ: “يَا مَعْشَرَ التُّجَّارِ: إِنَّ هَذِهِ السُّوقُ يَحْضُرُهَا اللَّغْوُ وَالْحَلِفُ فَشُوبُوهُ بِالصَّدَقَةِ.”

"Kays b. Ebî Garaze anlatıyor: Bir gün Hz. Peygamber bizim çarşımıza uğradı ve şöyle seslendi: "Ey tacirler! Bu pazarlarda her zaman yararsız (lağv) söz, iş ve yemin bulunur. Bunların doğurduğu kirliliği sadaka ile temizleyiniz."⁵⁰⁵

Kur’ân-ı Kerîm’in:

إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ
"İyilikler kötülükleri giderir"

âyeti⁵⁰⁶ ile Ebû Zerr el-Gıfârî’nin rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber’in:

عَنْ أَبِي ذَرٍّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا كُنْتَ وَأَتِيعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمَحُّهَا وَخَالِقِ النَّاسَ بِخُلُقٍ حَسَنٍ

"Nerede olursan ol Allah’ın emir ve yasaklarına gönülden gelen bir saygı ile bağlı ol, işlediğin kötülüğe karşı hemen iyilik yap ki onu imha etsin, insanlara güzel ahlâkın gerektirdiği şekilde davran"⁵⁰⁷

hadisinin özel bir uygulamasıdır.

⁵⁰⁴ Tevbe (9), 103.

⁵⁰⁵ Ebû Dâvûd, "Büyü", 1; İbn Mâce, "Ticârât", 3...

⁵⁰⁶ Hûd (11), 114.

⁵⁰⁷ Tirmizî, "Birr", 55; Dârimî, "Rikâk", 74; Ahmed b. Hanbel, V, 153, 158, 169, 177, 228, 236.

Buna göre bir tacir kul hakkına bilerek veya bilmeyerek girmiş ve dünyada iken bunu halletmemiş ise ahirete kalacaktır. O zaman o hak kadar bir sadakası olmalı ki hak sahibinin affetmesi durumunda kıyamet gününde yaptığı haksızlığı karşılasın.

Varlığı ve Yokluğu Yönetebilmek

Ticarî hayat kâr ve zarar riski taşıyan bir özellik arzeder. Ticarete yüksek kâr ve zenginlik söz konusu olabileceği gibi büyük bir zarar da olabilir. Zararın en ağırı ise iflastır. Bir zengin her an fakir olabileceğini göz önünde bulundurmalıdır. Zira mülkün sahibi Allah'tır ve ondan dilediği zaman, dilediği kadar verdiği gibi dilediği zaman ve dilediği kadarını da alabilir, dilediğini yüceltir, dilediğini rezil eder.⁵⁰⁸ Burada önemli olan varlık ve yokluğun, kazanmanın ve kaybetmenin imtihan sebebi olduğunun bilincinde olmaktır.

Kaybettiren zenginlikten kazandıran yokluk, kaybettiren fakirlikten kazandıran zenginlik elbette daha değerlidir. Önemli olan insanın içinde bulunduğu hali yönetebilmesidir. Bu sebeple Hz. Peygamber, hem zenginliğin hem de fakirliğin fitnesinden (sınav) Allah'a sığınmıştır.⁵⁰⁹

Varlıklı olduğu halde bunu yönetememek, varlık içinde darlık çekmek anlamına gelir. Varlığı, her an bitiverecekmiş gibi düşünmek ve ne olursa olsun onu korumaya çalışmak, gerektiğinde gerektiği kadar harcamamak, harama helale dikkate etmeden kazanmaya çalışmak insana gönül azabıdır. Şeytanın fakirlikle korkutmasına⁵¹⁰ bağlı olarak cimrileşmek daha büyük bir azaptır. Çünkü hadis-i şerifte anlatıldığı üzere insan cimrileştikçe demir bir zırh gibi onu gitgide sıkır ve psikolojik azaba maruz bırakır.⁵¹¹ Helalinden kazanmak, sadaka ve gerektiğinde meşru ihtiyaçlar için harcamak ise hem bereketi hem malı

⁵⁰⁸ Âl-i İmrân (3), 26.

⁵⁰⁹ Buhârî, "De'avât", 39, 44-46; Müslim, "Zikir", 49.

⁵¹⁰ Bakara (2), 268.

⁵¹¹ Buhârî, "Cihad", 89, "Zekât", 27, "Libâs", 9; Müslim, "Zekât", 76, 77.

arttırır⁵¹² hem de karşı tarafın gönlünü almaya, onun bir duasında bulunmaya vesile olduğundan insana psikolojik rahatlık sağlar, huzur verir.⁵¹³ Bu da gönül zenginliğiyle olabilecek bir tutumdur. İşte bunun için gerçek zenginlik mal çokluğundan değil hadiste geçtiği üzere gönül zenginliğidir.⁵¹⁴

Zenginliğin fitnesi ile ilgili çeşitli şeyler söylenebilirse de varlığın kişiye hükmetmesi, şımarıklığa vesile olması, harcamalarda savurganlık ve israfa sebep olması, insanlara karşı fizikî ya da psikolojik bir güç olarak kullanılması öne çıkan kısımlarındandır.

Hz. Peygamber, zenginliğin ciddi bir soruna dönüşebileceğini bir örnekle anlatır: Rasûlullah (s.a.s.) Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı, vergisini toplayıp getirmek üzere Bahreyn'e göndermiş, o da Bahreyn'den vergileri toplayıp getirmişti. Ensar Ebû Ubeyde'nin geldiğini duyunca Rasûlullah ile birlikte sabah namazına geldiler. Hz. Peygamber (s.a.s.) namazı kılınca oradan ayrılırken önüne geçtiler. Rasûlullah onları gördüğü vakit gülümsedi. Sonra: "Zannederim siz Ebû Ubeyde'nin Bahreyn'den bir şeyler getirdiğini duydunuz" dedi.

Evet, yâ Rasûlallah! dediler.

"O halde sevinin ve sizi sevindirecek şeyi ümit edin! Vallahi! Ben sizin fakirliğinizden korkmuyorum. Benim asıl endişem, dünyanın sizden öncekilerin ayaklarının altına serildiği gibi sizin de ayaklarınızın altına serilmesi yani zenginleşmeniz ve dünya için onların yarıştıkları gibi sizin de yarışmanız, dünyanın onları helak ettiği gibi sizi de helâk etmesidir" buyurdu.⁵¹⁵

Zenginlik sınavının kazanılması, varlığa hükmedebilmek, gerektiğinde Allah yolunda harcaıabilmek, israf ve savurganlıktan (tebzîr) sakınmak, tevazuu elden bırakmamak, bir gün fakir düşebileceğini ve bu insanların arasında yaşayacağıının bilincinde olmakla olur.

⁵¹² Bakara (2), 276.

⁵¹³ Tevbe (9), 103.

⁵¹⁴ Buhârî, "Rikâk", 15; Müslim, "Zekât", 120; Tirmizî, "Zühd", 40; İbn Mâce, "Zühd", 9; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 243, 261, 315, 390, 438, 443, 539, 540.

⁵¹⁵ Buhârî, "Cizye", 1, "Megâzi", 12, "Rikâk", 7; Müslim, "Zühd", 6; Tirmizî, "Kiyâmet", 28; İbn Mâce, "Fiten", 18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 137.

Makam, mevki / statü, mal, mülk gibi zenginliğin kaybettirmesi bunların kibire vesile olması, insanın nefesine uyarak Rab-bini unutmaması, başarıyı ve kazanımlarını Kârûn gibi kendi gücüne ve çalışmasına vererek Allah'ı devre dışı bırakması,⁵¹⁶ kendi kendini yeterli görerek azgınlaşmasıdır: “Gerçek şu ki insan, kendini müstağni görerek yani kendini kendine yeterli görerek azgınlaşmaktadır! Oysa neyin varsa bil ki o Rabbin ile ilgilidir ve dönüşün de O'nadır.”⁵¹⁷ Görüldüğü gibi zenginliğin fesad ve azgınlığın sebebi olması insanın kendi elindedir.

Fakirliğin fitnesi, zararın fitnesi ise isyan etmek ve Allah'a güvenmektir. Bu sınavda başarılı olmak ise kişinin onun altında ezilmemesi, meşru ölçüler içinde ondan kurtulmaya bakması, ona karşı sabretmeyi becerebilmesidir. Bu sebeple Hz. Peygamber sadece şımartan ve azdıran zenginlikten değil aynı zamanda süründüren, perişan eden, dünyalık peşinde koşarken Allah'ı unutturan fakirlikten de Allah'a sığınmıştır.⁵¹⁸ Hz. Peygamberin fakirliğin insanı sürükleyebileceği olumsuz sonuçları hatırlatıcı hadis-i şerifleri vardır. Bunlardan birisi şudur:

عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
(كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا)

Enes'ten rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Fakirlik neredeyse insanın küfrüne sebep olacaktı.”⁵¹⁹ Diğer bir hadis-i şerifinde Hz. Peygamber fakirlik fitnesinin⁵²⁰ şerrinden Allah'a sığınmıştır.⁵²¹

Fakirlik, insana dünyalık peşinden koşarken Rabbini unutturabilir, isyana sevkedebilir ve sonuçta helakine sebep olabilir.

⁵¹⁶ Kasas (28), 78.

⁵¹⁷ Alak (96), 6-8.

⁵¹⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Cami'*, Beyrut 1403, X, 439; İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-İlm*, Riyad 1414/1994, I, 727.

⁵¹⁹ Kudâi, *Müsnedü's-Şihâb*, Beyrut 1497/1987, I, 342; Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, Riyad 1423/2003, IX, 12.

⁵²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 57, 207.

⁵²¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 101; Nesâî, “Sehv”, 90, “İsti'âze”, 16, 29; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 36, 39, 42, 44.

Kazancı İnfakla Taçlandırmak

İnfak, İslâm dininin îman-ibâdet-ihsan'la birlikte dört rûknünden birisini oluşturur. İnfak, zekât gibi farz ibadetler ve vergi gibi kanuni yükümlülükler dışında mükellefin kendi imkânları ölçüsünde ve belirlediği miktarda ihtiyaç sahiplerine yaptığı maddî yardımları ifade eder.

İnfak denildiğinde sadece para yardımı anlaşılmamalıdır. Mâlî imkânları yerinde olmayan bir hastayı bir hekimin tedavi edivermesi, haklı olduğu halde kendisini savunmaktan aciz olan bir hak sahibini mahkemede bir avukatın savunulması, ek ders alabilecek imaknı olmayan kabiliyetli bir öğrenciyi kur vermek, bir yere gitmek zorunda olup da parasız olanı bir taksicinin oraya götürülmesinde olduğu gibi meslek erbabının yaptıkları işlerden imkânsız olan ihtiyaç sahiplerini yararlandırmaları infakın birer çeşididir, hatta en değerlisidir. Hatta infak kazancın fiili şûkrüdür. Esasen her bir nimetin şûkrünün kendi cinsinden olmasının daha makbul olduğunu söyleyecek olursak kazancın gerçek şûkrünün de infak olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Mâlî ibadet kapsamında yer alan infak, veren açısından huzur veren psikolojik bir etkiye sahiptir. Hz. Peygamber cimri ile cömerti üzerinlerinde zırh bulunan iki tip olarak tasvir etmiş cömertin infak ettikçe rahatladığını, cimrinin ise cimrileşikçe zırhın kendisini sıktığını yani mal hırsının iç dünyasındaki sıkıntı ve huzursuzluğunu sürekli arttırdığını belirtmiştir.⁵²² Bu yapısıyla cimrilüğün kişiyi Allah'tan ve cennetten olduğu kadar insanlardan da uzaklaştırdığını/yalnızlaştırdığını bildirmiştir.⁵²³

İslâm medeniyetinin göz kamaştıran kurumları olan vakıflar infak'ın kurumsal kimliği ve somutlaşmış biçimidir. Konu ile ilgili ilk dönemlerden itibaren bir çok değerli araştırmalar yapılmıştır.

Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber infak'ın, Müslüman tacir açısından da değerlendirilebilecek iki önemli yönüne, verdiği ör-

⁵²² Buhârî, "Cihâd", 89, "Zekât", 28, "Talâk", 24, "Libâs", 9; Müslim, "Zekât", 76, 77; Nesâî, "Zekât", 61; Ahmed b. Hanbel, II, 256, 389, 523.

⁵²³ Tirmizî, "Birr", 40.

neklerle temas eder. Birincisi Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın lutfettiği nimetten, ihsan ettiği varlıktan insanları faydalandıran, infakta bulunan bunun karşılığını hem dünyada hem de ahirette kat kat görecektir. Nitekim bir âyette infak edilen malın yerini dolduracağını Alah Te'âlâ açıkça taahhüt etmektedir.⁵²⁴ Kur'ân-ı Kerîm bu gerçeği Bakara sûresinin 261-274. âyetlerinde şu şekilde genişçe ele alır:

İlk olarak infak (karşılıksız yardım) her bir başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren bir taneye benzetilmiş, insani boyutuna dikkat çekilmiş, bu bağlamda infaka muhatap olan kişinin incitilmemesine özen gösterilmesi, kişiliğiyle oynanmaması, infak edilen malın o toplumda değer ifade eden bir özelliğe sahip olması, kötü, bayağı, değersiz olmaması, inanç farkı gözetilmemesi, riya ve gösterişten uzak biçimde sırf Allah rızasının esas alınması talep edilmiş, böyle yapanların Allah'ın verdiği bol yağmurla iki kat ürün veren bahçeye benzetilerek mala kazandırdığı berekete işaret edilmiş, infak önünde engel çıkaranlara, infaktan soğutmak amacıyla çaba sarfeden şeytan ve o yapıdaki insanlara iltifat edilmemesi istenmiş, infakın ahiretteki mükâfatının da çok özel olduğuna vurgu yapılmış ihtiyaç içinde olup da hayası sebebiyle insanlardan istemeye utananların aranıp bulunması talep edilmiştir.⁵²⁵ Peşinden iyilik merkezli ilişkileri bozan ve ekonomik düzeni altüst eden faizin yasaklandığı sert ifadelerle belirtilmiş, faizin Allah ve Rasûlü ile savaş anlamına geldiği, Allah'ın arttı zannedilen faizi mahvedeceği sadakaları ise arttıracığı anlatılmıştır.⁵²⁶

İnfakın Allah rızası için yapıldığının ve gösteriş amacı taşımadığının en temel göstergesi gizlilik içinde yapılmasıdır. Hz. Peygamber, sağ elinin verdiğini sol eli görmeyecek kadar gizlilik içinde verenleri, Allah'ın hesap gününde özel olarak ağırlayacağı yedi grup içinde sayar.⁵²⁷ Bu sebeple Osmanlı kültüründe zimem

⁵²⁴ Sebe' (34), 39.

⁵²⁵ Bakara (2), 261-274.

⁵²⁶ Bakara (2), 275-279.

⁵²⁷ Buhârî, "Ezân", 36, "Zekât", 13, 16, "Hudûd", 19; Müslim, "Zekât", 91; Tirmizî, "Züh'd", 53; Nesâî, "Kudât", 2; Muvatta', "Şi'r", 14.

defterleri ve sadaka taşları gibi iki önemli uygulama örneği tarihin altın sayfalarında yerini almıştır. Zimem defterleri veresiye defterleri demektir. Ramazan ayında zenginler tebdil-i kıyafet yaparak bakkal, manav gibi alış-veriş dükkânlarından veresiye alış-veriş yapıp borcunu hesabına yazdıran fakirlerin veresiye defterindeki hesaplarına bakarlar ve onların borçlarını ödeyerek defterden sildirirler, “Allah kabul etsin” diyerek çekip giderlerdi. Böylece ne fakir borcunu ödeyen zengini tanır ve bilir, ne de zengin borcunu ödediği fakiri tanır ve bilirdi. Sadaka taşları da Osmanlı zerafetinin bir simgesidir. Mahallelerin belli yerlerine yerleştirilen sadaka taşları içine para konulabilecek şekilde oyukları bulunan taşlardan oluşmakta olup zekat yükümlüsü ya da infakta bulunmak isteyen zengin parasını getirir bu oyuklara yerleştirir, fakir gelir ihtiyacı kadarını alır giderdi. Böylece ihtiyacı olup da birisinden isteyemeyen insanlar buradan yararlanırlardı. Bu gün bazı kurumların Türk televizyonlarında canlı yayınlarla ya da banttan yaptıkları yayınlarda ihtiyaç sahiplerine yaptıkları yardımları halka göstermeleri ve eli mahkûm fakirlerin ihtiyaçlarını istismar ederek kendi reklamlarını yapmaları, fakirlerin de içinde bulundukları şartlar sebebiyle bu kepezeliği göze almaları, rencide olmayı yeğlemeleri İslâm kültürünün ne ölçüde erozyona uğradığını gösteren acı bir örnektir.

Hız. Peygamber de kazancından infakı yaşam biçimi haline getirenlerle ilgili ilginç bir örnek anlatır:

Sizden önceki ümmetlerden bir adam vardı. Çölde gidiyordu. Filanın bahçesini sula diye buluta talimat veren bir ses işitti. Derken bulut gitti suyunu bir taşlığa boşalttı. Bir de ne görsün su yollardan birisine girip akmaya başladı. Bu defa adam suyu takip etmeye başladı. Su gidip bir adamın bahçesine vardı. Bir de baktı ki bir adam elinde küreğiyle suyu bekliyor ve su geldiğinde de tarlasına çevirmeye başlıyor. Belliki suyun geleceğini bekliyor. Ona: ‘Ey Allah’ın kulu senin adın nedir?’ diye soruyor. Adam filandır diyerek bahçesini sulaması için buluta talimat verilen ismi söylüyor ve adını niçin sorduğunu öğrenmek istiyor. Adam olayı anlatıp bahçe hakkında ne yaptığını soruyor. [Çünkü Allah Te’âlâ’nın ona istediğini vererek daha dünya-

da iken adeta cennet hayatı yaşatması merakını celbediyor]. Tarla sahibi madem ki sordun söyleyeyim diyor ve ekliyor: Ben bu bahçeyi eker-diker zamanı geldiğinde ürününü hasat ederim ve üçe ayırırım. Üçte birini ihtiyaç sahiplerine dağıtırım, üçte birini ailemin nafakasına ayırırım, üçte birini de bahçenin ihtiyaçlarına sarfederim diye cevap verdi.⁵²⁸

Başka söze hacet bırakmayacak biçimde Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber maddî kazançtan bir kısmının infak edilmesine verdiği önemi ve bunun sonucunda cömert adamın bundan olan maddî-manevî kazancını ilginç biçimde anlatmaktadırlar. Bir de bunun tersi vardır. Kazancına kimseye koklatmayan, insanları mahrum bırakan, esirgeyen, paylaşmayan ve gizleyen kişiler dünyada malının hayrını görmediği gibi ahiret yurduna da günahı boynunda gelecektir.⁵²⁹ Kur'ân-ı Kerîm bunu ders çıkarılması / ibret alınması amacıyla bahçe sahipleri örneğinde anlatır:

Müfessirlerin ifadesine göre salih bir adamın, San'a şehri yakınlarında bir bahçesi vardı. Bu bahçe sebze ve meyve bakımından son derece zengin bir ürüne sahipti. Hasat zamanı gelince bunlardan fakirlere bol bol dağıtır ikramda bulunurdu. Allah da ona bol bol verirdi. Adam ölünce bahçe üç oğluna miras kaldı. Çocuklar aralarında anlaşıp "zaten bize yetmeyecek bir de başkasına mı verelim" tavrıyla hiçbir kimseye herhangi bir şey vermemeye konusunda kesin bir karara vardılar. Bunun için sabaha karşı gizlice, bahçeye gidip ürünü toplayacaklardı. Onların bu tutumlarına karşılık Allah Te'âlâ, geceleyin o bahçeyi yakıp-batırırdı. Öyle ki bahçe tanınmaz hale geldi. Üç kardeş anlaştıkları şekilde yola çıkıp bahçeye ulaştıklarında yollarını şaşırtdıklarını zannettiler. Anladılar ki, orası kendilerine ait olan bahçedir. Kötü niyetleri yüzünden, Allah'ın kendilerini cezalandırdığının farkına vardılar. Pişman olup tevbe ettiler ama iş işten geçmişti.⁵³⁰ Bu olayı Allah Te'âlâ kalem sûresinde (17-33) şöyle anlatır:

⁵²⁸ Müslim, "Zühd", 45; Ahmed b. Hanbel, II, 296.

⁵²⁹ Nisâ' (4), 37.

⁵³⁰ Bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhit* (nşr. Sıdkı Muhammed Cemil), Beyrut 1420, X, 241.

Biz, vaktiyle şu bahçe sahiplerine belâ verdiğimiz gibi onlara da belâ verdik. Hani bahçe sahipleri, kendilerinden öyle emindiler ki -Allah izin verirse gibi- bir kayıt koymaksızın sabah erkenden bahçenin meyvesini kesinlikle devşireceklerine yemin etmişlerdi. Fakat onlar daha uykudayken rabbın tarafından gelen kuşatıcı bir âfet bahçeyi sarıverdi de bahçe adeta kuruyup kül oldu. Sabahleyin birbirlerine şöyle seslendiler: “Eğer ürünü toplayacaksanız erkenden tarlanıza gidin!” Derken aralarında şöyle fısıldaşarak yola koyuldular: “Aman, bugün orada hiçbir yoksul yanınıza sokulmasın!” Amaçlarını gerçekleştirebilecek şekilde (cimrilğin gereğini yapmak üzere) erkenden yola düşüp gittiler. Bahçeyi gördüklerinde ise “Kesinlikle yanlış bir yere geldik” dediler. İçlerinden daha sağduyulu olanı şöyle dedi: “Ben size ‘Allah’ın emrine uyarak şanını yüceltmelisiniz, bu şekilde davranmamalısınız’ dememiş miydim?” Şöyle cevap verdiler: “Rabbimizi tenzih ederiz; doğrusu biz haksızlık etmişiz.” Ardından: “Yazıklar olsun bize! Gerçekten biz isyankâr / azgın kişilermiyiz! diyerek birbirlerini kınamaya başladılar. Belki Rabbimiz bize bunun yerine daha iyisini verir. Biz Rabbimizden bunu diliyoruz.” İşte ceza budur. Âhîret azabı ise elbette daha büyüktür. Keşke bilselerdi!

Göröldüğü üzere Allah’ın ihsan ettiğı bir nimeti mesela kazancı kıskançlıkla elde tutup cimrilik etmek mesela toprak mahsulünden ya da kurulan bir fabrika ya da atölyede üretilen bir maldan ihtiyaç sahiplerini gözetmemek, bencillik ve cimrilik duygularıyla hareket etmek o nimetin helakine vesile olabilir en azından bereketini giderir. Bu sadece vergi ve zekâtla ilgili bir husus da değildir. Onlar zaten kanuni görevdir. Bir de onun dışında serbest biçimde ve cömertçe sırf Allah rızası için verilmesi gereken, isteyebilen ya da hayası istemeye engel olan ihtiyaç sahipleri vardır. Bunların görölmesi, bulunması ve gözetilmesi dini bir görevdir. Bu durum hizmet sektöründe görev yapan öğretmen, hekim, avukat, şoför, taksici, berber... gibi meslek erbabı için de geçerli bir husustur.

Bakara sûresinin 265 ve 266. âyetlerinin tasvir ettiğı iki husus konuyu netleştirmektedir. Birincisi 265. âyetin ifade ettiğı gerçeklerdir. Sırf Allah’ın rızasını kazanmak ve tabiatlarındaki

cömertliği güçlendirmek için infak edenler ya da zaten bunu bir yaşam biçimi olarak benimsedikleri için eylemleriyle daha da perçinleyenlerin durumu, bol yağmur alan ve iki kat ürün veren, sarmaş-dolaş içindeki bol ağaçları bulunan havadar bir yerdeki güzel bir bahçeye adeta cennete benzer. Bol yağmur yağmasa bile toprağının bereketli, havasının mükemmel olması sebebiyle hafif bir yağmur, bir çisinti de yeter. Verceğini yine verir. Allah'ın kazancın ne kadarının başkalarıyla paylaşıldığıyla orantılı olarak gösterdiği muamele işte budur. Âyet, ihlâs ve samimiyetle infakı gönülden gelen bir coşkuyla tabii bir eylem haline getirenlere Allah'ın dünyada bereket vereceği, bu insanların ahiret yurdunda da büyük mükâfata nail olacaklarını ortaya koymaktadır.

İkincisi 266. âyetle bahsedilen husustur. Buna göre toprağı ve suyuyla verimli bir arazide bol ürün veren ve çeşit çeşit ağaçlardan oluşan zengin bir bahçesi olan bir kişi vardır. Bahçesine büyük emek vererek mükemmel bir hale getirmiştir. Bakıma muhtaç çoluk-çocuğu varken kendisi de ihtiyarlayıp acziyete düşmüş, tam bahçeye ihtiyacı olduğu bir anda da yakıcı bir kasırga gelip kül ederek batırırvermiştir. Tabii ki böyle bir felaketi hiç kimse arzu etmez. İşte dünyada kazancından insanları faydalandırmayanlar ya da yaptıkları yardımları Allah'ın rızası dışında başka bir amaçla yapanların, yardımlarını başa kakanların, eziyet edenlerin servetlerinden elde edecekleri böyle bir felaket olacaktır. Bu tür eylemlerden ahiret için bir sevap-ecir birikmediği için tam buna ihtiyaç duydukları anda tıpkı gençliğinde ihtiyarlık dönemleri için hazırladığı serveti yanıp kül olmuş çaresiz yaşlı gibi elleri bomboş kalacaktır. Sahibini kederlendiren de budur. Boşa giden emeğine mi yansın, düştüğü acziyet sebebiyle pişmanlığının fayda vermeyeceği bir halde bulunmasına mı hayıflansın yoksa çoluk-çocuğunun çektiği sıkıntıya mı kahrolsun! Tam bir felaket hali!"

Kur'an-ı Kerim şu uyarıda bulunur:

"Ey iman edenler! Allah'ın emir ve yasaklarına saygılı davranın. Herkes yarın (ahiret) için ne azık hazırladığına bir baksın. Allah'ın emir ve yasaklarına saygılı davranın. Şüphesiz Allah yapıp ettiklerinizden

*bütünüyle haberdardır. Allah'ı unutan, bu yüzden Allah'ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar gerçekten yoldan çıkmışlardır (fasık)."*⁵³¹

İslâm'ın temel kaynaklarında cömertlik en büyük erdemlerden birisi olarak sayılmıştır. Cimrilik ise yerilen bir tavidir. Hz. Peygamber cimrilikle imanın beraber bulunamayacağını⁵³² ifade ederken imanı olana cimriliğin yakışmadığını, mü'mine yaraşanının cömertlik olduğunu belirtmek istemiştir.

Zekât ve İnfak /Verebilmek İmanın Sıdkına Delalet Eder

İnsanların mali varlıklarını koruma konusundaki duyarlılıkları, mala olan düşkünlükleri, koruma güdülerini, bu konularda nefsin insan üzerindeki baskısı dolayısıyla cimrilik duygusunun güçlü etkisi bilinen bir gerçektir. Öyle ki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ahirete irtihalinden hemen sonra dinden çıkma yani İslâm'dan ayrılıp yeniden küfre dönme olaylarında cüz'î miktardaki zekâtın bile verilmek istenmeyişinin etkili oluşu bu konuyu en iyi izah eden tarihi örneklerdendir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) zekâtın daha ötesiyle verebilmenin imanının varlığının kesin delili (burhân) olduğunu bildirmiştir:

وَالزَّكَاةُ / وَالصَّدَقَةُ بُرْهَانٌ

*"Zekât, imanın kat'î / kesin kanıtıdır."*⁵³³

İslam âlimleri bu hadisi zekâtın, imanının varlığına ve mü'minin samimiyetine delil olduğu şeklinde yorumlarlar.⁵³⁴ Çünkü imanı sağlam olmayanlar mesela münafıklar zekâtı vermek istemezler.⁵³⁵

Müşriklerin sürekli olarak yaptıkları anlaşmaları bozması ve

⁵³¹ Haşr (59), 18-19.

⁵³² Nesâî, "Cihâd", 8; Ahmed b. Hanbel, II, 256, 340, 441.

⁵³³ Müslim, "Tahâret", 1; Nesâî, "Zekât", 1; Tirmizî, "Cum'u'a", 80; "De'avât", 85; İbn Mâce, "Tahâret", 5...

⁵³⁴ Nevevî, el-Minhâc şerhu'l-Müslim, VII, 48.

⁵³⁵ Ali el-Kârî, Mirkâtü'l-mefâtih, I, 342.

münafıkların müslüman gözüküp içlerinde sakladıkları küfürle-ri ile müşriklerle birleşmeleri ikiyüzlü davranışlarının pahalıya mal olması onlar hakkında bir fikir sahibi olmayı, en azından şerhlerinden korunmak için belli bir mesafe konulmasını gerekli kılmıştı. İşte Kur’ân-ı Kerîm onların tanınmasının iki yolu olduğunu bildirmektedir ki bunlar hakkını vererek namazı kılmak ve zekâtı vermektir.⁵³⁶ Hz. Peygamberin (s.a.s.) “zekât senin imanının kesin kanıtıdır” şeklindeki az önceki hadisi ile cimrilik ile imanın bir arada bulunamayacağını bildirdiği hadisi⁵³⁷ bu ayetlerin Nebvî dilden açıklamasıdır. Kur’ân-ı Kerîm⁵³⁸ ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) zekât için aynı zamanda sadaka kelimesini de kullanmasının sebebi nefsin cimrilğe olan eğilimine rağmen onu yenip sevdiği (Allah rızası) için verebilmesi imanının sıdkını / gerçekliğini göstermesidir.⁵³⁹ Çünkü “sadaka” doğruluk anlamına gelen sıdk kökünden gelen bir kelimedir.⁵⁴⁰

Gerçekten paylaşabilme ve verebilmenin imanın bir göstergesi olduğu tecrübi olarak da sabittir. Rasûl-i Ekrem’in (s.a.s.) ahirete irtihal edip Hz. Ebû Bekir’in (r.a.) halife seçilmesiyle birlikte namaz ile zekâtın arasını ayırıp namaz kılacaklarını ama zekât vermeyeceklerini söyleyen Müslüman gruplar ortaya çıktı.⁵⁴¹ Hatta zekât yüzünden irtidat olayları, isyan hareketleri ve ayaklanmalar o kadar yaygınlık kazanmış olmalı ki kaynaklarda birçok kimsenin: “Zekât yüzünden Arapların tamamının İslam’dan çıkıp tekrar küfre dönmesinden korkuyoruz” dedikleri nakledilmektedir.⁵⁴² Dinden dönme ve isyan hareketlerinin önüne geçmek ya da isyancılar ve mürtedlerle baş edebilmek için de bazı sahabîlerin o yıl zekâtın toplanmamasını bile teklif

⁵³⁶ Tevbe (9), 5, 11, 17-18.

⁵³⁷ Nesâî, “Cihâd”, 8; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 256, 340, 342, 441.

⁵³⁸ Tevbe (9), 60.

⁵³⁹ Hakîm et-Tirmizî, Kitâbü’l-İsbâtî’l-ilel, s. 183-184.

⁵⁴⁰ Bk. Saffet Köse, İbadetten Kulluk Şuuruna, İstanbul 2016, s. 270.

⁵⁴¹ Begavî, Şerhu’s-Sünne (nşr. Şu’ayb el-Arnaût-M. Zühre eş-Şâviş), Beyrut 1403/1983, V, 488-495.

⁵⁴² Vâkıdî, Kitâbü’r-Ridde (nşr. Yahya el-Cubûrî), Beyrut 1410/1990, s. 48, 51; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam (nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut 1412/1992, IV, 76.

ettikleri bilinmektedir. Hatta Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) onlarla mücadelede kararlı tavrına karşı Hz. Ömer'in (r.a.): "Lâ ilâhe illallah diyenlerle savaşacak mısın?" sözü üzerine Halife şu sözünü meydan okumuştur:

”لَوْ مَنَعُونِي عَقَالًا مِمَّا أَعْطَوَهُ لِرَسُولِ اللَّهِ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَجَاهَدْتُهُمْ“

*"Şayet Hz. Peygamber devrinde verdikleri bir hayvan bağını benden esirgerlerse onlarla kesinlikle savaşacağım."*⁵⁴³

Daha sonra Hz. Ömer (r.a.) de bu görüşe ikna olmuş ve Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) bu görüşünde isabet ettiğini vurgulamış,⁵⁴⁴ zekât vermek istemeyen isyancı gruplarla yalancı peygamberler bertaraf edilerek asayiş sağlanmıştır.⁵⁴⁵

Verebilmek Medeniyetin Kurucu Unsurdur

İslam, iyilik merkezli bir dindir. İnfak emri, bir sadaka-i cariye edinme arzusu, gerçek hayatın ahiret yurdunda oluşu ve oradaki ebedi mutluluğun bu dünyada kazanılacağına olan iman, Müslümanların veren el olmalarında ve cimriliğe karşı cömertliği tercih etmelerinde etkili bir güç olmuştur. Bu sayede mescitler, kervan-saraylar, ribatlar, çeşmeler, yollar, meyve ağaçları kısaca nerede bir hizmet alanı varsa orada Müslümanların kurumsallaştırdığı bir yapılaşma oluşmuştur. Rasûl-i Ekrem'in: "Duasının olumlu

⁵⁴³ Vâkıdî, Kitâbü'r-Ridde, s. 50-52; Dârimî, es-Sîretü'n-Nebeviyye, Beyrut 1417, II, 429-430; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, IV, 76.

⁵⁴⁴ Buhârî, "İ'tisâm", 2; Müslim, "İmân", 32; Ebû Dâvûd, "Zekât", 1; Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 93; Taberî, Câmi'u'l-beyân (nşr. A. Muhammed Şâkir), Kahire 1420/2000, XXI, 431.

⁵⁴⁵ Bk. Vâkıdî, Kitâbü'r-Ridde, s. 50-52, 63-69, 85, 97, 104, 107, 167 vd.; Ebû İshak es-Se'lebi, el-Keşf ve'l-beyân, Beyrut 1422/2002, IV, 78; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, IV, 74-76; Ebû'l-Fidâ, el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer, Kahire, ts. (el-Matba'atü'l-Hüseyniyye), I, 157-158; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Ali Şîrî), Beyrut 1408/1988, VI, 352-354. Bk. Necde Hammâş, "er-Ridde ve mevkıfı Ebî Bekr minhâ", Dirâsât târihiyye, sy. 5, Dimaşk 1401/1981, s. 151-163; Mustafa Fayda, "Ridde", DÎA, Ankara 2008, XXXV, 91-93.

karşılık bulmasını ve sıkıntısının giderilmesini isteyen darda kalmış birisine çare olsun”⁵⁴⁶ hadisinin yanı sıra “kişi kardeşinin yardımında oldukça Allah Te‘âlâ da onun yardımcısıdır”⁵⁴⁷ hadisi verebilmenin itici güçlerinden birisini oluşturmuştur.

Tarihte ve günümüzde bizzat Hz. Peygamber ve sahabe ile başlayan süreçte Müslümanların, sırf insanlar için değil diğer yaratıklar için de kurdukları o kadar çok ve o kadar çeşitli vakıflar vardır ki bunlar bütün insanlığa özellikle bencilliği yücelten, sadece kazanmaya odaklanmış bugünün insanına örneklik teşkil eden bir özelliğe sahiptir. Bu açıdan İslâmî vakıflar, medeniyet dünyasının hayranlık duyduğu bir müessesedir.

Medeniyet tarihine yer veren özellikle vakıfları medeniyetin temel kurumu olarak inceleyen eserlerde konu ile ilgili yeterince bilgi mevcuttur. Bu gün devletin üstlenmiş olduğu sosyal, kültürel ve ekonomik hizmetler geçmiş dönemlerde çok başarılı bir şekilde vakıflarca yürütülmüştür.

Kur‘ân-ı Kerim’in ilkesel anlamda cimriliği yeren,⁵⁴⁸ cömertliği öven⁵⁴⁹ ayetleri yanında yakınları, yoksulları, yolcuları, yetimleri, köleleri, esirleri gözetmeye dair emirleri,⁵⁵⁰ hasta ve diğer engellilere tanınan muafiyetler ve bulundukları evlerden yeme-içme konusunda serbestçe hareket edebilmeleri,⁵⁵¹ mescidleri inşa ve yaşatma faaliyetlerini (imar) teşvik;⁵⁵² resmi olarak da devlet gelirlerinden bir kısmının bu tür insanlar için ayrılmasını⁵⁵³ emreden ayetler hayır yollarının önünü açmıştır.

İlgili ayetler yanında Hz. Peygamberin de aynı yöndeki emir ve tavsiyeleri Müslümanların her türden hayır için “verebilme” tutumunun bir yaşam biçimi halini almasında etkili

⁵⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 23.

⁵⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 274.

⁵⁴⁸ Nisâ’ (4), 37.

⁵⁴⁹ Bakara (2), 177.

⁵⁵⁰ Bakara (2), 177, 215, 220; Nisâ’ (4), 8, 37-38; İsrâ’ (17), 26; Rûm (30), 38; İnsan (76), 8-9; Beled (90), 12-16; Duhâ (93), 9-10.

⁵⁵¹ Nûr (24), 91; Fetih (48), 17.

⁵⁵² Tevbe (9), 17-18.

⁵⁵³ Enfâl (8), 41; Tevbe (9), 60; Haşr (59), 7.

olmuştur. Bu bağlamda Kur'ân öğretme ve öğrenmenin en hayırlı amel olması (medreseler),⁵⁵⁴ açların doyurulması (aşevleri / imarethaneler),⁵⁵⁵ su hayrını teşvik (çeşmeler),⁵⁵⁶ hastalara maddî-manevî hizmet (hastaneler / bimaristanlar),⁵⁵⁷ cenaze hizmetleri,⁵⁵⁸ meyve ya da gölgelik için ağaç dikimine yönlendirici tavsiyeler (meyve bahçeleri / parklar),⁵⁵⁹ günlük olarak eklemeler sayısınca hayır yapmanın bir görev olarak belirlenmesi,⁵⁶⁰ yırtıcı hayvanlara hizmet (mesela Leylek Vakfı),⁵⁶¹ hayvanların hukukuna saygı,⁵⁶² beli bükülmüş yaşlıları ve emzikli çocukları esirgeyici biçimde davranış,⁵⁶³ dul kalmış insanları gözetmek,⁵⁶⁴ evlenemeyenleri evlendirme,⁵⁶⁵ kısaca ihtiyaç halindeki⁵⁶⁶ bir insanın⁵⁶⁷ ya da canlının⁵⁶⁸ yardımına koşmanın dünyada eşsiz

⁵⁵⁴ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 21; Ebû Dâvûd, “Vitir”, 14, 15, 19; Tirmizî, “Sevâbü'l-Kur'ân”, 15; İbn Mâce, “Mukaddime”, 16.

⁵⁵⁵ Buhârî, “Cihâd”, 171, “Et'ime”, 1, “Merdâ”, 4; Dârimî, “Siyer”, 26 / Müslim, “Birr”, 142, 143; İbn Mâce, “Et'ime”, 58; Dârimî, “Et'ime” 37; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, V, 161, 171 / Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ (nşr. M. Abdülkadir Atâ), Mekke 1414/1994, X, 3.

⁵⁵⁶ Nesâî, “Vesâyâ”, 9; Ahmed b. Hanbel, V, 285. Ayrıca bk. Buhârî, “Şûrb”, 9; “Mezâlim”, 23; Edeb, 27; Müslim, “Selâm”, 153; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44 / İbn Mâce, “Edeb”, 8.

⁵⁵⁷ Buhârî, “Merdâ” 4; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 11 / İbn Mâce, “Cenâiz”, 1; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 68.

⁵⁵⁸ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 25; Tirmizî, “Cenâiz”, 21; İbn Mâce, “Cenâiz”, 59.

⁵⁵⁹ Buhârî, “Edeb”, 27; “Hars”, 1; Müslim, “Müsâkât”, 7-10, 12; Tirmizî, “Ahkâm”, 40; Dârimî, “Büyü”, 67; Ahmed b. Hanbel, III, 147, 192, 229; VI, 420, 444.

⁵⁶⁰ Buhârî, “Sulh”, 11; “Cihâd”, 72, 128; Müslim, “Müsâfirin”, 84; “Zekât”, 56; Ebû Dâvûd, “Tatavvu”, 12; “Edeb”, 160; Ahmed b. Hanbel, II, 316, 328.

⁵⁶¹ Müslim, “Müsâkât”, 7.

⁵⁶² Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44; Ahmed b. Hanbel, I, 204, 205.

⁵⁶³ Ebû Yâ'la, el-Müsned (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dımaşk 1404/1984, XI, 287; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, III, 345 / Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 185, 207, 222.

⁵⁶⁴ Buhârî, “Nefekât”, 1; Müslim, “Zühd”, 41.

⁵⁶⁵ Nûr (24), 32.

⁵⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, V, 168-169; Sahihu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balbân (nşr. Muhammed el-Büstî), Beyrut 1414/1993, VIII, 171; Beyhakî, Şu'abü'l-imân, Riyad 1423/2003, X, 91.

⁵⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 350.

⁵⁶⁸ Buhârî, “Müsâkât”, 9, “Mezâlim”, 23, “Edeb”, 27; Müslim, “Selâm”, 153; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44...

bir huzur⁵⁶⁹ ve ahiret yurdunda da Allah'ın yardımının anahtarı⁵⁷⁰ olduğunun belirlenmesi, her insanın kendi içinde bulunduğu şartlara ya da yaratılış gerçekliğine bağlı olarak önemli gördüğü hayır işleri vardır ve bu alanlarda yarışmasının kendisine hedef olarak gösterilmesi⁵⁷¹ müslümanların paylaşım üzerinde kurdukları eşsiz medeniyetin zeminini oluşturmuştur.

Hastane yapımı, hastaların tedavisi, medreselerin inşası ve buradaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürülmesi, köprü, yol, su yolu gibi her türlü bayındırlık hizmetleri, cami, tekke, za-viye yapımı ve buralardaki dini hizmetlerin yürütülmesi bunların başında gelir.

Tarihî süreç içinde bütün canlıların hizmeti için dikilen ağaçlar, su ihtiyacı için yapılan çeşmeler, yaralı hayvanları tedavi etmek, yuvasız kuşlara yuva yapmak, aç hayvanlara yiyecek vermek; yaşlılara, yetimlere, kimsesizlere kol-kanat germek, yetim kızlara çeyiz hazırlamak, esirleri kurtarmak, evlenenlere yardım etmek, ev içinde hizmet eden kızların verdikleri zararı karşılamak, sokakları temizlemek, engellilere yardım etmek üzere kurulan vakıflar, açları doyurmak için açılan aşevleri, yetim yurtları, hastaların tedavisi için kurulan hastaneler, mesleğini icra edemeyen yaşlı ve hastalara yardım, yolcuların güvenliği diğer zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için yol boylarında inşa edilen kervansaraylar...toplumun ihtiyaç duyduğu hizmetler vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu kurumlar sayesinde İslam toplumlarında “çaresizlik” diye bir sorun yaşanmamıştır.

Vakfın, bizzat Rasûl-i Ekrem tarafından başlatılması sebebiyle onun yolundan gidenler açısından da ayrı bir değeri vardır. Mesela Nadiroğulları kabilesinden Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in ismini Abdullah olarak değiştirdiği Muhayyrik (3/625) ölmesi halinde bütün mal varlığı ile ilgili

⁵⁶⁹ Buhârî, “Cihâd”, 89, “Zekât”, 27; “Talâk”, 24; “Libâs”, 9; Müslim, “Zekât”, 75-77; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 256, 389, 523.

⁵⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 274.

⁵⁷¹ Bakara (2), 148; Mâide (5), 48.

tasarrufun Hz. Peygamber'e ait olmasını vasiyet etmişti. Kendisi oldukça verimli arazilerden, hurma bahçelerinden oluşan zengin bir mal varlığına sahipti. Uhud savaşında yaralanıp bir müddet sonra da şehit olunca onun mal varlıklarının tamamını Hz. Peygamber ihtiyaç sahipleri için vakfetmiştir. Bunlar Nadiroğullarının sulak arazileri arasında yer alan A'râf veya A'vâf, Sâfiye, Dellâl, Mîseb, Burka, Hasnâ, Meşrebetü Ümmi İbrâhîm adlı hurma bahçeleridir.⁵⁷²

Sahabe uygulamasına örnek olarak şu olayı zikredebiliriz: Hz. Ömer Hayber arazisinden kendisine düşen kıymetli bir yer (Semğ) konusunda Hz. Peygamber'e gelerek: "Yâ Rasûlallah bu yer hakkında bana ne emir buyurursunuz?" diye sordu. Hz. Peygamber de: "İstersen aslını vakfeder, menfaatini/gelirini tasadduk edersen" buyurdu. Bunun üzerine Hz. Ömer bizzat kendi dilinden çok sevdiğini söylediği bu yeri satılamaz, hibe edilemez ve mirasa konu olamayacak şekilde fakirler, akrabalar, köleler, Allah yolunda olanlar, misafirler ve yolcular için vakfetti. Keza bu yerin işlerini üstlenmiş olan (mütevelli) onun meyvesinden normal ölçülerde yiyebilecek, orayı sahiplenmeye kalkışmamak/sanki malın sahibiymiş gibi davranmamak şartıyla bir dostuna yedirebilecekti.⁵⁷³

Hz. Osman'ın Rûme Kuyusunu satın alıp vakfetmesi önemli örneklerden birisidir. Hicret sonrası Medîne'de içme suyu sıkıntısı baş gösterince Rûme kuyusunun suyunu satan Yahudi sahibinden Rasûl-i Ekrem suyunu satmamasını ve insanların serbestçe kullanmasına imkan tanınmasını istemiş ise de sahibi geçimini kuyudan kazandığı para ile temin ettiğini söyleyip reddetti. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.) kuyuyu satın alıp müslümanların istifadesine sunacak kişiye cennette ondan daha güzel bir su kaynağı ihsan edileceğini müjdeledi.⁵⁷⁴ Bunu duyan Hz. Osman (r.a.) suyun yarısını satın aldı ve nöbetleşe işletmeye

⁵⁷² Hassâf, Ahkâmü'l-evkâf, Beyrut 1420/1999, s. 5-6.

⁵⁷³ Buhârî, "Şurût" 19, "Vesâyâ", 28; Müslim, "Vasiyye", 15; Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 13; Nesâî, "İhbâs", 2; İbn Mâce, "Sadakât", 4.

⁵⁷⁴ Buhârî, "Müsâkât", 1, 74; Tirmizî, "Menâkıb", 57.

başladılar. Hz. Osman'ın nöbetinde Müslümanlar ücretsiz olarak su ihtiyaçlarını karşılayıp ertesi gün kuyuya uğramayınca ortağı diğer yarısını da Hz. Osman'a satmak durumunda kaldı ve Hz. Osman kuyuyu insanların hizmetine vakfetti.⁵⁷⁵

Bu konuda diğer önemli bir örnek de Hz. Ali'nin sahibi olduğu bir kuyuyu vakfetmesidir. Hz. Peygamber kendisine ganimet mallarından bir yer vermiş o da orada bir kuyu açtırmıştı. Kazılan kuyudan bol miktarda su çıktığı müjdelenince Hz. Ali kuyuyu yolcular ve hacılar için satılmamak, bağışlanmamak, mirasa konu olmamak üzere vakfetmiştir.⁵⁷⁶

Günümüzde de ihtiyaç duyulan her alanda vakıf hizmetleri devam etmektedir.

Kazançta Hamd ve Şükür Yoklukta Sabır ile Allah'a Yaklaşma

Allah sürekli olarak hayatın içindedir ve yaratma halindedir.⁵⁷⁷ Mülk O'na aittir ve O dilediğine dilediği kadar verir.⁵⁷⁸ Bazılarına çok verir şükürünü eda edip etmeyeceğiyle dener, bazılarını kısıyor onları da sabredip etmeyeceğiyle dener. Her ikisi de zor birer imtihandır. Şu âyetle insanların mutlaka imtihan edileceğini ve sabredenlerin kazanacağını belirtir:

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ
الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ ﴿٥٧٩﴾

“Şüphesiz biz sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme ile imtihan edeceğiz. Müjdele o sabredenleri!”⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ İbn Battâl, Şerhu Sahihî'l-Buhârî (nşr. Ebû Temîm Yâsir), Riyad 1423/2003, VI, 491-492; Semhûdî, Hulâsatü'l-vefâ (nşr. Muhammed el-Emîm Muhammed), yy. ts., II, 438-440.

⁵⁷⁶ Hassâf, Ahkâmü'l-evkâf, s. 11.

⁵⁷⁷ Rahmân (55), 29.

⁵⁷⁸ İsrâ' (17), 30; Şûrâ (42), 12.

⁵⁷⁹ Bakara (2), 155.

Kur'an-ı Kerim'de darlık halinde sabredenler övülmüştür.⁵⁸⁰

Bir nimete kavuştuktan sonra şükredenlere de Allah Te'âlâ bunun bir karşılığı olarak nimetini arttıracığını şu âyette belirtir:

وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ
كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ (٥٧) سورة إبراهيم

“Ve hatırlayın ki Rabbiniz size şöyle bildirmişti: Yüceliğim hakkı için şükrederseniz elbette size (nimetimi) artırırım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir.”⁵⁸¹

Verilen nimete şükretmemek bir nankörlüktür ve nimetin kıymetini takdir edememek demektir. Bu nimetin zevaline bir vesiledir. Kaçınmak gerekir.

Şükür, nimeti verene saygı kabilinden o nimetten duyduğu memnuniyeti, sevinci ifade etmektir. Hamd ise herhangi bir nimete bağlı olmaksızın güzel olanı zikretmektir. Dolayısıyla şükür, nimet ve iyiliğe bağlı bir eylem iken hamd herhangi bir nimete bağlı olarak yapılmaz. Şükür, bir anlamda nimeti verene ödenen bir borç niteliğindedir. Hamd ise sadece Allah'a özeldir, O'na yapılır. Çünkü her türlü nimeti veren O'dur.⁵⁸² En büyük nimette insan olarak yaratmış olmasıdır.

Hamd, sadece dil ile yapılır. Aşağıda geleceği üzere her nime-tin kendi cinsinden özel bir şükrü vardır. Bu bakımdan hamd, şükrün özel şekli olarak kabul edilebilir. Bu durumda şükür hamde göre daha geniş bir anlam ifade eder. Bu sebeple Hz. Peygamber: “Hamd, şükrün başıdır. Allah'a şükretmeyen O'na hamd etmiş olmaz”⁵⁸³ buyurmuştur. Hamd'in karşısı, zem / yer-me; şükrün karşısı ise nankörlük / nimeti takdir etmeme, onun

⁵⁸⁰ Bakara (2), 177;

⁵⁸¹ İbrahim (14), 7.

⁵⁸² Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, Kahire, tsi (Dâru'l-İlm ve's-sekâfe), s. 49-50.

⁵⁸³ Ma 'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (nşr. Habiburrahman el-A'zamî), Beyrut 1403, X, 424.

kıymetini bilmemedir.⁵⁸⁴ Nitekim bir ayette şöyle buyrulur: “*Siz beni hatırdan çıkarmayın ki ben de sizi hatırdan çıkarmayayım. Bana şükredin, nankörlük etmeyin!*”⁵⁸⁵

Ancak dilciler arada fark gözetse de⁵⁸⁶ nimet söz konusu olduğunda birçok alim hamd ve şükürün aynı anlamı ifade ettiğini düşünürler. Bu bağlamda hamd ve şükür nimetin sahibine derin bir saygı duyma, ona hürmet gösterme, verdiği nimetin değerini kavradığını ifade etme, minnet duyma ve elde ettiği ile huzur duyma demektir. Sözlü olarak ifadesinde de nimet ve iyiliğin farkında olduğunu açıkça dile getirme, nimetin sahibine minnettarlığını bildirme vardır. Kulun Allah’a şükür, nimetlerinin bilincinde olmak (ma’rifet), organlarını amaç dışı kullanmamakla gerçekleşir.⁵⁸⁷

Şükür, doyumsuzluk sebebiyle varlıkta yoluk çekme, zengin-ken fakir olma duygusunu yenmenin ifadesidir.

Allah Te’âlâ kullarından şükretmelerini istemekte ve bu konuda ihmalkar davrandıkları konusunda ikazda bulunarak dik-katli davranmalarını istemektedir:

اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ ﴿٢٥﴾ سورة سبأ

“Çalışın ey Davud hanedanı, şükür için çalışın. Ama kullarım içinde şükreden azdır.”

Bu ayet şükredenlerin az olduğunu belirttiği gibi diğer ayetlerde de zaman zaman “ne kadar az şükrediyorsunuz”⁵⁸⁸ diye ikazlar sertleşmekte, bazen de “şükretmeniz gerekmez mi”⁵⁸⁹ diye açıkça şükür görevi hatırlatılmaktadır.

Rivayet olunur ki Hz. Ömer bir adamın “Allah’ım beni az olanlardan eyle” diye dua ettiğini duyunca: “Bu nasıl dual!” diye

⁵⁸⁴ bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut 1407, I, 9.

⁵⁸⁵ Bakara (2), 152.

⁵⁸⁶ Msl. bk. Ebû Hilâl el-Askerî, s. 48-50.

⁵⁸⁷ Râğıb el-İsfahânî, *ez-Zer’â ilâ mekârimi’ş-şer’i’a*, Kahire 1428/2007, s. 198-199.

⁵⁸⁸ A’râf (7), 10; Mü’minûn (23), 78; secde (32), 9; Mülk (67), 23.

⁵⁸⁹ Vâkıa (56), 70.

sormuş. O zat, “Duydum ki, Allah ‘Kullarım içinde şükreden azdır’ buyuruyor. Beni de o azlardan kılmasını istiyorum” diye cevap verince Hz. Ömer: “Herkes Ömer’den daha bilgili” demiştir.⁵⁹⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de bir çok nimetin hatırlatılmasından sonra da “umulur ki şükredersiniz” şeklindeki hatırlatma nimete şükürün önemini ortaya koymaktadır.⁵⁹¹

Burada şükürle ilgili bazı ayrıntıları hatırlatmak mümkündür. Kur’ân lügatı müellifi Râgıb el-İsfahânî şükreden merkeze alarak üç türlü şükürden bahseder:

❁ Kalp ile şükür: Nimeti hatırdâ tutmak, onu düşünmektir (tasavvur).

❁ Dil ile şükür: Nimeti vereni övgüyle anmaktır.

❁ Organlar ile şükür: Nimet sahibine hakettiği şekilde karşılık (mükafaat) vermektir.

Aynı müellif, şükredilene nispetle de şükürü üç kısımda ele alır:

❁ Kendinden üstte olana şükür: Hizmet, övgü ve dua ile,

❁ Aynı seviyede olana: Aynı karşılığı (iyiliğe iyilikle karşılık) vermekle,

❁ Aşağı seviyede olana ise onu ödüllendirmekle olur.⁵⁹²

Hamd ile de benzer değerlendirmeler vardır. Mesela Şakîk b. İbrahim el-Belhî hamdin üç şartı olduğunu söyler:

1- Nimeti verenin Allah Te’âlâ olduğunun bilincine varmak

2- Allah’ın verdiği rızâ olmak

3- O nimetten doğan güç / enerji bedende olduğu müddetçe O’na isyan etmemektir.⁵⁹³

Burada fiilî şükürün ya da hamdin önemli bir boyutu vardır. O da her nimetin kendi cinsinden şükürünün bulunduğudur. Bu

⁵⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut 1407, III, 573; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, Beyrut 1422, IV, 410.

⁵⁹¹ Bakara (2), 52, 56, 185; Âl-i İmrân (3), 123; Maide (5), 6, 89; Enfâl (8), 26; Nahl (16), 14, 78; Hacc (22), 36; Kasas (28), 73; Rûm (30), 46; Fâtır (35), 12; Câsiye (45), 12;

⁵⁹² Râgıb el-İsfahânî, s. 198-199.

⁵⁹³ Ebülleys es-Semerkandî, *Tenbîhü’l-gâfilîn*, Dımaşk-Beyrut 1421/2000, s.449; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, Kahire 1384/1964, I, 134.

da Allah'ın lütfettiği nimeti insanlarla paylaşmak, ihtiyaç durumunda insanlardan esirgememek, cimrilik yapmamakla olur. Bu bağlamda mesela bir doktorun şükürü, yeterli imkana sahip olmayan hastayı tedavi edivermek; bir avukatın şükürü, haklı olup da kendisini savunmaktan aciz ve yeterli imkana sahip olmayan bir sanığı savunuvermek; ulaşım sektöründe çalışan bir taşıyıcının şükürü, gideceği yere parası olmayan birisini gideceği yere götürüvermek; bir öğretmenin şükürü, öğrenme ihtiyacı olup da yeterli imkana sahip olmayan bir öğrenciye yardımcı olmaktır... Şu ayet buna açıkça delalet eder:

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرٌ لَّهُمْ
بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ
السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٣٨﴾ سورة آل عمران

“Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri şey kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah yaptıklarını nızdan haberdardır.”⁵⁹⁴

Görgüsüzlükten Kaçınmak / Tevazuu Elden Bırakmamak

Ticaret, kendi tabii kurallarına göre yapıldığında zenginlik sağlayan bir uğraş alanıdır. Bir de helal kazanca dikkat edilirse bereket getiren ve dolayısıyla huzur veren bir özellik de arzeder. Ticaretin her geçen gün getirdiği zenginlik insanı değiştirirse, öncesinden farklı olarak insanlarla kendisi arasında bir mesafe oluşturmaya başlarsa, kibir ve tepeden bakmaya vesile olursa ya da kişinin zikri, kazancıyla övünme ve görgüsüz bir rekabet ortamı oluştursa işte bu ahlâkî bir zaafın ifadesidir. Hz. Peygamber Cibril hadisi olarak meşhur olan rivayette kıyamet alametlerinden birisi olarak sonradan görmenin getirdiği görgüsüzlük ve zenginliğin verdiği şımarıklığı saymaktadır:

⁵⁹⁴ Âl-i İmrân (3), 180.

عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ قَالَ حَدَّثَنِي عُمَرُ
 بْنُ الْخَطَّابِ قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
 وَسَلَّمَ ذَاتَ يَوْمٍ إِذْ طَلَعَ عَلَيْنَا رَجُلٌ شَدِيدُ بَيَاضِ الثِّيَابِ
 شَدِيدُ سَوَادِ الشَّعْرِ لَا يُرَى عَلَيْهِ أَثَرُ السَّفَرِ وَلَا يَعْرِفُهُ مِنَّا
 أَحَدٌ حَتَّى جَلَسَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَسْنَدَ
 رُكْبَتَيْهِ إِلَى رُكْبَتَيْهِ وَوَضَعَ كَفَيْهِ عَلَى فَخِذَيْهِ ثُمَّ قَالَ يَا مُحَمَّدُ
 ... فَأَخْبَرَنِي عَنِ السَّاعَةِ قَالَ مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ بِهَا
 مِنَ السَّائِلِ قَالَ فَأَخْبَرَنِي عَنْ أَمَارَاتِهَا قَالَ أَنْ تَلِدَ الْأُمَّةُ رَبَّتَهَا
 وَأَنْ تَرَى الْحَفَاةَ الْعُرَاةَ الْعَالَةَ رِعَاءَ الشَّاءِ يَتَطَاوُلُونَ فِي
 الْبُنْيَانِ ثُمَّ انْطَلَقَ فَلَبِثْتُ مَلِيًّا ثُمَّ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
 عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا عُمَرُ أَتَدْرِي مَنْ السَّائِلُ قُلْتُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَغْلَمَ
 قَالَ فَإِنَّهُ جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَتَاكُمْ لِيُعَلِّمَكُمْ أَمْرَ دِينِكُمْ

Hız. Ömer anlatıyor: Bir gün Resûlullah'ın (s.a.s.) yanında bulunduğumuz bir sırada aniden yanımıza, elbisesi bembeyaz, saç simsiyah bir zât çıkageldi. Üzerinde yolculuk belirtisi görülüyordu. İçimizden de kendisini tanıyan yoktu. Geçti Hız. Peygamber'in önüne oturdu; dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de onun uylukları üzerine koydu. Başladı sormaya... Ya Muhammed! "Bana kıyametin ne zaman kopacağını haber ver" dedi. Rasûlullah (s.a.s.): Bu mes'eledede sorulan sorandan daha bilgili değildir" diye cevap verdi. Bunun üzerine o zat: "O halde bana onun alâmetleri ile ilgili bilgi ver!" dedi. Cevaben Rasûl-i Ekrem (s.a.s.): "Cariyenin efendisini doğurması ve yalın ayak, baldırı çıplak, yoksul çobanların yükselttikleri binalarla birbirleriyle yarış ettiklerini görmendir" şeklinde cevap verdi. Bundan sonra o zât gitti. Ben hayli bir müddet bakakaldım. Nihayet Resûlullah (s.a.s.) bana: "Ya Ömer! O sual soran zâtın kim olduğunu biliyor musun?" diye sordu. Ben de: "Allah ve Resûlü daha

iyi bilir” dedim. “O Cibril’di. Size dininizi öğretmeğe gelmişti” buyurdular.⁵⁹⁵

Bu hadis kıyametin iki ilginç alametinden bahsetmektedir. Birincisi çocuğun ailede hükümdar olmasıdır. Buna göre ailenin bütün programı çocuğa göre ayarlanacak adeta çocuk evin küçük hükümdarı haline gelecek, aileyi yönetecek, bu halet-i ruhiye ile büyüyecek çocuk da belli bir statü kazandığında anne-babası ile kendi arasına bir mesafe koyacak, onlara saygılı ve hürmetkâr değil onlar cariyе-köle kendisi efendi gibi davranacak, beğenmeyecek ve onları terbiye etmeye kalkacaktır. Kısaca kötü bir efendinin köle-cariyesine yaptığı muameleyi onlara reva görecektir.

İkincisi ise halk tabiriyle beş parasız, meteliksiz, ne idüğü belirsiz, yiyecek ekmeğe muhtaç bazı insanlar çeşitli sebeplerle bağli olarak zenginleşecekler, bütün gündemleri de bu zenginlikleri olacak ve elde ettikleri dünyalıklarıyla övünecekler, birbirleriyle yarışacaklar, geçmişlerini çabuk unutacaklar, belki muhtaç oldukları, fayda gördükleri insanlara efendilik taslayacaklardır. Mesela daha önce elinde sopasıyla çobanlık yapan ve herhangi bir vesileyle zenginleşmiş olan sonradan görme kişiler her hangi bir sebeple elde ettikleri imkânları birbirleriyle yarış için kullanacaklardır. Hadisteki ifadeyi esas alırsak mesela bir apartman diktiklerinde “benimki şu kadar katlı senin ki kaç katlı” diye sorup şu kadar şeklinde aldığı cevaba kendi apartmanın daha yüksek olduğunu söyleyerek cevap verecektir. Karşı taraftaki de onu geçmek için hemen vakit geçirmeden faaliyete başlayacaktır. Hadis aslında sahip olduğu eşyanın markası, modeli, büyüklüğü, kalitesi vs. konularında karşı taraftaki insanı taciz edecek bir görgüsüzlük içinde olanların ortaya çıkaracağı olumsuzluğu anlatmaktadır. Bu o gün hadiste geçen bina örneğini otomobil, telefon, saat, kıyafet vs. gibi eşyaya uyguladığımızda güncellenmiş olacaktır.

⁵⁹⁵ Müslim, “İmân”, 1, 5, 7; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16; Tirmizî, “İmân”, 4; Nesâî, “İmân”, 5, 6; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9, “Fiten”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 27, 52, 319. Ayrıca bk. Buhârî, “İmân”, 37.

Kısaca evin kralı çocuklar, toplumun kralı da bu görgüsüzler olacaktır.

Bu hadiste en kötü ahlâkî zaaf olarak anlatılan bu iki tavır konusunda Kur’ân-ı Kerîm’de de uyarılar vardır:

وَلَا تُصَغِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ
لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ (٢٠٦) وَأَفْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ
مِنْ صَوْتِكَ إِنْ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ (٢٠٧)

“İnsanlara karşı gurur-kibir içinde olma. Yeryüzünde çalım satarak-şımarıklık yaparak yürüme. Unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiçbir kimseyi sevmez. Yürüyüşünde tabii ol / ölçülü davran / orta yolu tut / sırat-ı müstakîm üzere ol, sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini eşek sesidir.”⁵⁹⁶

وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ
الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا (١٧٧)

“Yeryüzünde kibir ve azametle yürüme! Çünkü sen asla yeri yaramazsın ve boyca da dağlara erişemezsin.”⁵⁹⁷

Âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Allah’ın verdiği bir nimet mesela servetin miktarı ve kalitesi kişinin davranışlarını değiştirmemeli yani kişiyi kibir, gurur, tepeden bakma, şımarıklık gibi ahlâk dışı tavır ve davranışlara sevk etmemeli, azgınlık ve taşkınlığa sebep olmamalı, tam aksine şükre vesile olmalı, nimet çoğaldıkça tevazu da artmalıdır. Hz. Peygamber eldeki nimetleri kibire vasıta kılanlara rahmet nazarıyla bakmayacağını giyim örneğinde anlatır⁵⁹⁸ ve iki elbisesiyle kibirli bir şekilde yürüyen şımarık bir insanı Allah’ın yere batırdığını haber verir.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Lokman (31), 18-19.

⁵⁹⁷ İsrâ’ (17), 37.

⁵⁹⁸ Buhârî, “Libâs”, 1,2, 5, “Fedâilü’s-sahâbe”, 5; Müslim, “Libâs”, 42-48; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 25-27...

⁵⁹⁹ Müslim, “Libâs”, 49.

İşte bu ruhi anlamda hastalıktır. **وَلَا تُصْعِرْ خَدَّكَ** âyeti buna işaret etmektedir. Zira bu ifade boynunda yer alan hastalık sebebiyle eğri büğrü yürüyen deve için kullanılmaktadır. Aynı şekilde servetine ya da diğer statülerine dayalı olarak mağrur bir şekilde hareket eden kişide de benzer hastalık var demektir.

Kur'ân-ı Kerîm —günümüz diliyle söyleyecek olursak— sahip olduğu serveti Allah'ın lütfettiğini görmezden gelerek kendi bilgi ve becerisiyle elde etmişçesine bu gücün verdiği havayla hareket edip caka satarak / çalım yaparak diğer insanları küçük görenleri, onlara haksızlık edenleri, kendince elde ettiği imtiyazla diğer insanları maddî ve manevî açıdan ezmeye çalışanları, mesela taciz edenleri, sindirme ve sıkıştırma politikası izleyenleri, bozgunculuk yapanları hulasa her türlü küstahlığı kendisine mubah gören narsis tavırlı insanlar bu âyetlerin kapsamına girmektedirler. Bu şekilde davranan ve ikazda bulunanları hiçe sayan, onlara kulak tıkayan şımarıkları Kur'ân-ı Kerîm Kârûn örneğiyle uyarmaktadır. Karun, Hz. Musa'nın kavminden olup hazinelerinin anahtarlarını ancak güçlü bir topluluğun taşıyabildiği, zenginliğiyle mağrur, servetiyle şımaran, gösterişi seven, kavminin arasında ihtişamla dolaşmaktan zevk duyan, kavminin uyarılarına rağmen servetini kendi bilgi ve becerisi sayesinde elde ettiğini söyleyen küstah bir kişiydi. Sonuçta bu tavırları sebebiyle helak olmuştur.⁶⁰⁰

Serveti, şöhreti, statüsü vb. güçleriyle toplum içinde şımarıp ta Allah'ın kendisini izlediğini unutanlar, sorumlu davranmayanlar ahiret yurdunda gördükleriyle pişman olacaklardır. Ancak kendilerine ait ikinci bir fırsatları olmayacaktır.⁶⁰¹

Aslında üzerinde durduğumuz konularda zikri geçen **وَأَفْصِدْ** âyetindeki kasd kelimesi önemli bir inceliğe işaret etmektedir. Bununla âyet hem bir kasıt / amaç için yürümeyi hem de yürümede tabiiliği, ölçülü olmayı ifade etmektedir. Az yukarıda bahsedilen olumsuzluklar amaçsız biçimde başıboş dolaş-

⁶⁰⁰ Kasas (28), 76-82.

⁶⁰¹ İnşikâk (84), 10-15.

ma sonucunda ortaya çıkar. Başıboş dolaşmak ise halk tabiriyle serseriliktir. Kişiyi taşkınlığa sevk eder.

Kur'ân-ı Kerîm nimetin sınırlıklığa değil şükre vesile olması gerektiğini, verilen nimetlere birer imtihan aracı olduğunun bilinciyle yaklaşılması gerektiğini ve şöyle söylenmesi gerektiğini özellikle binek araçlarını zikrederek hatırlatır:

وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ لِيَسْتَزِنُوا عَلَىٰ ظُهُورِهِ
ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي
سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ وَإِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ

“O Allah ki binmeniz için denizde gemilerden karada hayvanlardan binekleri hizmetinize vermiştir. Onlara bindiğinizde de Rabbinizin nimetini düşünesiniz ve diyesiniz ki: Bütün bunları bizim hizmetimize veren Allah ne yücedir. Çünkü O olmasaydı biz bunları elde edemezdik. Elbette biz sonuçta Rabbimize döneceğiz.”⁶⁰²

Kişinin sahip olduğu nimetlerden dolayı mutluluk duyması, sevinmesinden daha tabii bir şey olamaz. Burada aslolan bununla bir hakkın iptaline sebep olmamak, insanları küçümsemek, onu insanlara karşı arsız ve küstahça muameleye, eziyete vasıta kılmamaktır. Aksi ahirette sahibini perişan edecektir.⁶⁰³

Eski Hale Vefâ

İnsanın ömrü içinde yaşadığı çok farklı haller vardır. Başarılar, başarısızlıklar, hüzünler, kederler, sevinçler, elde edilen ya da kaybedilen nimetler, fakirlikler, zenginlikler hep insanın yaşadığı süreçlerdir. Hayatın döngüsü içinde bunlar birer sınavdır. Bu noktada dikkate değer olan husus, insanın içinde bulunduğu olumsuzlukları olumluya çevirip diğer insanların aynı halleri yaşadığı dönemlerde kendisine ihtiyaç olduğunda ya da başvurulduğunda o günlerini unutmaması bir anlamda “geçmiş

⁶⁰² Zuhruf (43), 12-14.

⁶⁰³ Bk. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr* (nşr. Hind Şelebi), Beyrut 1425/2004, II, 677.

hâle vefâ” göstermesi gerekir. Bu, vefanın özel bir türü olarak görülebilir.

Genel anlamda vefa, iyilikleri unutmama ve ona daha güzeliyle karşılık verme anlamına gelir. Böyle davrananlara vefâkâr denir. Hz. Peygamber’in hayatında çok önemli vefa örnekleri vardır. Mesela Habeşistan Kralı Necâşî Ashame’nin muhacirlere gösterdiği yakın ilgiye vefâ örneği olarak Medîne’ye bu ülkeden gelen heyete bizzat kendisi hizmet etmiştir. Kendisine hizmeti biz yapalım diyenlere: “Onlar benim arkadaşlarıma misafirperverlik gösterip çok iyi ağırladılar, bizzat ben de onlara aynı şekilde karşılık vermeliyim!” buyurmuştur.⁶⁰⁴

8/630 yılında Huneyn Gazvesi’nde esir düşen süt kardeşi Şeymâ’yı ridâsını sererek üzerine oturtmuş, dilerse kendi yanında kalabileceğini, dilerse kabilesine dönebileceğini belirtmiş, Müslümanlığı kabul eden Şeymâ’nın kabilesine dönmek istemesi üzerine onu çeşitli hediyelerle uğurlamıştır.⁶⁰⁵

Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre Hz. Peygamber, bir gün mescidi süpüren siyah tenli kadını (Ümmü Mihcen) göremeyince sormuştu. Oysa o ölmüş ve sahabe onu çok fazla önemsemediklerinden kendisine haber vermeden götürüp cenazesini defnetmişlerdi. Bunu duyan Rasûlullah (s.a.s.): “Bana haber vermeli değil miydiniz?” diye serzenişte bulunmuş ve onun kabrini kendisine göstermelerini isteyerek gidip kabrinin üzerinde cenaze namazını kılmıştı.⁶⁰⁶

Hz. Peygamber kendisine eziyetin en kötüsünü yapmış olan Mekke’liler Medîne’de de kendilerini rahat bırakmayıp savaşmak üzere geldikleri Bedir’deki mağlubiyetlerinden sonra esir düşenler için elçi gönderdiklerinde: “Şayet bu rezil / pislik herifleri Mut’im b. Adi sağ olsaydı da serbest bırakılmalarını isteseydi onu

⁶⁰⁴ İbn Seyyidinnâs, *‘Uyûnü’l-eser*, Beyrut 1414/1993, II, 402; İbn Kesîr, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, Beyrut 1395/1997, II, 31.

⁶⁰⁵ Kâdi İyâz, *eş-Şifâ bi-ta’rîfi hukûkî’l-Mustafâ*, Beyrut 1409/1988, I, 128; Ali el-Kârî, *Şerhu’s-Şifâ*, Beyrut 1421, I, 292.

⁶⁰⁶ Buhârî, “Salât”, 72, “Cenâiz”, 5, 55, 66; Müslim, “Cenâiz”, 71; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 34, 57; Nesâî, “Cenâiz”, 43, 76; İbn Mâce, “Cenâiz”, 31, 32.

kırmaz hepsini bırakırdım” demiştir.⁶⁰⁷ Çünkü Mut'im b. Adî, Tâif dönüşü kendisini Mekke'ye sokmak istemeyen müşriklere karşı himayesine alarak korumuş ve bunu da tüm Mekke'ye ilan etmiş,⁶⁰⁸ Müslümanlara uygulanan kuşatmada gizlice yiyecek göndermiş, boykotun kaldırılmasında etkili olmuştur. Mut'im, Hz. Peygamber'in Medîne'ye hicretinden kısa bir süre sonra İslâm'a girmeden ölmüş, ölümü Müslümanları da üzmüştür.⁶⁰⁹

Genel olarak zikredilen bu vefa örneklerinden başka bir de “geçmiş hale vefa” olarak kavramsallaştırabileceğimiz erdemi de anmak gerekir. Bu, öncesini unutmadan o hali yaşayanların içinde bulundukları şartları anlamak ve ona göre muamele etmek anlamına gelir. Hz. Peygamber, bunun da en iyi örneklerini vermiştir. Mesela kendisine gelen bir adamın korkudan titrediğini görünce: “Sakin ol, korkma, ben kral değilim. Ben kuru et yiyen kadının oğluyum” buyurarak adamı rahatlatmıştır.⁶¹⁰

Aynı hususu ticaretin bereketiyle fakir iken zenginleşmiş insanların da önceki hallerini unutmadan o haldeki insanları anlaması ve ona göre davranması gerekir. Allah'ın verdiğini Allah'ın kullarından esirgemek nimetin zevaline vesile olduğunun⁶¹¹ bilinmesi gerekir. Hz. Peygamber (s.a.s.) konu ile ilgili şöyle bir olay anlatır:

İsrailoğullarından, biri alaca hastalığına yakalanmış (abraş), birisi kel, diğeri kör üç kişi varmış. Allah imtihan etmek üzere kendilerine bir melek göndermiş. Melek, alaca hastalığı olana gelip: “Sence en değerli şey nedir?” diye sormuş, o da: “Güzel renk, güzel cild ve benden insanların iğrendiği halin gitmesidir” demiş. Bunun üzerine melek onu sıvazlamış ve istediği olmuş, kendisine güzel bir renk, güzel bir cild verilmiş, insanların iğrendiği hal de gitmiş. Melek bu defa: “Sence hangi mal daha kıymetlidir?” diye sormuş, o da: “Deve” demiş. Kendisine doğurma-

⁶⁰⁷ Buhârî, “Humus”, 16, “Megâzi”, 12; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 120; Ahmed b. Hanbel, IV, 80.

⁶⁰⁸ İbn Kesir, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut 1395/1997, II, 153-154.

⁶⁰⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mut'im b. Adî”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 402.

⁶¹⁰ İbn Mâce, “Et'ime”, 30.

⁶¹¹ Âl-i İmrân (3), 180; Muhammed (47), 38; Kalem (68), 17-33.

sı yakın gebe bir deve verilmiş. Bunun üzerine melek: “Allah bu deveyi sana bereketli kılsın” demiş.

Peşinden kele gelerek: “Sence en değerli şey nedir?” diye sormuş. Kel: “Güzel saç ve insanların iğrendiği şu halin benden gitmesidir” demiş. Melek onu sıvazlamış, nahoş hali gitmiş, kendisine güzel saç verilmiş. Melek: “Sence en kıymetli mal hangisidir?” diye sormuş. Kel: “İnek” cevabını vermiş. Hemen kendisine gebe bir inek verilmiş ve melek: “Allah bu ineği sana bereketli kılsın”, demiş.

Peşinden köre gelerek: “Sence en değerli şey nedir?” diye sormuş. Kör: “Gören göz ve onunla insanları görmem” demiş. Melek onu da sıvazlamış ve gözü görmeye başlamış. Sonra: “Sence en kıymetli mal hangisidir?” diye sormuş: “koyun” cevabını alınca kendisine kuzulu bir koyun verilmiş, bu koyun üremiş, sürüler haline gelmiş, diğerlerinin de malları çoğalmış ve sonuçta birisinin bir vadi dolusu devesi, diğerinin bir vadi dolusu ineği, ötekinin de bir vadi dolusu koyunu olmuş.

Sonra melek alaca hastalığı çekmiş olana eski suret ve kılığında gelerek: “Ben yoksul bir adamım, yolda her şeyimi kaybettim, bugün önce Allah sonra senden başka beni evime ulaştıracak yoktur, senden şu güzel rengi, güzel cildi ve malı veren Allah aşkına bir deve istiyorum, onun ile yolumu tamamlayayım” demiş. O da: “Malımdan vereceğim çok insan var, onlar benden haklarını bekliyorlar, o sebeple veremem” demiş. Bunun üzerine melek ona: “Ben seni tanır gibiyim. Sen insanların iğrendiği alaca hastalığına tutulmuş kişi değil misin? Hani fakirdin, Allah seni zenginleştirdi” demiş. O da: “Ben bu malı miras olarak aldım ve ürettim” cevabını vermiş. Melek de: “Yalan söylüyorsan Allah seni eski haline çevirsin!” demiş.

Aynı diyaloglar kel ile melek arasında yaşanmış ve aynı şekilde sonuçlanmıştır!

Melek, köre de eski kılığında gelerek: “Ben yoksulum ve yoldayım. Yolda her şeyimi kaybettim. Önce Allah, sonra senden başka bugün beni evime ulaştıracak birisi yok. Senden körlüğünü gideren Allah aşkına bir koyun istiyorum. Onunla yoluma gideyim” demiş. Kör: “Gerçekten benim gözlerim görmüyordu.

Allah benim gözlerimi açtı ve görmeye başladım. Gel, dilediğini al, dilediğini bırak! Vallahi bugün Allah için aldığın bir şeyde sana zorluk çıkarmam” demiş. Bunun üzerine melek: “Malın senin olsun. Siz sınava çekildiniz. Sen kazandın, iki arkadaşın kaybetti”, demiş.⁶¹²

İnsanların sıkıntılı bulundukları halleri geçmişini unutmamdan rahatlatmak Allah’ın kullarından istediği bir davranıştır. Mesela borç isteyene verilmesi, ödeyemediğinde sürenin uzatılması hatta mümkünse alacağın bağışlanması Kur’ân-ı Kerîm’in bir tavsiyesidir.⁶¹³ Hz. Peygamber de bunun çok faziletli bir davranış olduğunu ve bir insanın sıkıntısını giderenin Allah da kıyamet sıkıntılarından birisini gidereceğini müjdeler.⁶¹⁴ Allah, bir iyiliğe en az on misli⁶¹⁵ ya da daha fazlasıyla⁶¹⁶ karşılık verdiğine göre bunun sayı ile ölçülmesi de isabetli değildir.

وَأَخِرُ دَعْوَانَا أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

⁶¹² Buhârî, “Enbiyâ”, 51; Müslim, “Zühd”, 10.

⁶¹³ Bakara (2), 280.

⁶¹⁴ Buhârî, “Mezâlim”, 3; Müslim, “Birr”, 59; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 38.

⁶¹⁵ En’âm (6), 160.

⁶¹⁶ Bakara (2), 261.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Dijital Ekonominin Ahlâkı

Dijital Çağ ve Dijital Ekonomi

İçinde yaşadığımız zaman dilimini dijital çağ olarak tanımlayanların haklılığını kabul etmek gerekir. Zira hayatımızın birçok alanına girmiş bulunan dijital teknolojiler, kendisine mesafeli olanları şehirde yaşasalar bile gün geçtikçe adeta pek çok imkandan mahrumiyeti ifade eden çöl hayatına mahkum etmektedir. Teknolojinin yaşantımıza sunduğu birçok imkandan yoksun olmak anlamına gelen bu mesafeli duruş, zaman içinde gündelik hayatta zorunlu olan ihtiyaçları bile karşılama konusunda güçlükleri beraberinde getirecektir hatta getirmektedir. Yeni teknolojiler sayesinde insanlar bir seyahat esnasında ya da ikamet edilen yer dışında saniyeler içinde faturalarını ödeyebilmekteler, banka işlemlerini süratli bir şekilde gerçekleştirebilmekteler, siparişlerini verebilmekteler kısaca iş ve işlemlerini yerine getirebilmektedirler. İşte bu durum, insanı yerinden hareket etmeden bütün dünya ile bağlantıya geçirmekte, aradığı insanlarla buluşturmaktadır. Bundan dolayı bu teknolojiye uzak durmak demek şehir içinde bile olsa insanı zihinsel anlamda dağ başındaymış gibi yorucu bir hayata mahkum etmek anlamına gelmektedir. Bununla anlatılmak istenen, artık bu teknolojilerden uzak kalınamayacağı, herkesin zorunlu olarak dijital okuryazar olmasının gerekli olduğu, hiç kimsenin bu sürecin dışında kalamayacak oluşudur. Bunları da bir cümle ile ifade etmek gerekirse denilebilir ki dijitalleşme kendini tüm kesimlere daya-

tan ve hiç kimsenin bigane kalamayacağı bir güce sahiptir. Zira insanın eğilimli olduğu kolaylık ve konfora en iyi cevap veren dijital teknolojiler olduğu gibi bugün bazı ihtiyaçlar da bu alan kullanılmaksızın giderilemeyecek hale gelmiştir. Bu herkesin bir şekilde dijital dünya ile tanışmasının zorunluluğuna işaret eder.

Dijital dönüşüm, kişi, kurum ve toplumları; süreç, tarz, model, sistem, iş akışı ve kurallar manzumesi gibi unsurlar bakımından etkilemekte, sonucunda da müşteri, çalışan, kamusal uygulama, toplum ya da fertlerin birçok açıdan değişimine yol açmaktadır.⁶¹⁷

Osmanlı döneminde hattat sınıfının zarar görmesini engellemek amacıyla matbaanın sağladığı kolaylık ve imkânların geciktirilmesine benzer bir problemi günümüz matbaacıları dijitalleşme sayesinde yaşamaya başlamışlardır. Artık gazete, dergi, kitap, takvim, evrak gibi çalışmalar fiziki basım yerine dijital ortama taşınmaktadır. Süreç, matbaacılığın ölümü ve birçok insanın işsiz kalmasına doğru ilerlerken okuyucu kitlesinin de ucuz, hızlı ve dinamik bir ortamda bilgiye ulaşmasına hizmet etmekte, taşıma problemini ve basılı malzemeye geniş yer ayırma külfetini ortadan kaldırmakta, eserlere ulaşımı kolaylaştırmakta, bilginin güncellenmesine dair avantajlar sağlamakta, kâğıt gibi malzemenin kullanımındaki israfı engellemektedir. Bu bağlamda dijital süreçlerin mesela ansiklopedi çalışmalarına büyük kolaylık sağladığını ifade etmemiz gerekir. Başlayan bir ansiklopedinin basılı olarak yayımlanması durumunda sonlanması mümkün değildir. Sürekli güncellenmesi gereken bilgiler, ilave konular onun sürekliliğini zaruri kılmaktadır. Bu sebeple birçok ansiklopedi zeyl (ek) şeklinde yayıma devam etmiştir. Bu bile ihtiyacı tam anlamıyla karşılamaya yetmemiştir. Çünkü çıkan yeni bilgileri yazılı malzemeye ilave etmek ancak yeni baskılarda olabilecek bir imkandır ve bu da son derece zor, meşakkatli ve pahalı bir iştir. Oysa dijital ortamda bilginin güncellenmesi ve servis edilmesi son derece basit, hızlı ve masrafsızdır.

⁶¹⁷ Gonca Telli-Deniz Altun, "Dijital Dönüşüm Nasıl Gerçekleşir", *Dijital Dönüşüm*, İstanbul 2020, s. 58-59, 63-64.

Britannica'nın 250 senelik ansiklopedi basım işinden vazgeçip dijital ortama taşınması bu konuya örnek olarak zikredilebilir. Cumhuriyet Türkiye'si'nin en önemli İlahiyat ve Sosyal Bilimler projesi olan Türkiye Diyanet Vakfı'nın uzun ve meşakkatli süreçlerden sonra tamamladığı İslam Ansiklopedisi kullanıcıların kolayca ulaşabilmesi için siteye yüklense de güncelleme işlemlerindeki dinamik süreç onu dijitalleşmeye doğru zorlamaktadır. Açık kaynak kodlu uygulamalar ve kullanıcının katkı yaptığı platformlar, dijitalleşmenin alanda bazı riskleri beraberinde getirmesi sonucunu doğurmuştur.

Üretilen malzeme ve hizmetlerin aracısız tüketiciye ulaşması önümüzdeki süreçte daha yaygın hale gelecektir. Bir marketten alınacak ürün veya bir restoranda yenilecek yemek yerine bulunduğu yere getirtmede yeni çözümlere doğru gidilmesi olasıdır. Yakın gelecekte dron aracılığıyla evin balkonundan ya da kapısından siparişlerin teslim edilebileceği bir yapıya gidiş göze çarpmaktadır. Bu ve benzeri örnekler dijitalleşmenin ve çevresindeki teknolojilerin ne kadar etkili şekilde hayatımıza girdiğini ve nasıl hızla yaygınlaştığını; değişim ve dönüşümün sınırlarının olmadığını göstermektedir.

Hayatın pek çok alanını içine alan dijital teknolojiler en çok da ekonomi alanında dönüşümü ortaya çıkarmış; akademik ya da gündelik çok sayıda tartışma bu alana yönelik olarak yapılmaya başlamıştır. Alım-satım işlemlerinin elektronik ortamda yürütülmesi anlamına gelen ve dijital devrimin sadece bir boyutunu ifade eden dijital ekonomi insanın işlerini kolaylaştırmakta ve hızlandırmaktadır. Bununla birlikte bazı riskler de taşımaktadır. Bu sayede özellikle veri madenciliği üzerinden sadece yerel değil küresel anlamda siyaset ve ekonomi aktörleri birey ve toplumu yönlendirebileceği hatta yönetebileceği etkili bir güce de kavuşmaktadır. "Verilerine sahip olduğunuz ülkeye asker göndermenize gerek yoktur" sözü dijital ortamın modern zamanların ne kadar değerli ve stratejik bir metaı olduğunu anlatır. Dolayısıyla kötü niyetle kullanılması halinde veri birey ve toplumsal esarete kapı aralayabilecek bir güce doğru evrilmektedir. Bu noktadan bakıldığında dijital ortamda bıraktığımız izler

ve işleme izni verdiğimiz bilgiler sadece mahremiyet açısından değil kişiler ve devletler için de bir güvenlik sorunudur. Bu açıdan dijital platformların kişisel verilerin depolanmasına ve kullanımına izin vermeyenlere hizmet kısıtlılığı getirmesi, bunun için dünyada yükselen değerler arasında ilk sıralarda bulunan kişisel haklara ve bireysel özgürlüklere saygı ilkesini ihlali göze almaları, verinin hayati derecedeki önemini anlatan bir uygulama örneğidir.

Dijitalleşme ile birlikte akıllı cihazların yönettiği eşyalar, mekânlar ve süreçler hayatımızı gittikçe kuşatmaktadır. Devlet ile münasebet başta olmak üzere paranın, ticaretin, bankanın, muhasebe işlemlerinin, medyanın, sanatın, kültürün, sağlığın, sporun, oyunun, iletişim ve ulaşım araçlarının, organizasyonların, eğitim-öğretimin, kitapların... hatta ülkeler arası savaşın bile dijitalleştiği bir dönemin içindeyiz. Bu alanın her geçen gün genişlediğini de görüyoruz. Modern dünyanın yeni örüntüsü olan dijitalleşme, insanlığa zengin imkânlar sunarak hayatı kolaylaştırması ve işleri hızlandırması sayesinde sosyal ve iktisadi alanın her boyutunu kontrol etme yönünde hızla ilerlemektedir. Aslında kayıt demek kontrol demektir.

İnsanlara gelir elde etmek için çeşitli alternatifleri sunan yeni düzen, ekonomik sistem devletlerin güvenliği ile ilgili belli riskleri de taşımaktadır. Son zamanlarda yaşanan dijital para skandalları ve bu alandan vergi alınamıyor oluşu sistem üzerindeki risklerin bunun tipik örneğini oluşturmaktadır.

Dijitalleşmenin risk ya da imkânları birlikte değerlendirilmelidir. Dijitalleşme konusunda bilinçlendirmeye dönük hamleler özendirilmeli, geri kalmanın açacağı sorunlar gözden kaçırılmamalıdır. Bu gereklilik, dijital okur-yazarlığın geliştirilmesini ve dijital ortamda faaliyet gösteren firmaların ahlâki değerlere sahip olmasını da içine almaktadır.

Dijital olarak yapılan iş ve işlemlerde yakalanan açıklar ya da bırakılan izlerin fert ve toplum hayatı üzerinde önemli sonuçlar doğuracağını unutmamak gerekir.

Dijital İzler Üzerinden Takip Edilen Kullanıcı Sorunu

Dijitalleşme ile birlikte online alış-veriş yanında gönderilen ve alınan e-mailler, web sayfalarındaki gezintiler, arama motorlarındaki sorgular, görüşmeler, akıllı teknolojiler üzerinden kullanılan uygulamalar, yazılan mesajlar, sosyal medya platformlarındaki paylaşımlar, dijital sağlık platformları, randevu oluşturma işlemleri, online ödemeler, siparişler, izlenen videolar, yayınlar, abonelikler, oynanan oyunlar, gezi ve gezintilerde çekilip paylaşılan video ve fotoğraflar, trafikte kişi ve araç rotalarının ve coğrafi mekan bilgilerinin dijital takibi, güvenlik kaygılarından kaynaklanan ses ve görüntü kayıtları, akıllı sensörler, bloglar, dijital baskı teknolojileri, dronlar, mal ve hizmet alım işlemlerinde elde edilen kişisel veriler kaydedilebilir ve paylaşılabilir hale gelmiştir. Yapılan tüm işlemler sırasında elde edilen kişisel veriler mesela kimlik bilgileri ve kopyalanan imzalar diğer bilgiler gibi dijital ortamlarda saklanmakta ve daha sonra geri çağrılabilir şekilde bulut ortamında tutulmaktadır. Bunun yanında nesnelerin interneti (IoT) olarak da adlandırılan makineler arası iletişim ve etkileşim de çok büyük miktarlarda ve farklı türde verinin oluşmasını sağlamaktadır.⁶¹⁸ Bu şekilde kişilerden onam yoluyla alınan veri dijital araçlar üzerinden insan ve toplumların yönlendirilmesi, yönetilmesi ve programlanması için önemli bir sermayeye dönüşmektedir. Bütün burardan elden edilen veri sadece sosyal, siyasi ve kazançla yönelik ekonomik bir değer değil aynı zamanda alım-satım eğilimlerini belirlemede ve yönlendirmede ekonominin en güçlü aracıdır.

Dijital Ekonominin Kritik Değerleri

Dijital teknolojiler üzerinden işleyen ekonomi, klasik ticari hayatta ortaya çıkan birçok kısıtı kaldırmıştır ve üretici, tüketici, paydaş, çalışan, tedarikçi gibi ilişkili tüm kesimlere çok sayıda imkan sağlamıştır. Dijitale evrilen yeni durumda ekosistemin

⁶¹⁸ bk. Remzi Altunışık, "Büyük Veri: Fırsatlar Kaynağı mı? Yoksa Yeni Sorunlar Yumağı mı?", *Yıldız Social Science Review*, s. 56.

tüm bileşenleri daha fazla alanda hızlı ve ucuz hareket etme fırsatı yakalamışlardır. Bütün maharet, doğru işi, doğru zamanda, doğru şekilde, doğru insanlarla ve doğru araçlarla yapabilmektir. Bu noktadaki tercihler güçlü bir rekabetin olduğu ve bilgi teknolojilerinin daha da güçlendirdiği rakipler karşısında ayakta kalıp kalamama konusunda da belirleyici olmaktadır.

Dijital dönüşümün yönetilmesinde müşteri, rekabet, veri ve inovasyon boyutlarının stratejik planlanması gerekir. Bu aktörler arasında ve dijital ekonominin temelinde en kritik değer bilgisidir.⁶¹⁹

Ekonomide dijitalleşmenin müteşebbislere gelir-giderlerini devlete de vergi kaçaklarını kontrol açısından kolaylık sağladığını belirtmek gerekir. Veri sayesinde müşteri talepleri ve eğilimleri tespit edilebildiğinden onlara uygun üretimlerin yapılması firmalara ucuz ve zaman zaman masrafsız gelir kapılarını aralamaktadır.

Dijital Ekonominin Hızı ve Üretici-Tüketici Dengesi

Geleneksel bir alış-veriş eylemi, gitmek, görmek, bakmak, gerekirse elle tutmak ya da yoklamak, koklamak, pazarlık etmek ve satın almak şeklinde işleyen bir sürecin sonunda ortaya çıkar. Çok sayıda adımdan oluşan klasik ticaretteki etkileşim dönüşen teknolojiyle, dijital platformlarda, birkaç dakika içinde bitecek bir eyleme dönüşmüştür. Yukarıda bahsedilen güdülenme ile aranılana hızlı şekilde ulaşım, üreticileri tüketiciye göre daha güçlü hale getirmektedir. Bu kadar etki altında ve bu hız içinde gerçek ihtiyaca dayalı tercihlerde bulunmanın zorluklarına karşı üretici ile tüketici arasında makul dengenin kurulmasına ihtiyaç vardır.

Kapitalist ekonomi üretim ve tüketim özgürlüğü üzerine kuruludur. Toplumun bütün fertleri zaman, coğrafya farkı olmaksızın istediği malı istediği kadar üretebildiği gibi tüketicinin de istediği malı istediği yerden ve istediği kadar alabilmesi bu özgürlüğün ifadesidir. Bu tür ekonomik düzen içinde alıcısı olan her ne varsa

⁶¹⁹ bk. Telli-Altun, "Dijital Dönüşüm Nasıl Gerçekleşir", s. 55-57.

mübadelenin konusu olabilmektedir. Öte yandan arz-talebin sürekli ve dinamik tutulması da onun ayrırcı özelliklerinden birisini oluşturmaktadır. Emek, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimciler ya da üreticiler de üretim faktörleri olarak belirlenmiştir.

Kapitalist ekonomi, ihtiyaçların sınırsız ve kaynakların sınırlı olduğu kabulünden hareketle sınırlı kaynakların sınırsız ihtiyaçları karşılayamayacağı varsayımından yola çıkmaktadır. Bu dengesizliğin çözümünü için ise üretim faktörüne yoğunlaşmaktadır. Çözüm üretim olarak sunulsa da kapitalist ekonomi varlığını tüketime borçludur. Bunun için de sanal / yapay ihtiyaçlar üretmek sistemin devamı için zorunluluktur.

Dijital Ekonominin Anatomisi ve Ahlâk

Dijital ekonomi, kapitalist ekonomik düzenin ağ temelli araçlar üzerinden işleyişine dayandığından öncelikle tüm dünyayı etkisine alan kapitalizmin paradigmasını anlamak gerekir. Zira sosyalist ülkeler bile 1990'lı yıllardan itibaren kapitalist politikalara karşı direnememiş ve çözümü entegre olmakta bulmuşlardır. Hatta Kur'an-ı Kerim'in, belirlediği temel ilkeler çerçevesinde insanlığa alternatif modeller sunmakla görevlendirdiği⁶²⁰ müslümanlar bile sekülerleşmenin etkisiyle kapitalist ekonomik düzene adapte olmuşlardır. Bu entegre tutum, emek-sermaye dengesini koruyabilecek hakça düzen önünde bir engel oluşturmaktadır.

Modern ekonomi, duyguları kullanır ve kışkırtıcı araçlarla insanı etki altına alır, hazları üzerinden ayartır ve böylece öz-kontrolünün dışına çıkarır. Kendi kontrolünün devre dışı bırakılması yoluyla bireyin tüketime yönlendirilmesi, tabiri caiz ise zaafılarından tuzak kurularak avlanması şeklinde işleyen bir süreçtir. Bu işleyiş, esasen ahlâki ilkeler ile barışık olmayan bir duruma karşılık gelir. Bu türden manipülatif uygulamaların dijital ortamlarda çok daha etkili icra edilebileceğini ve bunun da sonuç verici olduğunu kabul etmek gerekir. Adam

⁶²⁰ Bakara (2), 143.

Smith (ö.1790) ve Milton Friedman (ö.2006) gibi kapitalizmin önemli aktörlerinin de içinde bulunduğu pek çok ekonominin özü itibarıyla kişisel çıkar ve hırs üzerinden şekillenen modern ekonomiyi ahlâki açıdan sorunlu bulmaları bu bağlamda anlamıdır. Özellikle bazı sosyologların “modern ekonomik düzende tüketicilerin özgürlüğü tam anlamıyla bir aldatmacadır, onlar üreticilerin kölesidir” şeklindeki tespitlerinin bir gerçekliği varsa –ki vardır- bu dijital ekonomik düzende gittikçe kök salacak bir sürecin de ifadesidir. Zira dijital ekonomik araçlar tüketiciyi avlamanın profesyonel atölyeleri olarak işlev görebilecek bir potansiyel taşımaktadır.

Günümüz ekonomi dünyasında güçlü bir ahlâk arayışı dikkati çekse de bunun asıl sebebinin yine ahlâkın kazanca ve kâr maksimizasyonuna hizmet eden araca dönüştürülmesidir. Bunun da kendi içinde çelişkili bir durum olduğunu ifade etmemiz gerekir. Zira ahlâk bir bütündür ve çıkara hizmet eden araca dönüştürüldüğünde kendisi olmaktan çıkar. Dolayısıyla üretim, imalat ve hizmet süreçlerinde ahlâki arayanlar, ürün tüketiciye yöneldiğinde de aynı duyarlılığı göstermek zorundadır.

Dijitalleşme Rüzgârı: İmkânlar ve Sorunlar

Dijitalleşme yeni ekonomik işleyiş ve iş yapış modellerini ortaya çıkarmıştır. Dijital odaklı firmalar “sıfır marjinal maliyet”le en yüksek payı alarak büyük kazançlar elde etmektedirler. Mesele kurulan bir taşımacılık şirketine şartları taşıyan herkes kendi aracı ile katılabilmektedir. Sıfıra yakın bir maliyet ile o şirket, araç sahibinin faaliyetlerinden elde edilen kârdan aslan payını almaktadır. Bu yeni tarz ticari iş modellerinden öne çıkanlar şu şekilde tasnif edilmektedir:

^aGeliri, dijital ortamda alınan reklamlardan oluşan teşebbüs modeli: Bu teşebbüsler kullanıcıdan doğrudan bir ücret almazlar, gelirleri dijital ekran alanlarındaki reklamlardan (örn. Google, LinkedIn, Facebook, Yaani).

^bOnline siparişlerin fiziki olarak teslim edilebildiği mal veya

hizmet modeli (örn. Amazon, Trendyol, Getir, İstegelsin, Yemeksepeti, Kitapyurdu): Alıcı-satıcının fiziki olarak karşılaşmadığı, elektronik ortamda akit yaptıkları, söz konusu mal veya hizmetlerin posta ve kargo şirketleriyle müşteriye ulaştırıldığı modeldir.

^cSipariş ve teslimin online yapılabildiği model (örn. iTunes, Spotify, Netflix, Fizy): İnternet üzerinden dijital imkanlarla alım-satım şeklidir.

^dBulut (Cloud-Computing) modeli: Dijital medya üzerinden standartlaşmış online hizmetlerden yararlanılabilen bir modeldir (verilerin saklanması gibi).

^eAracılık platform modelleri (Karma hizmet modelleri): Alıcı-satıcının bir platformda bir araya geldikleri modeldir. Platform hizmeti veren sağlayıcı komisyon almakta (örn. Booking.com., Uber, E-Bay, Hepsiburada.com) ya da satıcıdan ilan koyma veya ilanı öne çıkarma bedeli olarak faaliyet göstermektedir (Sahibinden.com).

^fUygulama mağazası modeli (App Store, Google Play Store): Uygulama mağazaları, genellikle tüketicinin akıllı telefonlar ve tabletler vasıtasıyla akıllı cihazlarından erişebildiği merkezi perakende platformları şeklinde hizmet görmektedirler. Bu platformlarda, tüketici uygulamayı gezebilir, satın alabilir ve uygulamayı cihazına kurabilir. Burada asıl gelir kaynağını uygulama bedelleri, uygulama içi reklamlar ve uygulama geliştiricisinden alınan yıllık ücretler oluşturmaktadır.

^gÇevrimiçi ödeme hizmeti sağlama modeli (Paypal, Ininal, Paycell): Bu modelde, tarafların finansal bilgilerini birbirleriyle paylaşmasına gerek kalmadan çevrimiçi ödeme gerçekleştirilebilmektedir.

^hTürkiye’de dijital değnekçilik yapan yeni bir iş modeli -Şikayet siteleri (şikayetvar.com, şikayet.com gibi): Bu siteler, herhangi bir firmadan mal ya da hizmet satın almış olan

müşterilerin memnuniyetsizliklerini ya da şikayetlerini söz konusu ticaret şirketlerinin ünvanları, markaları ve sembollerini izinsiz şekilde kullanarak yazmalarına ortam sağlamaktadırlar. Ancak haklarında şikayet yazılan şirketler, aylık veya yıllık bir aidat karşılığı üye olmadan bu sitelerde şikayetlere cevap yazamamaktadırlar. Buradaki sorunlar şunlardır:

^{aa}Şikayet sitelerinin firmaları üyeliğe zorlayıp bir taraftan doğrudan öte yandan reklam yoluyla ticari gelir elde etmesi,

^{bb}Şikayeti yazanların tüketici olup olmadığının bilinmemesi,

^{cc}Şikayetlerin gerçeği tam olarak yansıtıp yansıtmaması,

^{dd}Bazı şikayetçilerin şirketler üzerinde baskı kurarak hızlı sonuç alma ve hatta hukuken mümkün olmayacak talepleri şirketlere kabul ettirme amacı taşıması,

^{ee}Şikayetçilerin kullandığı dilin incitici ya da karalayıcı bir üsluba dönüşerek kendilerine faydadan çok başkasına zarar verici niteliğe bürünmesi.

^{ff}Şikayet sitelerinin piyasada kontrolsüz bir güç olma yolunda ilerlemesi.⁶²¹

Dijitalleşme ve İnovasyon

Ekonomide dijital teknolojilerin kullanılmasının sağladığı avantajlardan birisi de inovasyondur. Ekonomik araçlara dönük proseslerin modern teknolojinin sağladığı imkânlar kullanılarak yönetilmesi ve iş modellerinin buna göre şekillendirilmesi birçok açıdan ciddi avantajlar sağlayacak, elde edilen yenilikler, şirketin üretim süreçlerindeki kalite ve dinamizmine dolayısıyla sürekliliğine katkı sağlayacaktır.

⁶²¹ Hamdi Pınar, "Haksız Rekabet ve Marka Hukuku Açısından Dijital ekonominin Yeni Bir İş Modeli: Şikayet Siteleri", *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, XXXVI/2 (2020), s. 121-127.

Dijitalleşmenin klasik ekonomik faaliyetlerde ortaya çıkan başarısızlıkların getirdiği maliyetler dikkate alındığında dijital teknolojilerin düşük maliyetli ve diğer süreçlerde kolaylıklar sağladığı görülecektir. Özellikle yeni fikirler, inovasyon sürecinin başından pazar hakkında geri bildirimlere varıncaya kadar adım başı test imkânı sağlamış olması riskleri minimuma indirmekte, süreçleri hızlandırmakta, maliyetleri düşürmekte, öğrenmeyi en üst seviyeye çıkaran uygulanabilir prototipleri geliştirmeye imkan tanımaktadır. Böylece yapay zeka, makine öğrenmesi ve görselleştirmede en son yenilikler birleştiğinde daha sağlıklı karar alabilme, geleceğe dönük projeksiyonlar yapabilme, verimsizlikleri engelleme ve müşterileri daha iyi tanıma ve anlama mümkün olabilmektedir. Bu değişime ayak uyduramayanlar oyun dışı kalacaktır.⁶²²

Dijitalleşmede Patent ve Telif Hakları Problemi

Dijital ekonominin önemli sorun alanlarından birisi patent ve telif hakları problemidir. Bu noktada izinsiz kopyalar ve sitelerin heacklenmesi önemli bir ahlâki sorun olarak önümüzde durmaktadır. Özellikle uzun araştırmalar ve mali açıdan masraflı çalışmalarla gerçekleştirilen ar-ge ürünlerinin elde edilerek haksız kazanca dönüştürülmesi ciddi bir ahlâk ve hukuk sorunudur. Koruma duvarları ne kadar güçlü olursa olsun dijitalleşmenin bıraktığı açıklardan yararlanabilecek kötü niyetli insanlar için dijital dünya önemli bir fırsat alanıdır. Dijital zorbalık ve siber hırsızlık yoluyla haksız kazanım elde etmek isteyenleri önlemek için teknik çalışmalara ihtiyaç vardır. Bunun yanında ahlâk eğitimi ve hukuki müeyyidelere de önem vermek gerekir.

Dijital Medya

Dijital ekonomi alanlarının en önemlilerinden birisi dijital medyadır. Medya işletmeleri bir taraftan kendileri ekonomik faaliyet birimleridir. Diğer taraftan da farklı sektörlerin ürettik-

⁶²² Telli-Altun, s. 67 ve buradaki referanslar.

lerine ilişkin farkındalık oluşturma, onların ürünlerinin tüketimini teşvik etme ve mal ya da hizmet sektörünün lokomotifi olma yönünde işlev görmektedir. Medya ekonomisinin bu ikili yapısı bu alanda ahlâka daha fazla ihtiyaç duyulması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda medya etiği ve ticari rekabet kurallarına yönelik farkındalık önemli hale gelmektedir.

Gelişen teknoloji ve dönüşen sistemler sayesinde günümüz dünyasında ateşli silahlarla yapılan savaşlar yerini sivil ve sosyal dinamikler üzerinden yürütülen mücadelelere bırakmıştır. Hedefe konulan toplumlar ile hesabı, kendi içinden görme stratejisi emperyal mücadelenin temelini oluşturmakta ve dijital mecralar bu işin mutfağı olarak çalıştırılmaktadır. Bunun da etkili araçlarından birisi ekonomidir ve onun da yeni güç olan dijitalleşme ile birleşmesi dikkate değer bir husustur. İnsanın para ve mal konusundaki zaafı düşünüldüğünde konunun önemi daha iyi anlaşılabilir. Dolayısıyla ekonomi sahasında da ciddi bir ivme kazanan dijital teknolojilerin imkân-risk ikileminin yaşandığı hassas alanlardan birisi olduğu söylenebilir.

Dijital ekonomi ya da internet ekonomisi denilen yeni iktisadi düzenin risklerden en az şekilde etkilenmesi ve avantajlarının baskın karakterini oluşturması açısından sıkı kurallara bağlanması bir zorunluluktur. Yeni durumlara göre güncellenen ve sadece ulusal değil uluslararası düzeyde de takibi mümkün olan kurallar küresel boyutta oluşturulmalıdır. İçinde bulunduğumuz ahlâki yozlaşma, insanın paraya olan zaafı ve bunun sebep olacağı dijital ortamın taşıdığı riskler ve onun sınırları aşan dinamizmi bunu zorunlu kılmaktadır. İnsandaki doyumsuzluk ya da açgözlülük, sürekli kazanma hırsı, tamahkârlık, paraya olan tutku, sürekli sahip olma güdüsü ve tüketme arzusu, gösteriş, bencillik, kıskançlık, cimrilik gibi zaafı ve bunların önünü açan sekülerleşme süreçleri ahlâki değerlerin hayata yön veren etkisini kırmış gözükmektedir.

“Minimum maliyet ve maksimum kâr” üzerine kendisini konumlandıran modern ekonomik düzenin de güçlü bir kırılmaya sebep olduğu dikkate alınırse dijitalleşmenin kötü niyetlilere daha fazla güç kazandıracağını söylemek gerekir. Dolayısıyla

dini atmosferin insanları güçlü şekilde sarıp sarmaladığı dönemlerde bile paraya karşı zaafın insanı zorladığı dikkate alınırsa günümüz seküler ortamının daha da ciddi sorunlara yol açacağını tahmin etmek güç değildir. Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetinde dünya malına karşı insan zaafına dikkat çeken uyarılara ve yaşanmış ibret dolu birkaç örneğe işaret etmek yerinde olur. Bu aynı zamanda "dünya malına aşırı dercede düşkünsünüz!"⁶²³ ayetinin de örneklerini oluşturacaktır.

Kur'an-ı Kerim, nefsanî arzulara ve dünya malına düşkünlüğün bir insan zaafı olduğunu vurgular ve dünyanın nefis için cazibesinin bulunduğunu ifade ederek bunun etkisiyle haram-helal ayırımı yapmaksızın bir hırsla onu elde etmenin peşine düşecek bir eğilimde olduğunu anlatır. İnsanların buna aldanmalarını konusunda uyarılarda bulunur ve ahiretteki nimetlerin daha kalıcı ve daha hayırlı olduğunu hatırlatır,⁶²⁴ dünya malının cazibesine kapılıp taparcasına peşinden koşan ve onun esaretine girenleri de kınar: "Yazıklar olsun o kimseye ki malı kendisini ebedi kılacağını zanneder de yığar ha yığar ve sayar da sayar."⁶²⁵

İnsan, kazanma hırsı yanında aynı zamanda cimrilik ve bencillik gibi iki zaafı da sınavdadır. Bencilliği ruhunu sarmış olan insan ufak bir sıkıntıda sızlanır, bir imkana kavuştuğunda da pinti kesilip cimrileşir.⁶²⁶

İnsan için doyumsuzluk da başka bir sınavdır. Hz. Peygamber, dünya malına ve dünya sevgisine heveskâr olanın doymak bilmeyeceğini belirtir⁶²⁷ ve bizzat kendisi doymayan nefisten / aç gözlülükten Allah'a sığınır,⁶²⁸ "insanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa üçüncüyü ister..." ifadeleriyle de insanın dünya metai

⁶²³ Fecr (89), 17-20.

⁶²⁴ Âl-i İmrân (3), 14-15; Tâhâ (20), 131; Kasas (28), 60; Şûrâ (42), 36; Kiyâme (75), 20-21; A'lâ (87), 16-17; Fecr (89), 20; Âdiyât (100), 8.

⁶²⁵ Hümeze (103), 2-3.

⁶²⁶ Me'âric (70), 20-21.

⁶²⁷ Dârimî, "Mukaddime", 32; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Kemal Yusuf el-Hût), Riyad 1409, V, 284; Bezzâr, *el-Müsned* (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah ve dğr.), Medine 1998-2009, XI, 148.

⁶²⁸ Buhârî, "Rikâk", 10; Müslim, "Zekât", 116, 119; Tirmizî, "Menâkıb", 32, 64; Dârimî, "Rikâk", 62; Ahmed b. Hanbel, V, 117, 131, 132, 219.

konusundaki zaaf noktasına dikkat çeker.⁶²⁹ Onun ahirete göçmesinden sonra birçok insanın zekat sebebiyle dinden döndüğü dikkate alınırsa insanın mala karşı ne kadar zayıf olduğu anlaşılabilir.⁶³⁰ Bu konuda ibretlik örnekler de vardır. Bazılarını zikredebiliriz.

Hız. Peygamber (s.a.s.) bir köylüden kısarak satın almış, bedelini ödemek için satıcının peşinden gelmesini isteyerek hızlıca yürümeye başlamıştı. Satıcı biraz ağır hareket edip yavaş yavaş yürürken, Hız. Peygamber'in satın aldığından habersiz bir arkadaşısı kısrağa talip olmuş ve pazarlığa başlamıştı. Bunu fark eden Hız. Peygamber, onu az önce kendisine sattığını söyleyince kısrağın sahibi satışı inkâr etmiş ve şahit göstermesini istemişti. Oradan geçmekte olan Huzeyme b. Sâbit bir peygamber olarak Rasulullah'ın asla yalan söylemediğini dikkate alarak satışa tanıklıkta bulunmuş ve konuyu çözmüş, Hız. Peygamber de bundan memnun olmuştu.⁶³¹ Birkaç kuruşluk menfaat için sözünden cayan bir satıcı ve daha da önemlisi Allah'ın elçisini yalancı çıkaracak bir tutum içine girmek insanın mala ve paraya olan tutkusunu gösteren ibretlik bir olaydır.

Genç bir sahabi, komşusundan sınırındaki hurma ağacını istemiş talebi reddedilince de Hız. Peygamberden ona ricacı olmasını istemiş, o da komşusuna o ağacı gence bağışlamasını, reddedince para karşılığında satmasını, onu da reddedince Allah'ın cennette vereceği hurma ağacı karşılığında bağışlaması ricasında bulunmuş bunu da geri çevirince buna şahit olan bir başka sahabi çok yüksek bir bedel karşılığında o ağacı satın alıp gence bağışlamıştır.⁶³² Bir hurma ağacı karşılığında cennet-

⁶²⁹ Müslim, "Zikir", 73; Ebû Dâvûd, "Vitr", 32; Tirmizî, "De'avât", 68; Nesâî, "İsti'âze", 2, 12, 18, 61, 64; İbn Mâce, "Du'â", 2.

⁶³⁰ Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde* (nşr. Yahya el-Cubûrî), Beyrut 1410/1990, s. 48, 51; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam* (nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut 1412/1992, IV, 76.

⁶³¹ Ebû Dâvûd, "De'avât", 20; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 215; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968, IV, 380.

⁶³² Müslim, "Cenâiz", 89; Ahmed b. Hanbel, III, 146, 90, 95; Beyhâkî, *Şu'abü'l-îmân* (nşr. Abdülalî Abdülhamîd), Beyrut 1423/2003, V, 124-125; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1420/2000, V, 285; İbn Atıyye, *el-*

le müjdelenmeyi reddedebilmek hele Hz. Peygamberin ricasını geri çevirmek gerçekten anlaşılması güç bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir diğer örnek de şudur: Hz. Peygamber, Huneyn Gazvesi'nin ardından elde edilen Hevâzin ganimetlerini Müslümanlıklarını pekiştireceği inancıyla ya da Müslümanlara faydası dokunacağı ümidiyle Kureyş'in ileri gelenlerine dağıtmaya başladığında beklenti içinde olan bazı arkadaşları, "Kureyş'e var bize yok, ne diyelim! Allah, Rasûlullah'ı affetsin, oysa bizim kılıçlarımızdan onların kanları damlıyor!" diye ileri-geri konuşmaya başladılar. Bu sözleri duyan Hz. Peygamber onlara dedi ki: "Ben küfürden yeni kurtulmuş bazı kimselere dünyalık vererek, kalplerini yatıştırıyorum. Sizler, onların evlerine bu mallarla gitmelerine, sizin de evinize Rasûlullah ile dönmenize razı değil misiniz? Vallahi sizin beraberinde döndüğünüz zât, onların yanlarında götürdükleri mallardan daha hayırlıdır." Bunun üzerine arkadaşları: "Evet, Öyledir yâ Rasûlallah! Biz razıyız." dediler.⁶³³ Dünyalık mal karşılığında peygamberin adaletini sorgulayabilmek dünyalık karşısında insan zaafını gösteren önemli bir örnektir.

Ganimetten hisseleri fazla olsun diye Uhud Gazvesinde Ayneyn geçidine yerleştirilen okçuların mevzilerini terk edip savaşın tersine dönmesi ve Müslümanların zarar görmesiyle sonuçlanması da bu konuda örnektir. Rasûl-i Ekrem'in stratejik tepe olan Ayneyn'e Abdullah b. Cübeyr komutasında elli kadar okçu yerleştirmişti. Rasûlullah (s.a.s.): "Savaşın sonucu ne olursa olsun bize yardım amaçlı bile olsa, bizi kuşların kapıp götürdüğünü görseniz dahi ikinci bir emre kadar oradan ayrılmayın ve benim talimatını bekleyin" diye sıkı tenbihte bulunmasına⁶³⁴ rağmen savaşın müslümanların galibiyetiyle sonuçlanmaya başladığını gören okçular, komutanları Abdullah b. Cübeyr'in tüm çabalarına rağmen on tanesi hariç "haydi ganimete gidiyoruz!"

Muharraru'l-veciz (nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi), Beyrut 1422, I, 329.

⁶³³ Buhârî, "Humus", 19, "Menâkıbü'l-ensâr", 1, "Megâzi", 56; Müslim, "Zekât", 132, 134, 139; Ahmed b. Hanbel, III, 166, 169, 188, 201, 246, 249.

⁶³⁴ Buhârî, "Megâzi", 17; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 106.

diyerek mal sevdasına düştüler ve mevzilerini terk ettiler. Peşinden bunu fark eden ve henüz İslam ile müşerref olmamış olan Halid b. Velid komutasındaki müşrikler yeni bir saldırı başlattı ve Abdullah ile on arkadaşı şehit düştü, savaş tersine döndü, Rasûl-i Ekrem'in dişi kırıldı⁶³⁵ ve peygamberimizi çok seven ve onun da onu çok sevdiği Uhud Dağı'nın⁶³⁶ böğründeki bir kaya aralığına sığınmak zorunda kaldı.⁶³⁷

Hız. Peygamberin en fazla mücadele ettiği alanlardan birisi dünya malının insan gönlüne yerleşmesine karşı tutumudur. Bu konuda en iyi örneği de kendisi sergilemiştir. Mesela her şeyini bırakıp Mekke'den Medîne'ye hicret ettiğinde amcasının oğlu Akıl onun evini bile satmıştı. Müşriklerin Hudeybiye Barış Antlaşmasını bozmaları sebebiyle çıkan savaşta Mekke fethe edilince Hız. Peygamber bir çadırda oturmuş kendisine neden evinde oturmadığı sorulunca Amcasının oğlu Akıl'ın onu sattığını ve peşine düşmeyeceğini söyleyerek önceden Medîne'ye hicret eden arkadaşlarından da aynı şekilde geride bıraktıkları mal-mülkün peşine düşmemelerini rica etmiş onlar da kabul etmişlerdi.⁶³⁸

Abdullah b. Ömer'in "din kardeşliğimiz bizim için paradan daha değerli idi ama zaman ilerledi ve paranın din kardeşliğimizin önüne geçtiğini gördük"⁶³⁹ dediği nakledilmektedir.

İnsan açısından kazanma hırsı yanında bir de cimrilikle sınıvı vardır. Cimrilik Allah'ın sevmediği⁶⁴⁰ ve kullarını sınava tabi tuttuğu en köklü duygulardan birisidir, bu yönüyle de insanın

⁶³⁵ Müslim, "Cihâd", 100-105.

⁶³⁶ Buhârî, "Megâzî", 27; Müslim, "Hac", 503-504.

⁶³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 293-300; Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîr* (nşr. Yâsir b. İbrahim-Guneym b. Abbas), Riyad 1418/1997, s. 366-367; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 386-389.

⁶³⁸ Haşr (59), 8; Müslim, "Hacc", 439; Ebû Dâvûd, "Ferâiz", 10; Ezrakî, *Ahbâru Mekke* (nşr. Rüşdi es-Sâlih), Beyrut, ts. (Dâru'l-Endelüs), II, 161.

⁶³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 84; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred* (nşr. Semîr ez-Zühreî), Riyad 1419/1998, s. 60; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdi Abdülmedic es-Selefî), Riyad 1415/1994, XII, 433.

⁶⁴⁰ Nisâ' (4), 36-37.

aleyhine⁶⁴¹ bir tutumdur. Şu ayet bunu açık şekilde ifade eder: “De ki: Eğer Rabbimin rahmet hazinesine siz sahip olsaydınız harcarsak tükenir korkusuyla kısıtıkça kısırdınız. İnsanoğlu, pek pintidir!”⁶⁴²

Daha önceki bölümlerde yer verilen bütün bu örnekleri tekrar hatırlatmadaki maksat, dijitalleşmenin sağladığı imkanların insan zaaflarına hizmet edecek şekilde kullanılabilmesine dikkat çekmek, bu zaafaların sebep olduğu haksızlıkları önleyebilmek için güçlü ahlâki ve hukuki tedbirlere olan ihtiyacı vurgulamak içindir. Aynı zamanda üretici-tüketicinin dijital imkanları birbiri aleyhine kullanmalarını engelleyecek vicdani ve hukuki denetim mekanizmalarının aktif biçimde ve etkin şekilde kullanılmasının sağlanmasına dikkat çekmek içindir.

Dijital Ekonominin Ahlâkı

Ticaret söz konusu olduğunda gerçek âlem ile sanal dünyanın ahlâkını belirleyen ilkeler arasında fark yoktur. Burada sadece araçların değiştiğine işaret etmemiz gerekir. Dürüstlük ilkesinin belirleyici olduğu ahlâki ortamda esas sorun ona aykırı davrananların farklı araçlar üzerinden kendilerine yeni kanallar bulabilmesidir. Buna göre ekonomik hayatın dijitalleşmesi kötü niyetlilere daha dinamik bir hayat alanı açmakta dolayısıyla daha sıkı ahlâki, hukuki, teknik ve toplumsal kontrol mekanizmalarına, uluslararası dayanışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Günümüz dünyasında ekonominin belirleyici gücü her geçen gün artarak devam etmektedir. Sadece ekonomik refahın yükselmesi ya da düşmesinin iç siyasal ilişkileri belirlemesinin değil aynı zamanda ekonomik araçların uluslararası ilişkilerde bir silah olarak da kullanılması, inşa edilen “ekonomik insan” sayesinde psikolojik harbin etkili bir gücü olarak da kendisini hissettirdiğini söylemek mümkündür. Sosyal alanda sekülerleşme ve makineleşmenin arttırdığı üretim ve bunun getirdiği maddi refahın insanlarda oluşturduğu cazibe ve sürekli kazan-

⁶⁴¹ Âl-i İmrân (3), 180.

⁶⁴² İsrâ’ (17), 100.

ma stratejisi üzerine kurulan yeni ekonomik hayatta şükür, kanaat, gönül zenginliği, tok gözlülük gibi kavramların saflık ve iş bilmezlik olarak alaycı tutumlara bile yol açtığı örneklerle rastlanmaktadır. İnsana huzur veren ve kazancı anlamlı kılan bu tür kavramların “ekonomik insan” modeliyle devre dışı bırakılması sadece insanda psikopatolojik sorunlara yol açmakla kalmamış aynı zamanda toplumları, egemen güçlerin ekonomik araçlar üzerinden yaptıkları operasyonlara açık hale getirerek dengesini bozmuştur.

Hayatın her alanını kuşatmaya başladığı hatta bir fanteziden ibaret olsa da ibadetlerin mesela haccın bile dijital ortamda imkanının tartışıldığı bir dönemden geçiyoruz. Bu durum, elektronik ortamın yaygınlık kazanması ve gün geçtikçe hayatın bütün alanlarını sarması onun dikkate değer gücünün ifadesidir. Dijital ticaret, bunlar arasında öne çıkan bir özelliğe sahiptir. Ancak ekonomik hayatta dijitalleşmenin sağladığı kolaylıklar ve konforun anlam kazanması ahlâki ilkelere bağlılıkla mümkün olabilir. Sonuçta ticaret ahlâkına dair genel ilkelerin e-ticarette geçerli olduğunu, burada sadece araçların değişmesiyle bu ilkelerin değişmeyeceğini hatırlatmamız yerinde olur. Şimdi dijital ortamda ahlâki sorunları ele alabiliriz. Özellikle dijital ekonominin ahlâki ile ilgili olarak veri mahremiyetine özen, tekelleşmenin engellenmesi, vahşi rekabetten kaçınma, aidiyetlere saygı, mülkiyet / telif-patent hakkına hürmet, reklam gelirlerinde adaletin temini, şeffaflık ve hesap verilebilirlik ilkesinde duyarlılık, ürünün zamanında ve istenildiği şekilde teslimi, hak ihlali iddialarının hızlı şekilde sonuçlandırılması ve uyumsuzluk ile ilgili prosedürlerin belirlenip ilan edilmesi gibi hususların öne çıktığını söylememiz mümkündür.

Veri Mahremiyeti ve Verilerin Ticarileştirilmesi Sorunu

Kişisel veriler sadece ekonomik faaliyetlerin bir çıktısı değil aynı zamanda ekonomik, siyasal ve sosyal bir sermayedir. Dijital dünyadaki akıllı cihazlar üzerinde yapılan gezinti esnasında bırakılan izlerden elde edilen ve depolanan datalardan “veri maden-

ciliği” yoluyla tespit edilen eğilimlere göre yapılan yönlendirmeler, takipler ve manipülatif davranışların toplum mühendisliği projelerinde belirleyici bir role sahip olması, dolayısıyla verilerin siyasi, toplumsal ve ekonomik getiriye dönüştürülebilene güçlü bir metâ haline gelmesi, ahlâki ve hukuki sorunların da odağındaki ana problemi oluşturmaktadır. Özgürlüklerin ve hakların yükselen değerler arasında yer aldığı hatta kutsandığı günümüz dünyasında verinin, kendisini elinde tutanlara hedefteki insanları daha fazla kontrol ve yönetme imtiyazı sunması, özgürlük ve hak ihlallerini kolaylaştırıcı rol oynaması konunun hassasiyetini daha da ileri boyutlara taşımaktadır. Çünkü big data, nesnelerin interneti, bulut bilişim, arttırılmış gerçeklik, yapay zekâ, mobil teknolojiler, robot teknolojileri, blok zincir gibi araçlar sayesinde fertlerin ve toplumsal yapıların eğilimleri hızlı ve isabetli şekilde ölçülebilir hale gelmiştir. Ölçebilmek ise yönetebilmek demektir. Kayıtlar ise buna güçlü bir destek sağlamaktadır. Ekonomide bu kayıtlar ya da veriler (data), işletmelerin ticari faaliyetlerindeki aktörlerin eğilim ve tercihleri ölçümlemesinden elde edilir ve karar süreçlerinde etkin şekilde kullanılır. Dijital aksiyonlardan havuza düşen anlık veriler yapay zeka üzerinden hızlı bir şekilde analiz edilerek kullanılabilir. Dolayısıyla ekonomi-veri bağlantısı oldukça dinamik bir ilişkiyi deyimler.

Bu kadar avantaj ve açıkların olduğu bir ortamda çok güçlü bir ahlâka ve hukuki kontrole ihtiyaç vardır. Özellikle insanın zaafının bulunduğu parasal döngüye sahip ekonomik alanlarda bu duyarlılık daha da önem kazanmaktadır. Dünyanın birçok ülkesinde faaliyet gösteren Gideon Gartner’in ileriye dönük projeksiyonlarında iş ahlâkı ihlallerinin yarısından fazlasının *bigdata*nın uygunsuz kullanımından kaynaklanacağına dair öngöründe bulunması anlamlıdır. Bu açıdan dijital platformlardaki hareketliliğin izlenmesi mesela navigasyon uygulamaları ve her yere yerleştirilmiş kameralar aracılığıyla mekân tespiti; kişinin alışverişlerinin izlenebilmesi; cep telefonlarındaki aktiviteleri ve yazışmalarından iç dünyasına nüfuz; mahremiyet ve özel hayatına ilişkin gizliliklerin bilgisine ulaşılabilmesi, sosyal medya mecralarındaki her türlü paylaşımın kendini anlatan dökümleri,

mail ve mesajlar üzerinden kurduğu ilişkileri, dijital platformlar üzerinden yaptığı alış-verişleri, dinlediği eğlenceye dönük ya da dini içerikli müzikler ya da sohbetler, ilgi duyduğu konuşmalar, bilgilenmeye dönük arayışlar, takip edilen görseller vb. eylem ve etkinliklerinden türeyen kişisel verilerin hatta kendisinin gizli zannettiği bilgilerin firmaların ya da devletlerin eline geçmesinden doğan risk ve tehlikeler ahlâkı ve hukuku zorlamaktadır.

Veri madenciliği üzerinden insanların eğilimlerinin tespit edilerek yönlendirilmesi, tüketimin hızlandırılması ve otomasyon süreçlerinin güçlenmesi dijital ekonominin dinamiklerini oluşturmaktadır.

İnsan davranışlarının duygular üzerinden manipüle edilebileceğine dair tespitler, kişisel verilerin kitleleri harekete geçirmede ve onları yönlendirmede mesela seçmen manipülasyonunda kullanıldığına dair tecrübi bilgiler, verilerin toplumların hayatında paha biçilmez bir hammadde olduğunu açık şekilde ifade eder.

Veri madenciliği üzerinden üretim-tüketim ilişkisini belirlemek klasik ekonomideki reklam ve moda gibi pazarlama araçlarından daha etkili ve sonuç alıcı bir yoldur. Dolayısıyla veriler, sürekli, hep ve çok kazanma üzerine kurulu modern ekonominin aktörleri açısından eşsiz imkanlar sunmaktadır. Şayet bu noktada ilkeli duruş söz konusu olmaz ise en etkili yeni silah olan veri sadece sosyal ve siyasal açıdan değil ekonomik açıdan da modern köleliği besleyen bir kaynak olacaktır. Buna göre dijital platformların veriye ulaşmada kolaylık sağladığı dikkate alınırsa ahlâki kontrol mekanizmalarına olan ihtiyacın ne denli büyük olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

Davranışsal çıktılar üzerinden yapılan analizler çok farklı amaçlar için kullanılabilir. Özellikle çocukların dijital ortamdaki gezintilerinden kalan izler üzerinden yapılan analizlerde onların eğilimlerinin tespiti, sorunlara erken dönemde ve zamanında müdahale edilebilmesi açısından olumludur. Ancak bütün ilişkilerde verilerin kullanılması ve insanların belirlenen amaca yönlendirilmesinin ahlâkiliği sorun olarak ortada durmaktadır. Bunun sorgulanması gerekir. Bu sadece tüketiciler üzerinde ku-

ruhan bir sömürü düzenini değil aynı zamanda siyasi erki de yönetecek ve etki alanına alacak ya da uluslararası düzeyde diğer ülkelere müdahalede kullanılabilecek bir güç devşirmenin de ifadesidir. Nitekim günümüz dünyasında birçok devletin bütçesinden daha yüksek varlığa sahip olan firmaların verileri kullanarak elde ettikleri ekonomik kazanımlar bir yana mesela seçmen davranışları ve siyasi tercihleri belirleyebildiklerine bu yolla siyasi yapıları etkilediklerine dair örnekler vardır. *Cambridge Analytica Skandalı* bunlardan birisidir. 2016 yılındaki ABD başkanlık seçim kampanyalarında Cambridge Analytica, Facebook’tan temin ettiği 80 milyonu geçen veri üzerinden Donald Trump’ın ABD başkanı seçilmesinde etkili olmuş, Facebook’un kurucusu Mark Zuckerberg’e de 5 milyar dolar ceza verilmiş ve Zuckerberg bu olaydan dolayı özür dilemiştir. Burada ilginç olan *Cambridge Analytica*’nın CEO’su Alexander Nix’in Facebook’tan veri elde ettiklerini açıklaması ve “verilerin kullanımında gerçekler üzerinden değil duygulardan yola çıkarak insanların korkularını ve umutlarını kullanarak yönlendirmeyi, güdülemeyi hedeflediklerini” itiraf etmesi keza “asıl olan doğruluk değil seçmenleri inandırmaktır...” şeklindeki sözleri etik değerlerin nasıl hiçe sayıldığını kanıtlamasıdır.⁶⁴³ Bu yolla iktidara gelen Başkan Trump, 2020 ABD Başkanlık seçimlerinde yeniden adaylığını koyduğunda bazı sosyal medya şirketleri ile mesela Twitter ile karşı karşıya gelmiş ve başa çıkamamış, seçimi de kaybetmiştir. Bu arada Cambridge Analytica’nın İngiltere’nin 23 Haziran 2016 tarihinde yaptığı referandumda Avrupa Birliği’nden çıkma (Brexit) kararının alınmasında etkili olduğu da iddia edilmiştir.

Kişisel verilerin depolanıp yapay zekâya dayanan algoritmalar üzerinde analiz edilerek birçok alanda kullanıldığından değerli hale gelmesi ‘hesap verilebilirlik’ araçlarının güçlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla dijital hareketlilik arttıkça ve bu alanlar genişledikçe etik ihlallerin de artma olasılığı yükselmek-

⁶⁴³ Bk. Yunus Ergen, “Büyük Veri, Sosyal Medya ve Etik...”, *Yeni Düşünceler*, sy. 10 (2018), s. 60.

tedir. Çünkü nefis insanı kötülüğe sevkeden bir güçtür.⁶⁴⁴ İnsan, nefisine hükmedebildiği oranda ancak insandır. Bu noktada iş dünyasının rekabetçi ve yüksek kâr odaklı tutumu ve bundan kaynaklanabilecek bazı zaafılara karşı kişisel verilerin mahremiyetinin korunmasına ve sahibinin rızası olmaksızın kullanılamayacağına dair ahlâki kontrol mekanizmaların güçlendirilmesine ve hukuki tedbirlerin sıkılaştırılmasına ihtiyaç vardır. Bu, maddi ve manevi kişilik ile ondan doğan hakların korunması ilkesinin bir gereğidir ve evrensel özellik arzeder. Dolayısıyla veri, mülkiyeti kişiye ait özellik taşıyan bir varlıktır ve izinsiz kullanılması gerekir. İzinsiz kaydedilen ya da buna zorlayan programlar ya da dijital mecraların kaydettiği veriler hukuki anlamda insan, manevi anlamda da kul hakkı ihlalidir.

Verinin ticari bir meta olarak kullanılması da haksız kazanca dönüşebilmekte hatta bu veri sahibinin aleyhine işleyebilecek bir süreç de öncülük edebilmektedir. Bir sigorta şirketinin bir sürücünün navigasyon cihazına kaydedilen hız verileri üzerinden yaptığı analizde sürücünün hız limitlerini aşıp kullandığı aracın riskinin yüksek olduğu gerekçesinden yola çıkarak kasko bedelini yüksek tutması örnek olarak zikredilebilir.

Dijital ortamlarda çevrimiçi ekonomik faaliyetlerden ilgili firmaların elde ettikleri verileri saklaması ve sahibinden izinsiz olarak kullanmaması, ekonomik getiri aracı olarak görmemesi, onları saklaması ve güvenliğini sağlaması gerekir. Özellikle şifre avcılar, virüs saldırıları, dijital ağ ve veri hırsızlıkları gibi siber tehditlere karşı güvenlik tedbirlerinin alınması, tehditlere karşı açıkların kapatılması; yeni saldırı tekniklerine hazırlıklı olunması ve önlemlerin güncellenmesi, ortaya çıkabilecek ihmallerden doğan zararların da üstlenilmesi firmaların en önemli görevleri arasındadır. Bu tür olumsuzluklarla karşılaşmamak için sürekli kontrol ve güvenlik testlerinin yapılarak tedbirli davranılması zorunludur. Kur'an-ı Kerim risklere karşı tedbirli olma-

⁶⁴⁴ Yusuf (12), 53.

yı emrettiği⁶⁴⁵ gibi Hz. Peygamberin⁶⁴⁶ de aynı yönde uyarları mevcuttur.

Ahlâkın bir gereği olarak dijital ortamda “görünmezlik” ve “izlenemezlik” kişi mahremiyeti olarak tanınmalı, tüketiciye bu yönde tercih sunularak hukuki güvenceye alınmalıdır. Buna izin verenlerin de neye ne kadar ve hangi şartlara bağlı olarak izin verdiklerine dair seçeneklere imkan tanınmalıdır.

Dürüstlük İlkesi ve İhlali

Akitlerle ilgili bütün süreçlerin dürüstlük kuralına göre işlemesi esastır. “Bir şeyini kaybeden sadece onu kaybeder ve o kaybın her zaman telafisi mümkündür ama dürüstlüğü kaybeden her şeyini kaybeder, onu kazanmak imkânsız denecek ölçüde zordur.” Bu sebeple dürüstlük ahlâkın üst ilkesi, onun sağladığı güven ise ticari hayatın ana dinamiğidir.

Dijital ekonomide en temel ahlâki ilke tanıtımı yapılan ürünün piyasaya arz edildiği şekilde ve belirlenen zamanda müşteriye ulaştırılmasıdır. Bunun yanında sunulan malın tasfiye sebebiyle büyük indirimle satıldığı, stoklarla sınırlı olduğu, artık üretilmediği ve son partinin satışa sunulduğu, ihraç fazlası olduğu, konuşulan ürünün en çok satılan ya da tutulan ürün olduğu, her evde bulunduğu, en fazla o üründen satıldığı gibi manipülatif ifadelerle ya da doğru olmayan yönlendirmelerle satışın hızlandırılması, mal müşteriye ulaştığında arz edildiği gibi çıkmaması, teslim tarihinin verilen söze uygun olmaması dürüstlük ilkesinin ihlalidir.

Arama Motorlarının Yönlendirmeleri

Dijital ortamda ihtiyaç sahipleri aradıklarını daha çok arama motorları üzerinden bulmaya çalışmaktadırlar. Arama motorlarında ortam dinlemesiyle manipülasyon sonucu aranan bir ihtiyaç maddesini diledikleri firmaya yönlendirmede bulunmak

⁶⁴⁵ Nisâ (4), 71, 102.

⁶⁴⁶ Ebû Dâvud, “Edeb”, 104; yine bk. Tirmizi, “Edeb”, 72; ayrıca bk. Tirmizi, “Kıyâme”, 60.

dürüstlük ilkesine aykırı ve haksız rekabete kapı aralayan bir husustur. Ayrıca yönlendirilen ürün üzerine yapılan tıklamalar-dan arama motoruna verilen reklam gelirlerinin artması sonucu bir anlamda müşterilerin ya da tüketicilerin eğilimleri haksız biçimde pazarlanmaktadır. Müşterinin / tüketicinin ise yaptığı işlem-den bir başkasının kazandığı paradan haberi bile yoktur.

Müşterinin İradesini Egemenlik Altına Alma

İslam'ın ana kaynaklarına bakıldığında dürüstlük, tarafların tam rızası ve gönül hoşnutluğuna bağlı olarak değerlendirilir. Kur'ân-ı Kerîm, ticaretin karşılıklı rızaya dayanan bir ilişki ol-duğunu belirtir.⁶⁴⁷ Hz. Peygamber de: “Çok dikkatli olun, sakın zalim olmayın / haksızlık yapmayın” ifadesini üç defa tekrarla-dıktan sonra “birisinin gönül hoşnutluğu yoksa onun malı size helal değildir. Bu konuda duyarlı olun” buyurur.⁶⁴⁸

Hadiste geçen “tîb-i nefis” iki tarafı da ilgilendiren bir kav-ramdır ve satıcının, yaptığı işin içine sinmesi, vicdanında rahat-sızlık hissetmemesi; alıcının ise yaptığı işi içtenlikle ve gönül hoşnutluğu ile kabullenmesi anlamına gelir. Daha açık ifadeyle gönül hoşnutluğu (tîb-i nefis), manipüle edilmemiş, harici bir etkinin altında kalmadan oluşan rızayı ifade eder. Bunun do-ğal sonucu iki tarafın da huzur bulmasıdır. O yüzden Kur'ân-ı Kerîm helal kavramına bir de “tayyib” kelimesini eklemiştir.⁶⁴⁹ Bazı alimler *helali* fıkhi yani dış görünüşüne bakılarak verilen fetva; *tayyibi* vicdani meşruiyet olarak tanımlarlar.⁶⁵⁰ Kalbinde hastalık yoksa ve kalbi kaskatı kesilmemiş⁶⁵¹ ise insan için asıl olan vicdan hükmüdür. Çünkü Hz. Peygamber, günahı, vicdana rahatsızlık veren şey olarak tanımlar.⁶⁵² Kur'ân-ı Kerîm de bunu kadınların mehirleri örneğinde anlatır. Buna göre kocanın

⁶⁴⁷ Nisâ' (4), 29.

⁶⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 72.

⁶⁴⁹ Bakara (2), 168; Maide (5), 88.

⁶⁵⁰ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 400.

⁶⁵¹ Hacc (22), 53.

⁶⁵² Müslim, “Birr”, 14, 15.

eşine kilolarca bile olsa mehir olarak verdiği altınlardan hiçbir şeyi geri almaması gerekir, ama eşinin kendisine gönül hoşnutluğu ile vermesi halinde huzur ve afiyet içinde yiyebilir.⁶⁵³

Hız. Peygamber aynı hususu şöyle anlatır: “Dünya malının sürekli tazelenen bir çekiciliği ve tatlı bir tarafı vardır. Kim onu gönül hoşnutluğu ile alırsa ona bereket ihsan edilir. Şayet göz dikerek / göz koyarak alırsa bereketi alınır. Böyle birisi durmadan yiyen ama doymayan kimse gibidir. Veren el alan elden hayırlıdır.”⁶⁵⁴

Muhtelif hadislerde de elde edilen kazançta muhatapın gönül hoşnutluğunun bulunmamasının alana hayır ve bereket getirmeyeceği ifade edilir.⁶⁵⁵

Hız. Peygamber’in alım-satımda irade üzerinde yapılan manipülasyonları yasakladığı örnekler vardır. Yemin bunlardan birisidir: “Yemin malın sürümünü arttırır ama bereketi yokeder.”⁶⁵⁶ Diğer bir hadiste de “ticaretin hayırlısı, satıcının malını övmediği, alıcının kötülemediği, tarafların helal duyarlılığı ile hareket ettikleri, alış-verişin hakkını verdikleri, yeminden sakındıkları alım-satımdır” buyrulur.⁶⁵⁷

Dijital ortamda yapılan ticari faaliyetlerde firmaların ya da kurumların elde ettikleri veriler kullanılarak tüketicilerin iradeleri üzerinde yapılan stratejik oynamalarla oluşturulan cazibe ve sanal ihtiyaçlar sebebiyle “tam rıza” ve “gönül hoşnutluğu” ilkesi zedelenmektedir. Esasen veri avcılığının temel amacı budur. Dijital platformların ücretsiz kullandırılmasının sebebi de verilere sahip olmak istenmesindendir. “Bir ürünü ücretsiz kullandırılıyorsanız bilin ki ürün sizsiniz” sözü aslında dijital ortamın veri avcılarının tuzaklarından ibaret olduğunu anlatır dersek abartmış olmayız. Sonuçta yapay zeka ile yapılan veri analizleri sayesinde belirlenen eğilimler üzerinde psikolojik oynamalarla tüketiciler güdülenir, beklenti içine sokulur, sanal ihtiyaçlar oluşturulur ve ürünlerin

⁶⁵³ Nisâ’ (4), 20.

⁶⁵⁴ Buhârî, “Rikâk”, 11; Müslim, “Zekât”, 96.

⁶⁵⁵ Buhârî, “Nefekât”, 4, “Hibe”, 14; Müslim, “Zekât”, 98, 99; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 99.

⁶⁵⁶ Buhârî, “Büyü”, 26; Müslim, “Müsâkât”, 131; “Ebû Dâvûd, “Büyü”, 6.

⁶⁵⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, V, 99, nr. 4787.

pazarlanması için yollar açılır. Böylece manipölasyonlarla kişilerin iradesi üzerinde kurulan ipotek sonucunda yapılan alış-verişlerde genel anlamda gönül hoşnutluğunun bulunduğunu söylemek güçtür. Bu da ciddi bir ahlâki sorundur.

İktisadi faaliyetler en az iki taraftan oluşur. Dijital ortamlar üretici ve satıcı lehine bir bilgi akışının sağlamadığından üretici-tüketici arasında asimetrik ilişki vardır. Üretici ve pazarlamacı firmalar dijital ortamlardan ya da platformlardan müşterilerinin e-ticaret sitesinde geçirdiği süre, tıkladığı ürün, onayladığı işlem üzerinden davranış kalıplarını çıkarabilmekte, eylemleri üzerinden yaptığı analizlerle eğilimlerini tespit etmekte, bunlar da satıcı lehine bir avantaj getirmektedir. Bu bilgileri kullanan firmalar kâr maksimizasyonu sağlayacak fiyatlandırmalar ve stratejiler geliştirme imkânı kazanmaktadırlar. Bu durumda aynı ürünün tüketicilerin eğilimi ya da ihtiyaçlarına bakarak farklı fiyatlarla satılmasının, bakılan ürünün dijital platformlara girişte sürekli gözler önüne serilmesinin, reklamlarının yapılmasının sebebi de budur. Söz gelimi bir uçak, konser, tiyatro biletinin, herhangi bir hizmet için yapılan rezervasyonda fiyatlandırmaların müşteriye göre farklılık arzemesinin sebeplerinden birisi budur. Bu durumda tüketici pasif ve üreticiye göre daha edilgen bir pozisyonadadır.

Ekonominin dijitalleşmesiyle ürün yapısının dönüşmesi sonucu yüksek bedel ödenerek elde edilen makine, teçhizat, otomobil gibi mallar markalaşan firmaların hizmetine girerek maliyet-gelir ya da emek-sermaye arasında asimetrik bir sonuç doğmakta, uçurum artmaktadır. Sadece ilk yazılım maliyetini üstlenmiş bulunan firmalar emek ve araç sahiplerine göre kâr marjını oldukça yüksek tutabilecek bir imkana kavuşmuş olmaktadır, emek ve araç sahiplerinin belli ölçüdeki sıkıntısından kendi lehlerine bir fırsat çıkarmaktadırlar. Mesela, taksicilik ya da dağıtım yapan veya sipariş üzerinden faaliyet gösteren bir firmanın yahut da dijital yayın yapan platformlara üyeliklerden elde edilen gelirlerde firma sahipleri hizmet üreten ya da araçları ile katılım sağlayanlara göre çok yüksek kâr elde etmektedirler. Bu durum kolay kazancı ve emek-sermaye sahibinin aleyhine

sonuç doğurmaktadır. Bu da üretim-tüketim dengesini olumsuz etkileyen bir süreci beraberinde getirmektedir.

İşte bütün bunlar Hz. Peygamberin insanların içinde bulundukları şartların fırsata dönüştürülmesini yasaklayan hadisine aykırı bir uygulamadır.⁶⁵⁸

Modern ekonomik düzen, üretilen ürünleri reklam ve moda gibi modern pazarlama araçlarını kullanarak piyasaya arz etmektedir. Pazarlamanın hedefi, ürün cazibesi üzerinden tüketicii etkileyerek tercihlerinde belirleyici olabilmektedir. Böylece sözlü ve görsel malzemeler üzerinden güdülenen tüketiciler sunulan ürüne odaklanarak ona ihtiyaç hissetmektedirler. Bu ihtiyaçlar da gerçek olmaktan ziyade daha çok sanaldır. Sonuçta bu yolla tüketici alışkanlıkları ve düşünceleri değiştirilebilmektedir. Tüketim arzusunun provake edilmesiyle de sunulan ürüne karşı arzular canlı tutularak tüketimde süreklilik sağlanmaktadır. Üretici-tüketici arasındaki bu psikolojik ilişki ağı dijital ortamda daha da etkili hale gelmiş ve arzuya odaklı bir pazarlama anlayışı hakim olmaya başlamıştır.

Buna göre bir satıcı ya da alıcı yaptığı alış-veriştten pişmanlık duyabilir. Bu, insanın farklı sebeplere bağlı olarak verdiği doğal tepkisidir. Ancak malını satmaya niyeti olmayan birisini alıcının etkileyip satmaya ikna etmesinden sonra akdin kesinleşmesi sonrası satıcının, “keşke satmasaydım” demesi doğal yoldan gelişen bir tepki değildir. Aynı şekilde satıcının malı almaya niyeti olmayan birisini etkileyerek onu almaya ikna edip satmasından sonra alıcının “keşke almasaydım” şeklindeki pişmanlığının doğal ortamında gelişen bir tepki olmadığı açıktır. Dolayısıyla az önce zikredilen ayet-i kerimeler ve hadis-i şeriflerden elde edilen sonuca göre malın tanıtımı dışında abartılı ifadeler ve görsellerle yönlendirmeler sonucunda yapılan alış-verişlerin hayır ve bereket kapılarının kapanmasına sebep olduğunu belirtmek gerekir. Bu tür alış-verişler dinin temel değerleri açısından yorumlandığında fıkhi olarak meşru görülebilirse de vicdani ve ahlâki olarak meşruiyeti sorgulanmaya açıktır.

⁶⁵⁸ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 116.

İsraf ve Tebzîrde Yarıştırmı

İslam'ın iki ana kaynağı Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in hadislerinde *israf* ve *tebzîr* yasaklanmıştır. İsraf, bir ihtiyacın fazlasıyla giderilmesi bir başka ifade ile gereğinden fazla yapılan harcama yani haddi aşmak demektir. Savurganlık (tebzîr) ise ihtiyaç yokken harcamak anlamına gelir.⁶⁵⁹

Tebzîr, israfa göre daha ağır bir eylemdir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de Allah'ın israf edenleri sevmediği ifade edildiği halde⁶⁶⁰ savurganlık yapanlar şeytanların kardeşleri olarak nitelendirilmiş ve şeytanın nankörlüğüne vurgu yapılmıştır.⁶⁶¹ Nankörlük nimete ihanettir, en hafıfı nimetin kıymetini bilmemek demektir.

Kur'an-ı Kerîm, israf ve savurganlık içinde bulunanları kınar.⁶⁶² Bu tutum hukuken bir kısıtlılık (hacr) sebebidir. Mali tasarruflarda aranan "rüşd" ise kişinin mali tasarruflarını menfaatine olacak şekilde kullanabilmesi, israf ve savurganlığa karşı harcamalarında tedbirli olması, hazlarının etkisinde kontrolsüz biçimde davranmaması demektir.⁶⁶³

İsraf ve savurganlık orta yolun dışında bir aşırılıktır. Harcamalarda eli açık bir şekilde savurgan davranmak ya da eli sıkı olup cimrileşmek yasaklanmış,⁶⁶⁴ orta yolda olmak ve gerçek ihtiyaca dayalı harcama sınırında durmak emredilmiştir. Bu sebeple hayırdan bile orta yolu tutmanın, dengeyi korumanın gerekli olduğuna dair uyarılarda bulunulmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.) malının tamamını vasiyet etmek isteyen birisine ancak 1/3'üne izin vermiş bunun bile çok olduğunu ifade etmiş,⁶⁶⁵ sadakanın en hayırlısının kişiyi fakir düşürmeyecek kadarı olduğunu bildirmiştir.⁶⁶⁶

⁶⁵⁹ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 24; Ebü'l-Bekâ, *el-Küllîyyât*, s. 113.

⁶⁶⁰ En'âm (6), 141; A'râf (7), 31.

⁶⁶¹ İsrâ' (17), 27.

⁶⁶² Nisâ' (4), 5.

⁶⁶³ Bk. Saffet Köse, "Rüşd", *DİA*, XXXV, Ankara 2008, s. 298-300.

⁶⁶⁴ İsrâ' (17), 29; Furkân (25), 67.

⁶⁶⁵ Müslim, "Vesâyâ", 7, 8.

⁶⁶⁶ Buhârî, "Zekât", 18; Ebû Dâvûd, "Zekât", 39.

Modern ekonomik düzeninin üretim-tüketimde izlenen sınırsızlık stratejisinin doğurduğu doyumsuzluğun israf ve savurganlığı beraberinde getirdiğinin farkında olmayan yoktur. Sadece estetik operasyonlar ve kozmetik ürünlere dönük harcamaların dünyadaki açlık ve susuzluk problemini çözebilecek seviyelere ulaşmış olduğunu söylemek konunun anlaşılması açısından yeterlidir.

Dijital ortamda hazlar üzerinden yapılan yönlendirmelerin tüketimi hızlandırması ve sürekliliğini sağlaması üreticinin menfaatine bir durum gibi gözükse de tüketici açısından bazı sorunlar taşımaktadır. Zira tüketim, sadece basit bir harcama ile ilişkili konu değil aynı zamanda psikososyal dinamikleri ve kültürel boyutları olan çok yönlü bir kavramdır. Bugün üretim gerçekçi / reel ihtiyaçları karşılamayı hedefleyen bir olgunun dışına çıkmıştır. Özellikle modern teknolojik araçların çok kazanma dürtüsüne hizmet edecek şekilde gelişmesi, üretilen ürünlerin tüketilmesi için de modern tekniklerin devreye sokulması bu bağlamda eşyanın statüyü ölçen araca dönüşerek sanal ihtiyaçlara bağlanması israf ve savurganlık girdabı oluşturmuşa benzemektedir. Bütün bunların tüketicilerin özgürlüğünün sorgulanmasına yol açan gelişmeler olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu döngü modern kapitalist düzende tüketime yüklenen anlam ve işlevleri tamamen değiştirmiştir. Konuya sadece üretilen mal ve hizmetlerin tüketilmesi açısından bakmamak gerekir.

İnsan hızlı bir şekilde dünyayı tüketmekte ve ekolojik krizin henüz tam anlamıyla farkına varılmadığından bir müddet sonra önlem alınmadığı takdirde dünya yaşanır olmaktan çıkacak gibi durmaktadır. Teknolojik imkanlarla güçlenen pazarlama teknikleri yeni tüketim kültürünü güçlendirmekte ve yaygınlaştırmaktadır. Özellikle tüketimin büyümlü bir yapıya kavuşturulması, modern bireyi hipnoz etmekte ve bu açıdan örtülü biçimde denetimiyle de bireyleri kendisine mahkum etmektedir.

Toplumların geleceği tüketim üzerinden şekillendirilebilir. Çünkü bu yolla alışkanlıkların değişmesi, yalnızlaşan ve içine kapanan modern insanı mutluluk ve ayrıcalıklı / seçkin insan

olma gibi bir his ile ilişkilendirilerek psikolojik bir boyut eklenmesi, hazların ve arzuların ayartılması ve bu yolla tüketimin kitleselleştirilmesi, doyumsuzluk hissi üzerinden sürekli hale getirilmesi ve insanın tükettiğine göre statü kazanması hatta biraz da eğlence ile de ilintili olarak biraz kendini şımartması, strese karşı bir mutluluk ve gevşeme aracı olarak görülmesi, bir şeyin sadece kendisinde olması, herkesten önce sahip olması, zamandaki boşluğun tüketim yoluyla doldurulması böylece tüketimin bir imaj yapıcı araç olarak kullanılması sonuçta da toplumsal hayatta bireyciliğin yüceltilmesiyle bireyin diğer bireylerle ilişkilerini buna göre belirlemesi söz konusudur. Statüsünü tükettiğine ya da sahip olduğuna göre ölçen bireyler farkında olmadan ya da bilinçli şekilde çevresini de dışlamaktadırlar. Üreticiler arasındaki vahşi rekabet soft biçimde tüketiciler arasında da yaygınlaşmakta bu da sosyal hasara sebep olmaktadır. Üretimin itici gücünü oluşturduğundan ekonomik döngünün sağlanması açısından tüketim canlı tutulmalıdır. Bu açıdan İslam'ın yasakladığı israf ve savurganlık (tebzîr) kapitalist ekonomik düzenin aradığı ve özendirdiği bir şeydir. Özellikle ihtiyaçların sınırsız olduğu ilkesine vurgu yapan modern ekonomik düzenin bu yolla ihtiyaçlar hiyerarşisi içinde *zaruriyyât* (varlığı zorunlu ihtiyaçlar), *hâciyyât* (hayati olmayan gereklilikler) ve *tahsîniyyât* (rahatlatıcı ihtiyaçlar) sıralamasını tersine döndürerek tahsîniyyâtı zarûriyyât seviyesine yükseltmesi söz konusudur. Bu paydaşların oluşturduğu ağ tabanlı ekonomik düzende verilerin toplanarak yapay zeka üzerinden yapılan analizler sonucu tespit edilen eğilimlerin üretilen mal ve hizmetin satışında kullanılarak pazar oluşturulması, dijital ortamdaki gezintilerden bırakılan izler üzerinden yapılan yönlendirilmeler, telefon aktivitelerinin takibi ya da kaydı; alış-veriş kart bilgilerinin korunmasına dair sorunlar güven ve dürüstlük ilkesinin önemini hatırlatması açısından önemlidir. Bu güvenin nasıl sağlanacağı ve ahlâkın üst ilkesi olan dürüstlüğü uygun davranışın nasıl kontrol edileceği çoklu disiplin bakışıyla ele alınması gereken bir konudur. Kişilerin dijital ortamdaki dolaşımlarda bıraktığı bu izlerden inançları, zevkleri, psikolojisi, hastalık bil-

gileri, ilgi alanları, gidip geldiği mekanlar, dostluklar-düşmanlıklar ve bunların aktörleri, yaşadığı sorunlar, aile içi ilişkiler, görüştüğü insanlar ve sebepleri, ekonomik şartları... gibi bilgiler ile tıp biliminin kavramıyla konuşmak gerekirse kişinin sosyal röntgeni çekilmekte bu da yapay zeka yoluyla işlenmekte ve hedefe yönlendirilmekte böylece kişi ve toplumları kontrol etmek kolaylaşmaktadır.⁶⁶⁷

Modern ekonomik düzenin dijitalleşme rüzgarını da arkasına alarak sanal ihtiyaçlar konusunda ayarttığı nefsin israf ya da tebzir arayışından korunmak için kanaat ve gerçek ihtiyaca dayalı harcama ahlâkının geliştirilmesi gerekir. İnsanı asıl mutlu kılacak olan nefsin egemenliği altına alarak kendisiyle barışık şekilde gerçek özgürlüğünü elde etmesidir. Bunu başaramayan insanın tüketim ile mutlu olması düşünülemez. Üstelik istediğine ulaştığında mutlu olduğunu zanneden bir bireyin aradığını bulamadığında ya da ulaşabileceği mali imkânını kaybettiğinde çok şeyini kaybetmiş olduğunu görmek gerekir.

Doyumsuzluk Hissinin Ayartılması

Günümüz dünyasında hedonizmin / hazcılığın tutsağı ve doyumsuz milyonlarca insan üretilmiştir. Özellikle yeme içme, gezme, eğlenme ve cinsellik gibi bedensel hazların doyumsuzluğu üzerinden hipnoz edilen insan sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Doyumsuzluğun dolayısıyla sınırsız hazlara sahip olmanın doğasında yer alan sürekli yenilenme ve yeni arayışlarla üretilen sahte mutluluklar üreticilerin tüketicileri avladığı bir tuzak olarak görülebilir. Çünkü hazların amaca dönüşmesi üreticilerin onun üzerinden tüketicileri yarıştırmasının kapısını aralamakta böylece tüketimi sürekli hale getirilmektedir. Oysa George Simmel'in tespitinde olduğu gibi araç olmaktan çıkarılıp bizzat kendisi amaca dönüşen haz, sürekli olarak kendisini yeniler, zira bir haz yaşanmaya başladığında yenisini

⁶⁶⁷ Bk. Saffet Köse, "Nematu'l-akliyyeti'l-istihlâkiyye el-hadise", *Mizânü'l-hak*, sy. 1 (2016), s. 27-40; Nil Esra Dal, "Tüketim Toplumu ve Yüketim Toplumuna Yöneltilen Eleştiriler Üzerine Bir Tartışma", *MAEÜ SBED*, IX/19 (2017), s. 1-21.

uyandırır ve başka bir arayışı tetikler. Diğer bir deyişle haz hazı teşvik eder. Bu süreç, onun tatminini imkânsızlaştırır ve doyumsuzluğa yol açar.⁶⁶⁸

Hız. Peygamber'in doymayan nefisten Allah'a sığınması⁶⁶⁹ ve Kur'an-ı Kerim'in taparcasına hazlarına mağlup olanı kınaması⁶⁷⁰ bu açıdan oldukça anlamlıdır. Tanıtım dışında üreticilerin hazları uyarmaya ve dolayısıyla insanları ayartmaya dönük çabalar dijital ortamda daha hızlı ve güçlü şekilde tüketime motivasyon sağlamaktadır. Tanıtım dışında insanları ayartıya yönelik girişimlerin ve zevk merkezli eylemlerin insanca yaşam önünde bir tehdit oluşturduğunun altını çizmek gerekir.

Hedonizmin tetiklediği tüketim sorunu sadece dini ve sosyal bir problem değil aynı zamanda psikopatolojik boyutu olan bir tutumdur. Çünkü hedonist insanlar muhtemelen kendilerine ruhsal olarak acı veren bir şeyden kaçmaktadırlar; bu, egolarının çözemediği bir iç çatışma, yaşamlarının erken dönemlerinde karşılaştıkları ve onarılamamış bir ruhsal travma, klinik boyutta bir depresyon, hayatını anlamlı hale getirecek doğru yaşam modellerinden mahrumiyet (aile ve çevre), hatta bazen kısırlaşmış monoton bir yaşamın verdiği sıkıntı ile hareket etmektedirler. Hedonist yaşam tarzı süren doyumsuz kişilerin çoğu, bu haz halinin sürekli olamamasından ya da devamlı olsa bile bir müddet sonra rutin hale gelmesiyle yaşamdan haz alamamalarından dolayı ağır bir depresyonla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu da sorun ve acıları unutmak en azından bir süreliğine hatırdan çıkarmak için alkol ve uyuşturucu kullanımına yol açmakta, sonuçta da hem ruhsal hem de bedensel açıdan bazen geri dönüşü olmayan bir bataklığa girmelerine, yaşamın anlamsızlaşması noktasına vardığında da intihar ile sonuçlanan bunalımlara yol açmaktadır.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ *Bireysellik ve Kültür* (çev. Tuncay Birkan), İstanbul 2009, s. 184.

⁶⁶⁹ Müslim, "Zikir", 73; Ebû Dâvûd, "Vitr", 32; Tirmizî, "De'avât", 68; Nesâî, "İstiâze", 2, 13, 18, 61, 64; İbn Mâce, "Mukadime", 23, "Duâ", 2.

⁶⁷⁰ Furkân (25), 43; Câsiye (45), 23.

⁶⁷¹ <https://psikologbulentkorkmaz.com/2021/03/17/tehlkeye-dikkat-hedonizm/> erişim: 01.02.2022

Bütün bu anlatılanlardan dolayı dijital ortamda doyumsuzluğa varan tüketimi özendirmenin, bu tür yaşam biçimine sahip figürlere gıpta ve hayranlıkla bakan bir kitle oluşturmaya dönük eylemlerin en başta ahlâk ve sonra ticaret ahlâkı ile bağdaşır bir durum olmadığını belirtmemiz gerekir. Özellikle magazin basınında boy gösteren, sıkça eş veya partner değiştiren, popüler eğlence ve tatil mekanlarında yeme-içme, eğlenme gibi bedensel hazları tatmin ile vakit geçiren ünlüleri amaca hizmet eden, taşıyıcı ve özendirici araçlar olarak öne çıkaran yayınlarla insanları birtakım hayaller peşinde koşturmak sadece psikolojik sorunlara değil sosyal hasara da yol açan bir derinliğe sahiptir. Dijital ortamda bırakılan izler sayesinde çok daha kolay hale gelen insanların programlanması yoluyla tüketimin kölesine dönüştürücü eylemlerin ahlâki açıdan sorunlu olduğunu ifade etmemiz gerekir. En mahrem alanlardan dini değerlere varıncaya kadar her şeyin tüketime konu edilmesine bakmak ne dediğimizi anlamaya yeter bir husustur.

Deepfake / Derin Kurgu Üzerinden Yapılan Sahtekârlıklar

Günümüzde hiçbir insanın kendisine ait ses ve görüntü kaydını engelleyebilecek bir imkâna sahip olmadığını belirtmemiz gerekir. En azından akıllı telefonlar üzerinden yapılan ses ve yüz kayıtları, sokaklara ya da iş yerlerine yerleştirilen güvenlik kameralarının hafızaya aldığı ses ve görüntülere bakarak bile bunu söylemek mümkündür. Kayıttan kaçmak için her şeyi göze alan ve dağlardaki mağarlarda yaşamak isteyen birisi bile bu açıdan güvende değildir. Zira oralarda dahi dronlar ve insansız hava araçları ile görüntülerin alınması mümkündür. Birçoğunu gönüllü olarak dijital ortamlarda paylaştığımız ses ve görüntülerin özellikle ünlüler ve yüksek seviyedeki bürokratlar için deepfake üzerinden istismara konu olabileceğini hatırlatmak, bugünkü teknolojik gelişmelerin bu riski daha da büyüttüğünü görmek gerekir. Anlattığımız konunun daha ilkel haliyle cesareti ve bu yöndeki maharetini kullanan Selçuk Parsadan'ın, dönemin devlet yöneticilerini dolandırdığını hatırlatmak maksadı ifadeye kâfidir.

Modern teknolojinin verdiği imkânlarla dijital ortamda yüz değişimi ve ses modellemeleri üzerinden insanların aldatılmasına karşı gerekli hukuki, idari ve ahlâki tedbirlerin alınmasının bir zorunluluk olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bu yapılamadığı takdirde hiçbir insan ne hayatta iken ne de ölümünden sonra hiçbir maddi ve manevi varlığı konusunda kendisini güvende hissedemez. Özellikle ölmüş insanların deepfake yöntemleriyle dijital ortamdaki manipölasyonlara maruz kalacağını da belirtmek gerekir. Dolayısıyla sanal alemde karşılaşılan iki ya da üç boyutlu görüntülerin ya da seslerin gerçekliği konusunda her zaman ihtiyatlı olmak bireysel anlamda bir tedbir gibi gözüксе de esas yol ahlâki yapıyı güçlendirmek ve caydırıcılığı güçlü yasal düzenlemelere gitmektir. Ayrıca insanımızın kendisine ait verilerin kullanılmasına da kolayca izin vermemesi gerekir. Bunun için de dijital okuryazarlığın yaygınlaştırılmasına ihtiyaç vardır.

Vahşi Rekabet ve Tekelleşme Eğilimleri

Belli ilkeler dahilinde ve doğal süreçler içinde ekonomik rekabet, ürün çeşitliliğine ve kalitesine olumlu katkı yaptığı gibi fiyatlarda denge ve istikrara da katkı sağlar. Rekabette ilkesizlik ve rakibini batırmaya dönük çabalar bir başka ifade ile vahşi rekabet bazı aktörlerin oyundan düşmesine dolayısıyla tekelleşmeye yol açabilecek bir sonuca götürme riski taşır. Söz gelimi Facebook'un Instagram'ı 2012 yılında 1 milyar dolara ve 2014 yılında WhatsApp'ı 19 milyar dolara satın alması; Google'ın 2013 yılında 1 milyar dolar civarında bir paraya Google Maps'in en önemli rakibi olan Waze'i satın alıp faaliyetlerini sonlandırması keza Google'ın 2006'da 1,65 milyar dolara YouTube'u satın alması; aynı şekilde Amazon'un Whole Foods Market'ı satın alması; Elon Musk'ın Twitter'i 44 milyar dolara satın alması örnek olarak zikredilebilir. Bir zamanların en önemli cep telefon markaları olan Motorola ve Nokia'nın unutulmasının sebebi de bu tür bir düzenin sonucudur.

Rekabetin olmadığı ekonomilerde tekellerin estirdiği baskı havası, toplumun bütün kesimlerini etkiler ve haksızlığa yol

açar. Bu durum büyüklüğüne göre devlet içinde hatta uluslararası düzeyde bir güce dönüşmesiyle hükümetlerin dolayısıyla devletlerin güvenliğini tehlikeye atacak bir noktaya da gelebilir. Nitekim bugün bu sonuç doğmuştur. Öte yandan büyüklüğüne bağlı olarak reklam pastasından firmaların aldıkları payın yükselmesi, rakipsizliğin getirdiği fırsatçılık haksız büyüme ve adaletsiz yapıyı gösterir. 2017 yılında 200 milyar doları bulan dijital ortamdaki reklam pastasının 135 milyar dolarını Google ve Facebook'un aldığına dair bilgi ne dediğimizi anlatmaya yeter bir örnektir.

Günümüz dünyasında ekonomik verilerin bir güç haline gelip baskı aracı olarak kullanılması özellikle de tekelleşmeden doğan güç dijital ortam sayesinde daha da etkili hale gelmiştir. Söz gelimi ABD'nin dijital bankacılık sayesinde dolar üzerinden küresel para trafiğini kontrolü ve gerektiğinde onu bir baskı aracı, finansı da bir üretim gücünden ziyade silah olarak kullanması konunun geldiği noktayı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Dünyanın dijital ağ üzerinden örülmesi, onu kontrol ve hükmetme imkânı sunması, esas ahlâk sorununun burada yatığını göstermektedir. Nitekim ABD'nin OFAC (Office of Foreign Assets Control / Yabancı Varlıklar Kontrol Ofisi) üzerinden tüm para trafiğini takip edip askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda tüm dünyayı kontrol etmesi ve kendi çıkarlarına göre doğrudan ya da dolaylı müdahalelerde bulunması örnek olarak zikredilebilir. Bu durum, birçok açıdan küresel bir sorundur. Çünkü uluslararası bankalar arası para transferi, SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) sistemi üzerinden yapılmaktadır. Bu sistem, 1977 yılında ABD tarafından devreye alınmış ve tüm dünyada belirleyici bir güç olarak para trafiğinin seyrinde kullanılır hale gelmiştir. Sistemden çıkarılan bir ülkenin uluslararası para trafiği durmakta ve ithalat ve ihracatının yanı sıra basit transferler bile yapılamadığından alacaklar tahsil edilemediğinden ve borçlar ödenemediğinden tam bir cezalandırma anlamı taşımaktadır. Bu yönde oluşan tekel dünya için ciddi bir sorundur. Rusya-Ukrayna savaşında bu konu canlı bir şekilde dünyanın gündemine oturmuş,

Rusya'nın SWIFT'ten çıkarılması ciddi bir kriz oluşturmuştur. Rusya'da enerji gücünü karşı hamle olarak devreye sokmuş ve bu alandaki güç çekişmesi kızışmıştır.

Öte yandan dijital bankacılık sayesinde anlık para transferleri ile bir bankada ya da ülkede bulunan para bir anda boşaltılabilmekte ve o ülke ekonomik krizin içine sokularak siyasi, sosyal çalkantıların içine düşürülebilmekte, bu yolla egemen güçler bir ülkeyi istediği zaman cezalandırabilmektedir. 2018 yılında casusluk yaptığı gerekçesiyle Türkiye'de tutuklanan rahip Brunson'a karşı Trump'un Türk ekonomisini mahvedeceğine dair tehditlerinin ardından bazı yaptırımlarla birlikte doların iki katına yakın yükselmesi örnek olarak zikredilebilir. Bu, ekonomik araçların ne denli bir silah olarak kullanıldığını ve dijitalleşme sayesinde bu silahın ne kadar hızlı sonuç verdiğini gösteren anlamlı bir örnektir.

Yukarıda sıralanan gerekçelerle Kur'an-ı Kerim'in, sermayenin ve zenginliğin toplumu baskı altına alan ve belli ellerde dolaşan bir güce dönüşmemesi gerektiğine dair uyarısı⁶⁷² üzerinde önemle durmayı gerektirir. Paylaşımçı ve toplumsal dengeyi gözetken, eldeki gücün kişisel çıkarlara hizmet edecek bir silah olarak kullanılmadığı bir yapının korunmasına, bu tür risklere karşı dengeyi koruyacak alternatiflerin dinamik tutulmasına ihtiyaç vardır. Dijital şirketlerin kendilerine rakip olabilecek potansiyel taşıyan yeni şirketleri ya haksız rekabetle ya da satın alarak etkisizleştirmelerinin önüne geçilmesi ve ekonominin içinde çeşitliliğin korunması için piyasaya yeni oyuncuların girmesini sağlayacak tedbirlerin alınması noktasında ulusal ve uluslararası bir mekanizmanın kurulması bir zorunluluktur. Yeri gelmişken söylemek gerekirse bu konu sadece dijital ekonomi açısından değil klasik ekonomiyi de çok yakından ilgilendiren bir husustur. Burada özellikle belirtilmesi gerekir ki belli oyuncuların devlet içinde devlet olup tekelleşmesini engellemek adına toplum için hayati önem taşıyan ve *zarûriyyât* kabilinden olan gıda, enerji, demir-çelik, çimento, ulaşım gibi madde ve

⁶⁷² Haşr (59), 7.

hizmetlerin üretim ve tedarikinde devletlerin dengeyi sağlayacak ölçüde ticari hayatın içinde olması gerektiği sonucuna varılabilir. Çünkü tekelleşmenin engellenmesi ve fiyat istikrarının sağlanması konusunda sırf cezai yaptırımdan beklenen sonucu almak mümkün olmayabilir. Özellikle kesilen mali cezaların satıştaki ürünlere yansıtılarak dolaylı yollardan yine tüketiciye ödettilmesi mümkündür. Bu durumda hem cezanın etkisiz kalmasıyla dolaylı yoldan devlete meydan okunmakta hem de cezalandırılan millet olmaktadır.

Ülkemizde e-ticareti yöneten sınırlı sayıda site vardır. Burada oluşan tekelleşme sebebiyle ortaya çıkan haksız rekabet, artan komisyon ücretleri, alış-veriş sitelerinin / pazaryeri adı altında faaliyet gösteren platformların kendi ürünlerini üretip diğer firmaları ikinci plana atmaları, firmalarda seçici davranmaları gibi sebeplerle bazılarını dışlamaları, tüketiciyi tamamen kendisine bağlamaları böylece ürün ya da hizmet fiyatlarının belirlenmesinde aktif rolü oynamaları, satıcıların farklı platformlar üzerinden ticaret ve tanıtım faaliyetlerini engellemeye dönük baskı haberleri buralarda ortaya çıkan ya da çıkabilecek tekelleşmenin ticaretin doğal seyrinde yürümesi önünde engel oluşturacağını göstermektedir.

İslam tarihinde benzer örnekler incelendiğinde İslam'ın ana kaynakları tarafından piyasanın doğal akışını engelleyecek tutumların hoş karşılanmadığı açıktır. Söz gelimi bazı sahabiler tarafından hainlik olarak da nitelenen⁶⁷³ açık arttırmalarda (müzâyede) malı alma niyeti olmadığı halde sırf fiyat artışı için teklif vermek (necş),⁶⁷⁴ satıcının piyasa fiyatlarını öğrenmesine fırsat tanımadan malını ucuzla kapatmak amacıyla onu pazar dışında karşılayıp alış-verişi tamamlamak (telakkı'r-rukban),⁶⁷⁵ fiyatları resmi kurumların müdahalesi ile sınırlamak (narh koymak, tes'ir),⁶⁷⁶ piyasadaki malı toplayıp

⁶⁷³ Buhârî, "Büyû", 60; "Şehâdât", 22.

⁶⁷⁴ Buhârî, "Büyû", 60; Müslim, "Büyû", 13.

⁶⁷⁵ Buhârî, "İcâre", 14; Müslim, "Büyû", 11, 16, 19.

⁶⁷⁶ Ebû Dâvûd, "Büyû", 49; Dârimî, "Büyû", 13.

darlık oluşturdudan sonra pahalıya satmak üzere stokçuluk yapmak (ihtikâr, karaborsacılık)⁶⁷⁷ gibi sanal bir arz-talep dengesiyle piyasa şartlarını bozacak müdahaleler yasaklanmıştır. Hatta bu türden faaliyette bulunan insanlar için ağır ifadeler kullanılmıştır.

Dürüstçe piyasa şartlarında ticaret yapanların rızıklandırılması ve stokçunun lanetlenmesi,⁶⁷⁸ onun Allah ile arasındaki bağın kopması⁶⁷⁹ ve bu yolla kazandığı parayı sadaka olarak dağıtsa bile günahına keffaret olmayacağı,⁶⁸⁰ kendisinin Allah'tan Allah'ın da ondan uzaklaşacağı ve diğer insanları düşünmeyip sadece kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmesinin Allah ile bağının kopmasına sebep olacağı⁶⁸¹ yönündeki hadisler piyasanın doğal düzenini bozucu ve İslam ahlâkına aykırı tutumların hem dünyada hem de ahirette karşılığının ağır bir şekilde sahibini kuşatacağını anlatır.

Piyasa düzenini bozan benzer uygulamalar dijital dünyada da kendini göstermektedir. Buna göre modern ekonominin dijitalleşmesiyle alış-veriş platformlarının yeni tekniklerle fiyat manipülasyonunda bulunmaları, alış-verişin doğal seyrinde sürdürülmesi önünde engel oluşturmaları, rakiplerini batıracak indirimlere gitmeleri, aşırı reklam harcamaları ile tekelleşme eğilimlerini güçlendirmeleri ahlâki olarak sorunludur. Bu türden uygulamalar ticarete tam rızayı emreden ve insanların mallarının haksız sebeplere bağlı olarak yemeyi yasaklayan aye-tin hükmüne aykırıdır.⁶⁸²

Bütün bunlar göstermektedir ki e-ticaret sitelerinin haksız rekabet ve tekelleşme çerçevesi içine giren tutum ve davranışlara karşı duyarlı olmaları, tüketicilerin bu tür fırsatçılıklara karşı

⁶⁷⁷ İbn Mâce, "Ticârât", 6; Dârimî, "Büyü", 12.

⁶⁷⁸ İbn Mâce, "Ticârât", 6; Dârimî, "Büyü", 12.

⁶⁷⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Muhammed Avvâme), VI, 104 (X, 580), nr. 20769; Taberânî, *el-Evsat*, VIII, 210; Ebü'l-Fazl el-İrâkî, *el-Muğni 'an hamli'l-esfâr* (nşr. Eşref Abdülmaksûd), Riyad 1415/1995, I, 422.

⁶⁸⁰ İrâkî, *el-Muğni*, I, 422.

⁶⁸¹ Ahmed b. Hanbel, II, 33.

⁶⁸² Bakara (2), 188; Nisâ' (4), 29.

uyanık davranmaları ve yasama organının da yasal düzenlemeleri yapması gerekir.

Toplumun mal hizmetlerini karşılamak üzere oluşturulmuş birçok alan mevcuttur. Büyük sermaye sahiplerinin küçük müteşebbisleri ezecek türden her türlü mal ve hizmet alanında faaliyet göstermeleri, diğerlerine hayat hakkı tanımamaları ve sonunda devlet gibi bir güce ulaşmalarına karşı tedbirlerin alınması ve faaliyet alanlarının sınırlandırılması, mal ve hizmet sunumunda platform ya da firma çeşitliliğine gidilmesi hem rekabetin doğal ortamında seyretmesine hem fiyatların doğal seyrinde yürütmesine hem de sermayenin güce dönüşüp devleti ve toplumu baskı altına almasına karşı önemli bir tedbirdir. Bu, “sermaye, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın” ayetinin⁶⁸³ ve Hz. Peygamber’in “zarar vermek yoktur, zarara karşı zarar vermek yoktur” hadisinin⁶⁸⁴ de bir gereğidir.

Pazaryeri adı altında faaliyet gösteren e-ticaret siteleri üzerinden yapılmış satışların ücretlerinin ilgili kişiye makul zaman içinde ödenmesi “çalışana ücretinin alın teri kurumadan verilmesi”⁶⁸⁵ ilkesinin gereğidir. Bunun yanında akit güvenliği açısından satım akdinin bağlayıcı olduğu ve tek tarafı olarak bozulamayacağı ilkesinden hareketle platformlar üzerinden ticaret yapan taraflar tek tarafı olarak akdi feshedememeleri ya da değiştirememeleri, herhangi bir haksızlıkla karşılaşan satıcının hakkını araması durumunda platformlar tarafından maddi-manevi baskıya maruz bırakılmaması mesela hizmetinin kısıtlanması, sırasının değiştirilmesi gibi sıkıştırma eylemlerine başvurulmaması, satıcılar arasında imtiyazlı kesim oluşturulmaması hakkaniyetin ana ilke olduğu İslam ahlâkının bir gereğidir. İnsanın hakkını araması doğal bir tepkinin ifadesi olduğundan adli kararın kişiselleştirilmemesi ve bir başka husumete kapı aralamaması gerekir.

⁶⁸³ Haşr (59), 7.

⁶⁸⁴ İbn Mâce, “Ahkâm”, 17; Mâlik, *el-Muvatta’*, “Akdiye”, 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, V, 327; ayrıca bk. *Mecelle*, md. 19.

⁶⁸⁵ İbn Mâce, “Ruhûn”, 4.

Platformların tüketicinin haklarını koruma açısından taklit ya da hileli ürünler, bozuk mallar konusunda sorumluluğu üzerlerine alıp sıkı bir denetim mekanizması geliştirmeleri de *emanet* bilincinin bir gereğidir. Aksi bir durum güvenin kötüye kullanılması anlamına gelir.

Dijital ortamda tekelleşme sadece mal ve hizmet sektörünün faaliyetlerinden değil tüketici ve müşterilerin de örgütlenip tekel oluşturmaya dönük çabalarından da çıkabilir. İmalat, hizmet ve sanayi sektöründeki aktörlerin yaptıkları memnuniyet anketleri müşterilerin gücünü göstermesi açısından önemlidir. Kapitalist düzende “müşteri kraldır” sözü onun ekonomik bir aktör olarak taleplerinin belirleyici olduğuna yapılan güçlü vurguyu ifade eder. Müşterilerin örgütlü biçimde hareket etmesi güçlü bir denetim mekanizması oluştursa da hegemonik tutumlara yol açmaması açısından gerekli ahlâki-hukuki tedbirlerin alınmasını zaruri kılmaktadır. Nitekim tüketicinin ya da müşterinin sunulan üründen, sunulma biçiminden ortaya çıkan memnuniyetsizliği, işyerinde idareci ile çalışan arasında hoşla gitmeyen tutumlara tüketicilerin / müşterilerin gösterdiği tepkiler bulunmaktadır. Söz gelimi yiyecek sunan bir restoran zincirinin ya da gıda üreticisinin ürünleri ile ilgili aleyhte yapılacak haksız bir propaganda ekonomik hayat içinde ciddi bir sorundur.

Ürün ve Hizmet Yorumlarında Tüketicileri Yönlendirme

Dijital mağazalara ilgi gün geçtikçe artmaktadır. 2021 yılında Türkiye’de e-ticaret hacminin 300 milyar TL olduğu ifade edilmektedir. Bu rakam, katlanarak artmaya devam etmektedir. Bu tür alım-satımlar için kurulan sitelerde müşterilerin aldıkları hizmet ve ürünler hakkında yapmış oldukları yorumlar diğer insanları etkileyebilecek güce sahiptir.

Dijital ortamda alış-veriş yapan ya da hizmet alan müşterilerin, ilgili ürünler ve hizmetler konusundaki yorumlara ve puanlamalara bakmaları ve bunları değerli bulmaları “memnuniyet anketleri” ile “müşteri yorumları”nın etkisine işaret etmektedir. Rekabetin doğal ortamında işlediği ekonomik etkin-

liklerde bu tür yorumlar ürün ve hizmet kalitesine katkı yapan bir özelliğe sahiptir. Firmaların müşterilerin satın alma davranışları üzerinde alan araştırması yapması ya da sahiplerinden izin alınmış veriler üzerinden beğenilerini, eğilimlerini tespit edip ona uygun mal ve hizmet üretmeleri bunları da dürüstlük ilkesine sadık kalmak kaydıyla tanıtımları doğaldır. Ancak tüketicilerin manipüle edilerek ücret karşılığı yazdırılan sahte yorumlar, sanal beğeniler yoluyla memnuniyet konusunda yönlendirici etkide bulunulması, özellikle müşterilerin bir ürün veya hizmeti diğer kitlelere tavsiyeye yönlendirilmesi, aldatıcı reklamlar üzerinden pazarlama yapılması dürüstlük ilkesine aykırıdır. Bu tür tutumlar, toplum yararına olmadığı gibi haksız rekabeti de tetikler, rakiplere saygısızlık ve haksızlık anlamına gelir, helal kazanca hizmet etmez. Ödenen paraların da maliyetlere yansıtılarak haksız şekilde topluma yüklenmesiyle kul hakkı doğar. Çünkü toplum bu yolla aldatılmış ve zarara sokulmuştur. Bu tür yorumları ücret ile ya da hatır şikesini kabbullenerek yazarlar, insan onuru ile bağdaşan bir iş yapmış da değildirler. Şayet bu yolla bir ürünü ya da hizmeti hak etmediği şekilde övüyorlarsa yaptıklarının dini literatürdeki karşılığı en azından “fisk”tır, şayet rakiplerin ürünlerini haksız şekilde kötüleyen bir yorum ise bu da “iftira”dır. Firmaların ahlâk dışı bu tür uygulamalara yeltenmemeleri gerekir. Üstelik herhangi bir şekilde bu ahlâksızlığın ortaya çıkması halinde toplum psikolojisinin kendi aleyhlerine olacağını ve ciddi bir tepki doğuracağını bilmeleri gerekir. Vicdanı sağlıklı şekilde işleyen her insan, böyle bir tutumun Hz. Peygamber’in “bizi aldatan bizden değildir”⁶⁸⁶ hadisinin muhatabı olduğunu bilir. Şu ayet de bu tür sahtekârlıkların sonucunu belirtmektedir:

“De ki: Çokluğu hoşunuza gitse de ‘habis’ ile ‘tayyib’ bir değildir. Öyleyse, aklınızı kullanın ve Allah’ın yasakları konusunda duyarlı davranın!”⁶⁸⁷

⁶⁸⁶ Buhârî, “İmân”, 164; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 50.

⁶⁸⁷ Mâide (5), 100.

Ayette geçen, “habis”, pis, kötü, adi, bozuk, çürük ve ahlâksızlığın eklendiği her türlü madde ve tutum anlamına gelirken “tayyib”, fıkhi ve vicdani olarak temiz, iyi, kaliteli, sağlam demektir. Temiz olmayan yollardan bir kazancı ya da malı çoğaltmanın selim fıtrat sahibi insanlarca tasvip edilmeyeceği gibi Allah’ın da sevmediği bir tutum olduğu anlatılmaktadır. Ayrıca şu ayette de böyle bir tutumun fayda ve hayır getirmeyeceği anlatılır:

“Rabbinin izniyle güzel memleketin (el-beledü’t-tayyib) bitkisi, güzel çıkar; kötü (habîs) olandan ise faydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz. İşte biz, şükreden bir kavim için âyetleri böyle açıklarız.”⁶⁸⁸

Çalışma yapılan mekânda ve yapılan işin bütün süreçlerinde teorik olarak dürüstlük ilke olarak belirlenmiş ve bu da pratiğe dökülmüş ise oradan çıkan ürünler Allah ve toplum nezdinde hayırla ve hüsn-i kabulle karşılanır, sahibinde huzur, kazançta bereket, üretimde kalite olur. Ama bunun aksine çorak ya da tuzlu araziye atılan tohumdan istenen sonuç alınamayacağı gibi tohum da kaybedilmiş olur. Dolayısıyla sahtekârlık ve aldatma üzerine kurulan işin zararlı sonuçlanması kaçınılmazdır. Bu şartlar altında elde edilen kazancın bereketi olmaz, dünya ve ahirette de sonuç hüsrandır.

Kitle Psikolojisi Üzerinden Yapılan Yönlendirmeler

Ekonominin bir psikolojisinin olduğunu, psikolojik ortamın ekonomik süreçleri olumlu ya da olumsuz şekilde etkilediğini belirtmek gerekir. Özellikle bazı ekonomistlerin sermayenin ürkek olduğu ve sığınabileceği güvenli liman arayacağına dair ifadeleri çok şeyi özetlemekte, güven ortamının ekonomik aktörler üzerinde ciddi bir etkisinin bulunduğunu hatırlatmaktadır. “Kalabalıkların düşüncesi olmaz lider pozisyonunda olanların arkasından sürüklenirler” şeklindeki psikososyolojik tespit, manipülatif oynamaların kitleleri yönlendirme ve yönetmede et-

⁶⁸⁸ A’râf (7), 58.

kinliğini ifade eder. Dolayısıyla ekonominin psikolojisine hakim olanlar varlık içinde darlık, darlık içinde varlık havası oluşturup toplum üzerinde etkinliğini sağlayabilirler. Zira bu yolla tüketici davranışlarını yönetmek mümkündür. Ekonomik araçların kullanımında öncü rolü oynayanların etkili tutumları ile tüketiciyi yönlendirmesi ve bunun doğuracağı haksız rekabetten kaçınmaları ahlâki bir gerekliliktir.

Günümüz dünyasında eşya-insan ilişkisi baştan sona değişmiştir. Özellikle dijitalleşme insanı, ekonomik insana (homo economicus) dönüştürmeyi başaracak güçlü araçlara kavuşmuştur. Bu bağlamda eşyanın işlevselliğinin öne çıktığı ve işlevi devam ettiği sürece kullanımının da sürdüğü ilişki biçimi sonlanmış; eşya, statüyü belirleyen ya da farkı ölçen araca dönüşmüştür. İnsan psikolojisine bağlı olarak geliştirilen yeni pazarlama teknikleri, “dünyaya yeniden mi geleceksin anı yaşa” stratejisi ve “sen farklısın, farkını göstermelisin” veya “ilk alan ya da kullanan sen olmalısın” telkiniyle ayrıcalıklı insan olma vaadiyle hazlar üzerinden yapılan stratejik oynamalar, arzular-dan sınırları kaldırarak doyumsuz bir insan tipi geliştirmiştir. Sonuçta bir taraftan insanı yönlendiren ve insan psikolojisini yöneten diğer taraftan eğilimlerinin ve beklentilerinin tespitini sağlayan araçların güçlenmesi ile insanların tüketme arzularına dönük hamleler ve özendirici çalışmalar tüketici davranışları üzerinde ciddi bir etki yapmaktadır. Artık anını yaşayan ve tükettikleri ya da kullandıkları ile farklı olan bu insanın “keyif”li paylaşımları duygular üzerinde bir egemenlik kurmakta ve kelebek etkisiyle birçok insanı tesiri altına almakta, özentiyle de yaygınlaşmaktadır. Bu şekildeki ekonomik faaliyet bir taraftan tüketiciye kısa süreli psikolojik tatmin diğer taraftan o ürünün gönüllü pazarlamacısı olmasını sağlarken bu yolla üretici iki yönlü bir kazanç elde etmektedir. Sonuçta büyük firmalar bir yandan bütün dünyada tek tip insan üretirken diğer taraftan hazlarının esiri olmuş, mutluluğu ararken onu hiçbir zaman bu yolla bulamayacak ama bunun da farkında olmayan doyumsuz bir insan tipi geliştirmektedir.

Sosyal Medya Mecralarında Etik İlkeler

Modern teknolojinin sağladığı en önemli imkânlardan birisi olan sosyal medya platformları aynı zamanda ticari bir işletmedir. Bu tür mecraları işletenler sadece reklam gelirlerinden değil stratejik öneme sahip olan veri avcılığını da kullanarak fert ve toplumların hafızasına hükmedecek bir güce kavuşmaktadırlar. Dolayısıyla söz konusu mecraların ahlâki ilkelere aykırı kullanılması halinde birey ve toplumun hayatını karartan tahrip gücü yüksek bir silaha dönüşebilmektedir. Dolayısıyla teknolojinin insanın hizmetinde olabilmesinin şartı evrensel ahlâk ilkeleri doğrultusunda kullanılmasıyla mümkündür.

Sosyal medya, bu kullanımdan ortaya çıkan imkân ya da sorunlar, ilkelerin gerekliliğine ilişkin aktüel örneklerdendir. Bu tür platformların sahipleri ya da yöneticilerinin ahlâki açıdan kullanıcılara zarar verme olasılığı bulunan içerikleri kontrol etme yükümlülükleri vardır. Mecranın ilke ve kurallarının belirlenmesi yanında kullanıcıların da aynı ilkelere riayet etmeleri dini, ahlâki ve hukuki olarak görevleridir.

Sosyal medya kullanımında dikkate alınması gereken en önemli ahlâki ilke her sözün, mutlaka hesabının sorulacağı bilinciyle söylenmesidir. Kur’ân-ı Kerîm insanın ağzından çıkan ne varsa alıp titizlikle kayda geçiren sağında solunda oturmuş iki meleğin bulunduğunu haber verir.⁶⁸⁹ “Kim Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsa ya hayır söylesin ya da sussun.”⁶⁹⁰ hadisi sosyal medya kullanıcıları açısından da önemli bir uyarıyı ifade eder. Bu hadisin açıklamalarında İslam âlimleri şu hususların altını çizerek: Kişi söylemeden önce sözünü iyi tartmalıdır. Eğer farz veya mendup (yapılması tavsiye edilen tutum ve davranışlar) derecesinde bir hayrı gerçekleştirecek içerik taşıyorsa onu konuşmalıdır. Şayet haram veya mekruh ölçülerinde bir muhtevaya sahip olup bu yönüyle bir hayır getirmeyecekse o söz konusunda dil tutulmalıdır. ‘Söylenebilir de söylenmeyebilir de’ ka-

⁶⁸⁹ Kâf (50), 16-18.

⁶⁹⁰ Buhârî, “Rikâk”, 23; Müslim, “İmân”, 74; “Edeb”, 123; Tirmizî, “Kıyâmet”, 50; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 174, 267, 433.

bilinden bir eşitliğe sahipse konuşmak mübah olsa bile harama ya da mekruha sebep olma riski göz önünde bulundurularak asıl olan bu tür sözlerin söylenmemesi, dilin tutulmasıdır.⁶⁹¹

İnsanların sözlerini çok rahat söyleyebildikleri sosyal medya mecraları için söz konusu ayet ve bu hadis sözün tartılıp söylenmesi konusunda ciddi bir uyarıda bulunmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm, insanın bilmediği bir konuda söz söylemesini, hüküm vermesini, bilmediği ve tanımadığı kişilerle ilgili ileri-geri konuşmasını, kesin bilgi ve delile sahip olmadığı halde zanna dayalı olarak bir insanın maddi ya da manevî zararına yol açacak şekilde konuşmasını, yazmasını, itibarsızlaştırmasını, tutum almasını şu ayetiyle yasaklamaktadır: “Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi eylemlerinden sorumludur.”⁶⁹²

Buna göre söz, bilgilendirici, bilinçlendirici, uyarıcı, iyiliğe teşvik edici, kötülüğü engelleyici çerçevede olmalıdır.

İslam ahlâkçıları, dilde iffetsizlik giderilmeden insanın tam anlamıyla iffetli sayılamayacağını belirtirler. Dilin iffetsizliği ise alaya alma (sühriyyet), gizli halleri araştırma (tecessüs), gıyabında çekiştirme (gıybet), karalama (hemz), kusur arama (lemz), söz taşıma (nemîme), lakap takma (tenâbüz) gibi ahlâk dışı hususlarla oluşur. Özellikle takma ad ile paylaşılan bu türden incitici paylaşımların dini olarak günahı, ahlâki olarak ayıbı ve hukuki olarak da maddi cezası vardır.

Sosyal medya kullanımında dürüstlük, üst değerdir ve müslüman açısından hem dünya hem de ahiret yurdu için en değerli sermayedir. Bazı âlimler dilin doğruyu söylemesini mutluluğun ilk basamağı kabul ederler.⁶⁹³ Bu açıdan sözde aranan nitelik onun doğru olmasıdır. Doğruluk güzel ahlâkın en önemli ölçütüdür. Hz. Peygamber, yalan söylemenin iman ile bağdaşmayacağını haber verirken⁶⁹⁴ yalanın feci sonucunu da şöyle izah

⁶⁹¹ Bk. Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Beyrut 1392, II, 19-20.

⁶⁹² İsrâ’ (17), 36.

⁶⁹³ Mâverdi, *Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn*, Kahire 1986, s. 261.

⁶⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 5.

eder: “Yalandan sakının. Çünkü yalan ahlâksızlığa kapı aralar, o da cehenneme sürükler. Kişi yalan söyleye söyleye Allah katında büyük yalancı diye damgalanır.”⁶⁹⁵ Bu hadisin işareti doğrultusunda sosyal medya mecralarında dürüstlük ilkesine riayet etmeyen ve yalan haberler yayan hesapların sahiplerine işletmecileri “güvenilir değil” ya da “aldatıcı hesap” / “untruthful account” vb. ifade koymalıdır.

İnsan onuruna saygılı olmak bir diğer ilkedir. Her insan onur sahibi bir varlık olarak dünyaya gelir ve onur, her şeyin üstündedir. Dolayısıyla insanın namus, şeref ve haysiyetine dil uzatılması, itibarsızlaştırılması ve incitilmesi ağır bir ruhi tahribata sebep olur. Hz. Peygamber bir kimsenin namus, şeref ve haysiyetiyle oynamayı büyük günahların en büyüklerinden saymıştır.⁶⁹⁶

Sosyal medyada kontrolsüzlükten yararlanılarak ortaya çıkan linç eylemlerinde kitle psikolojisine kapılarak yer almamak, masumiyet karinesine itibar etmek esaslı bir ahlâk ve hukuk ilkesidir. İslam inancı açısından Âdem ve Havvâ'nın çocukları olan her bir insan yaratılış gerçekliğine uygun olarak tertemiz ve günahsız doğar. Buna bağlı olarak suçsuzluk ve borçsuzluk insanın doğuştan gelen asli özelliğidir. Bu tabii hal insan lehine bir delildir. Aksini iddia eden ispatla yükümlüdür. İddia eden delil getiremediği takdirde aleyhine iddiada bulunulan şahsın reddi ile dava düşer. Yine bu ilkeye bağlı olarak insanlara hüsn-i zan beslemek ve önyargılı tutumlardan sakınmak esaslı bir görevdir. Dolayısıyla hiçbir insan ya da guruba sırf bu gerçeklik sebebiyle suçluluk izafe edilmemesi, olumsuz tavır alınmaması gerekir. Suçluluğu ya da borçluluğu kanıtlanmış hiç kimseye suçlu ve borçlu muamelesi yapılamayacağı *Mecelle*'de: “Berâet-i zimmet asıldır”⁶⁹⁷ şeklinde ifadesini bulmuştur. Berâet-i zimmet aksi ispat edilinceye kadar kişinin suçsuzluğu ve borçsuzluğu üzerine yapılan vurgunun kavramsallaştırılmasıdır.

⁶⁹⁵ Müslim, “Birr”, 103-105; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 80; Tirmizi, “Birr”, 46; İbn Mâce, “Mukaddime”, 4, 5, 7; Mâlik, el-Muvatta', “Kelâm”, 16.

⁶⁹⁶ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 35; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 190.

⁶⁹⁷ *Mecelle*, md. 8.

Sosyal medya kullanıcılarının, suç ve cezada şahsiliği ilkesini dikkate alarak bir grubu, mesleği ya da coğrafyada yaşayanları toptancılık üzerinden yargılamamaları gerekir. Hiç kimse ve hiçbir toplum ya da topluluk bir başkasının suçundan dolayı suçlanamaz, cezalandırılmaz. Kur’ân-ı Kerîm bunu çok açık bir şekilde ifade eder.⁶⁹⁸ Dolayısıyla herhangi bir topluluğa veya kişiye ait sorun bir başkasına mal edilmemelidir. Bu bağlamda bir şehri, bir grubu, bir sülaleyi...”toptan şöyledir” diye genellemek uygun olmaz. Şu ayet, bu konudaki ahlâki ilkeyi belirler: “Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsizliğe sürüklemesin.”⁶⁹⁹

Alaycı ve küçümseyici söz ve eylemlerden kaçınmak gerekir: Bir kişi ya da grubun diğerini alaya alması bizzat Kur’ân-ı Kerîm tarafından yasaklanmıştır.⁷⁰⁰

Hız. Peygamber de şu iki hadisiyle bu konuda uyarıda bulunmaktadır:

*“Kardeşini küçümsemesi, kişiye bela olarak yeter.”*⁷⁰¹

*“Hor, hakir, küçük görülüp de dışlanan, kapıdan kovulan saçı başı dağınık / pejmürde nice insanlar vardır ki Allah’a yemin etseler Allah onları yemininde mahçup etmez.”*⁷⁰²

İnsanların mahrem bilgilerinin / gizli hallerin peşine düşüp (tecessüs) bunları ifşa etmeyi Kur’ân-ı Kerîm: “İnsanların gizliliklerini elde etmek için casus gibi çalışmayın.”⁷⁰³ ayetiyle yasaklamıştır. Bir insanın işlediği günah bile olsa onun deşifre edilmesi yasaktır, kişilik haklarının ihlalidir. Hız. Peygamber de: “İnsanların mahrem alanlarının (avrât) peşine düşenleri ne kadar sağlam sığınaklarda gizlenirlerse gizlensinler Allah’ın da onların gizli hâllerinin peşine düşerek deşifre edeceğini ve rezil duruma düşü-

⁶⁹⁸ En’âm (6), 164; İsrâ’ (17), 15; Fâtır (35), 18; Zümer (39), 7; Necm (53), 38.

⁶⁹⁹ Maide (5), 8.

⁷⁰⁰ Hucurât (49), 11.

⁷⁰¹ Müslim, “Birr”, 32.

⁷⁰² Müslim, “Birr”, 138, “Cennet”, 48.

⁷⁰³ Hucurât (49), 12.

receğini haber vermiştir.⁷⁰⁴ Bizzat Rasûlullah (s.a.s.) kapısının deliğinden bakan birisini sert şekilde uyarmış,⁷⁰⁵ bu tür insanların kendilerine gösterilecek tepkiyi hak ettiklerini⁷⁰⁶ ifade etmiştir.

Aile içi mahremiyet ve mesken dokunulmazlığı konusunda en güzel örneklerden birisi şudur: Hilafeti sırasında bir gece şehri denetlediği sırada bir evden gelen sesler üzerine duvardan tırmanıp çatıdan eve baskın düzenleyen Hz. Ömer (r.a.) ev sahibinin içeride bir kadın (cariyesi) ile birlikte içki içtiğini görünce onu: “Ey Allah’ın düşmanı! Allah’ın işlediğin bu rezaleti gizleyeceğini mi zannettin?” diye azarladığında, ev sahibi, mesken dokunulmazlığını ve evinin mahremiyetini ihlal eden Hz. Ömer’e: “Saygıdeğer Halife, yavaş ol! Ben bu yaptığımın Allah’a bir isyanda bulundum, sen ise üç” dedikten sonra ihlallerini şöyle hatırlatmıştır:

Birincisi: Allah: “İnsanların gizli hâlleri / mahrem alanları hususunda casusluk yapmayın.”⁷⁰⁷ dediği hâlde sen benim mahrem alanıma girip özel hayatımı araştırmaya kalktın.

İkincisi, Allah’ın: “Ey iman edenler! Kendinizi tanıtıp izin almadan ve içinde oturanlara selâm vermeden başkasının evine dalmayın”⁷⁰⁸ ayetine aykırı olarak eve giriş için izin almadın; hane halkına selam vermen gerekirken vermedin.

Üçüncüsü Allah: “Evlere kapılarından girin.”⁷⁰⁹ dediği hâlde sen çatıdan atladın.

Ev sahibinin bu hatırlatmaları üzerine Hz. Ömer, özür dileyerek oradan ayrılmıştır.⁷¹⁰

⁷⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 421, 424; V, 279.

⁷⁰⁵ Müslim, “Edeb”, 40.

⁷⁰⁶ Buhârî, “Diyât”, 15, 23; Müslim, “Edeb”, 43-44; Nesâî, “Kasâme”, 48; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 243.

⁷⁰⁷ Hucurât (49), 12.

⁷⁰⁸ Nûr (24), 27-28.

⁷⁰⁹ Bakara (2), 189.

⁷¹⁰ Harâîti, *Mekârimü'l-ahlâk ve me'âlihâ* (nşr. Eymen Abdülcâbir el-Buhayrî), Kahire 1419/1999, s. 152; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir* (nşr. Vedad el-Kâdî), Beyrut 1408/1988, VI, 137-138; İbşîhî, *el-Mustatraf fî külli fennin mustazraf* (nşr. Müfid M. Kumeyha), Beyrut 1406/1986, s. 344; Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl* (nşr. Bekri Hayyânî-Safvet es-Sekkâ), Beyrut 1401/1981, III, 808.

Bütün bunlar göstermektedir ki birilerini gizlice dinlemek, gözetlemek, elde ettiği bilgileri gerçek bile olsa deşifre etmek İslam'ın temel kaynaklarına aykırıdır ve ciddi bir ahlâk sorundur ve kul hakkı ihlalidir.

Gıyabında çekiştirmek (gyibet) büyük günahıdır, ahlâk sorundur. Birisini, kendisinde bulunmayan bir özellik ile zikretmek iftira, hoşlanmayacağı bir şeyi arkasından konuşmak ise gyibettir.⁷¹¹ Kur'an-ı Kerim açık biçimde "birbirinizin gyibetini yapmayın" buyururken bunu ölü kardeşin etini yemek olarak vasıflandırmaktadır.⁷¹² Yapılan gyibet kaç kişiye ulaşmış ise kişi o kadar günaha girmiş olur. Bu tür sözler söyleyen adına en tehlikeli silahtır.

Karalama (hemz) yapmak ve kusur aramak (lemz) ve buna bağlı paylaşımlar ahlâka aykırıdır. Kur'an-ı Kerim, insanları arkadan çekiştirmeyi, dalga geçmeyi, kaş-göz işaretiyle, el-kol hareketiyle alaya almayı, aşağılamayı, mahcup etmeyi ve karalamayı yasaklamış ve kınamıştır: "Yazıklar olsun arkadan çekiştiren, yüze karşı dalga geçmeyi ve ayıplamayı alışkanlık haline getirenlere!" ayetleri⁷¹³ bu konuda açık bir uyarıdır.

Söz taşıma (nemîme) özelliği taşıyan paylaşımlar ahlâka aykırıdır. İnsanların sözlerini birbirlerine taşıyarak bozgunculuk çıkarmak⁷¹⁴ yasaklanmıştır. Kur'an-ı Kerim bunu açıkça kınamakta ve yasaklamaktadır.⁷¹⁵ Çünkü söz taşıyan şeytanın elçisidir.

Rencide edici lakaplar paylaşmak (tenâbüz) ve onunla hitap etmek açık biçimde yasaklanmıştır: "Ey İman edenler! Birbirinizi kötü lâkaplarla çağırmayın."⁷¹⁶

Saygısız, nezaketsiz, incitici ve özensiz bir dil ile paylaşımında bulunmak bir kul hakkı ihlalidir. Hz. Peygamber: "Mü'min, bal arısına benzer. O sadece temiz olan yiyeceklerle beslenir. Temiz

⁷¹¹ Müslim, "Birr", 70; Ebû Dâvûd, "Edeb", 35; Tirmizî, "Birr", 23; Dârimî, "Rikâk", 6.

⁷¹² Hucurât (49), 12.

⁷¹³ Hümeze (104), 1-2.

⁷¹⁴ İshak b. Râhûye, *el-Müsned* (nşr. Abdülğafûr Abdülhak el-Belûşî), Medine 1412/1991, I, 402.

⁷¹⁵ Kalem (68), 11.

⁷¹⁶ Hucurât (49), 11.

yerlere konar,⁷¹⁷ bir dala konsa onu kırmaz.”⁷¹⁸ buyurmaktadır. Hadisten anlaşıldığı kadarıyla, maharet, zarafet, eziyetsiz ve külfetsiz oluşu, pisliklerden uzak duruşu, bal gibi şifa kaynağı bir gıda üretmesi, disiplinli bir aileye sahip oluşu, bir yere konduğunda incitmemesi, suya konduğunda bulandırmaması, dala konduğunda kırmaması gibi inceliklere sahip oluşuyla mü'min de arıya benzemektedir.⁷¹⁹ Bu yönleriyle söylenen söz ve söyleme biçimi mü'min vakarına yakışacak ölçülerde olmalıdır.

Doğruluğundan emin olunmayan bilgiler paylaşılmamalıdır. İnsanın, duyduğu bir şeyi araştırmadan, üzerinde düşünmeden paylaşması doğru değildir. Kur'an-ı Kerim'de de aynı uyarı şöyle yapılmaktadır: “Ey inananlar! Doğruluk ve adaletine güvenilmeyen (fâsık) birisi size haber getirirse, o haberin doğruluğunu araştırın, yoksa işin hakikatini bilmeden herhangi bir kavme kötülük edip yaptığınıza derin bir pişmanlık duyacağınız durumlarla karşılaşabilirsiniz.”⁷²⁰ Hz. Peygamber de: “Kişiye her duyduğunu nakletmesi yalan olarak yeter.”⁷²¹ buyurur.

Hz. Peygamber'in “Bir kimsenin dünyasını ve ahiretini ilgilendirmeyen, lüzumsuz, fuzuli işleri (mâ lâ ya'nî) terk etmesi iyi Müslüman oluşunun işaretidir.”⁷²² hadisinde buyurduğu üzere insanın her söz ve eylemi nedeniyle hesap vereceğini dikkate alarak seçici davranması, vaktini israfa varacak ölçüde boşa harcamaması gerekir. Buna göre sosyal medyanın ihtiyaç ölçüsünde ve makul bir süre kullanılması, kullanılan sözün ya bir hayra delalet etmesi ya da bir kötülüğü önlemesi hedeflenmelidir. Kur'an-ı Kerim bundan sakındırmaktadır: “Kurtuluşa ermiş mü'minler, boş ve yararsız şeylerden yüz çevirirler. Boş yere söz ve işten sakınırlar.”⁷²³

⁷¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 199.

⁷¹⁸ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, Riyad 1423/ 2003, VII, 509.

⁷¹⁹ Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, Beyrut 1415/1994, V, 653, 655-656.

⁷²⁰ Hucurât (49), 6.

⁷²¹ Müslim, “Mukaddime”, 5.

⁷²² Tirmizî, “Zühd”, 11; İbn Mâce, “Fiten”, 12; Mâlik, *el-Muvatta'*, Husnül-huluk”, 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 201.

⁷²³ Mü'minûn (23), 3.

İnsanların hata, kusur ve günahlarını örtmek, bunları paylaşmamak esastır. Bu hem eylemin faili hem de o bilgiye sahip olanlar için geçerli ahlâki ilkedir. İnsanlar hata yapabilirler, kusur işleyebilirler. Bir Müslümana yakışan o hatayı örtmektir. Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Her kim dünyada bir müslümanın kusurunu gizlerse Allah da kıyamet gününde onun kusurunu gizler.”⁷²⁴ Diğer bir hadiste de: “Bir müslümanın herhangi bir kusurunu görüp de onu saklayan kimse diri diri mezara gömülen bir kız çocuğunu o mezardan çıkararak hayat veren kimse gibidir.”⁷²⁵ buyurmaktadır.

Hata ve günahın gizli kalması sahibinin tevbe edip ondan dönmesini kolaylaştırdığı gibi affedilmesini de kolaylaştırır.

Bir hatayı veya günahı deşifre etmek aynı zamanda o kötülüğün yayılmasına yardımcı olmak anlamına gelir. İmam Gazzâlî’ye (ö. 505/1111) göre bir insanı günaha sevkeden iki şey vardır. Birincisi başkasını o günahı işlerken görüp cesaretlenmesi, ikincisi de bir defa işledikten sonra tekrarlamasının kolaylaşmasıdır.

Bir insanın kendisini muhatabının yerine koyarak onun duygusu ve düşüncelerini, beklentilerini anlamaya, onun gibi düşünmeye çalışması ve kendi konumunu ona göre belirlemesi, kendisi için istemediğini başkası için de yapmaması ahlâkın altın kurallarından birisi kabul edilir ve Hz. Peygamber bu tavrı Müslümanlıkta kalitenin göstergesi sayar: “Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için istemedikçe kamil bir mü’min olması mümkün değildir.”⁷²⁶

Buna göre insanlar kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi muhatabına yapmamalıdır. Bu, başarılabilirse kişi kendisini kontrol edebilir.

Bir sözü ilk söyleyen veya bir eylemi ilk defa başlatan iyi bir iş yapmışsa onun sevabını aldığı gibi o söz veya iş devam ettiği müddetçe kendisine sevap yazılmaya devam edilir. Şayet bu söz veya iş bir kötülüğü ifade ediyorsa onun günahını üstlen-

⁷²⁴ Buhârî, “Mezâlim”, 3; Müslim, “Birr”, 58, “Zikir”, 38; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 38, 60.

⁷²⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 38.

⁷²⁶ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71, 72; Tirmizî, “Kıyamet”, 59; Nesâî, “İmân”, 19, 33; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9, “Cenâiz”, 1; Dârimî, “İsti’zân”, 5, “Rikâk”, 29; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 89; III, 176, 206, 251, 272, 289.

diği gibi o devam ettiği müddetçe kendisine günah yazılmaya devam edilir. Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Kim söz ve eylemleriyle iyi bir çığır açarsa onun sevabını alır ve o devam ettikçe kendisine sevap yazılmaya devam edilir. Kim söz ve eylemleriyle kötü bir çığır açarsa onun günahını üstlenir ve o devam ettikçe kendisine günah yazılmaya devam edilir.”⁷²⁷ Hz. Peygamber bunu da şöyle örneklendirir: Haksız yere öldürülen her bir insandan kardeşi Habil’i haksız yere öldürerek ilk cina-yeti işleyen Kâbil hesabına bir günah yazılır. Çünkü ilk öldürme işini o başlatmıştır.⁷²⁸

Buna göre bir sözü ilk kim söylemişse ya da bir eylemi kim başlatmışsa ya da önceden başlamış olsa da kendisinden kim öğrenmiş ise her tekrarlandığında muhtevaya göre onun hesabına bir ecir veya günah geçer.

Bu açıdan insanlar söylem ve eylemlerine bir de bu açıdan dikkat etmelidirler. Özellikle sosyal medya mecraları bu konudaki hareketliliği hızlandıran özellik taşıdığından sözü ölçüp tartıp ona göre söylemek gerekir.

Sonuç olarak Kur’ân-ı Kerim’de ve Hz. Peygamberin söz ve eylemlerinden özetlenen bu ahlâk ilkeleri, sosyal medyanın kullanımında kendisine en fazla ihtiyaç duyulanlardır.

Manipülasyon ve Gerçeğin Değersizleştirilmesi, Gerçek Olmanın Değerli Kılınması

Modern ekonomi, birçok açıdan değerlendirilebilirse de daha önce de üzerinde durulduğu gibi arzular ve hazlar üzerinde stratejik oynamalarla sanal ihtiyaç oluşturup üretim-tüketim içinde gidip gelen bir insan tipi oluşturmuştur. Bu yeni tip insan modeli modern ekonomik yapının önemli bir yönünü ifade eder. Özellikle reklam ve moda merkezli manipülasyon araçlarının zemin oluşturduğu ve “post truth” kavramıyla ifade edilen gerçeğin değersizleştirilmesi ya da sahte gerçek-

⁷²⁷ Müslim, “İlim”, 15, “Zekât”, 69; İbn Mâce, “Mukaddime”, 14; Nesâî, “Zekât”, 64.

⁷²⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 32, “Enbiyâ”, 1; Müslim, “Kasâme”, 27; Tirmizî, “İlim”, 14; İbn Mâce, “Diyât”, 1.

lik, gerçekten uzaklık veya gerçeğin karartılması, dijitalleşme ile birleştiğinde ortaya etkili bir algı gücü çıkmaktadır. Çünkü bu çağda artık bir şeyin ne olduğu değil ne anlam ifade ettiği ya da ne hissettirdiği önemli hale gelmiştir. Burada ahlâki sorun şudur, ortada bir gerçeklik varsa ve bu da değersizleştirilmişse ya da değerli bir şey değersizleştirilmişse orada ilişkili kişilerle o gerçeklik arasına bir engel konularak “görme” fonksiyonu perdelenmiştir. Bir başka ifadeyle insan kandırılmıştır. Bu da bir anlamda yalanda ustalık ile eşdeğer bir eylemdir ve kötüdür. Kötülüğün ise geçişkenliği ve hızlı bir şekilde yaygınlaşması söz konusudur. İşin içine biraz da heyecan katıldığında daha güçlü bir etkiye sahiptir. Bunun ne kadar kalıcı etki yaptığı tartışılabilir. Ancak en azından belli miktarda haksız kazanç sağlayan bir dinamik olması açısından ahlâki değildir. Kendi ürününü olduğundan daha farklı göstermek mesela belli hastalıkların önlenmesinde etkili bir içeriğe sahip olduğu ya da rakip firmanın ürünlerinin sağlığa zararları üzerinden çıkarılan bir fısıltı ile değersizleştirme sonucu elde edilen kazançlar ahlâki olamaz. İlk olarak güçlü bir markanın yalana ihtiyacı yoktur ve onun büyüklüğü doğruluğa dayanmalıdır. Bir otomobil markası gücünü kendinden alıyorsa daha fazla kişiyi etkiler ve doğru yönetildiğinde, dürüstlük ilkesi doğrultusunda hareket edildiğinde etkinin sürekli olması kaçınılmazdır. İkinci bir gerçeklik de yalanın muhatabı için çok güçlü bir açık bırakmasıdır. Yalanın o anda hissedilememesi ya da görülememesi halinde dahi günün birinde açığa çıkmak gibi bir özelliği vardır. Babalarının Hz. Yusuf’u kendilerinden çok sevdiği hissinden yola çıkarak onun sevgisinin kendilerine odaklanmasını isteyen diğer çocukları Hz. Yusuf’u alıp kuyunun dibine bıraktıklarında ağlayarak babalarına gelmişler ve şöyle demişlerdir: “Babacığım belki sen bize inanmayacaksın ama biz yarışma için gittiğimizde eşyamızın başında bıraktığımız Yusuf’u kurt kapmış! Fakat biz doğru da söylemiş olsak sen bize inanmayacaksın.” deyip üzerine sahte kan sürdükleri Yusuf’un kanlı gömleğini de kanıt olarak gösterdiler. Babaları Yakub onlara: “Nefisleriniz size kötü bir işi güzel göstermiş.

Artık bana düşen güzel bir sabırdır. Sizin anlattığınıza göre, yardımına sığınılacak ancak Allah'tır.”⁷²⁹

Babaları Yakub “bu ne merhametli bir kurtmuş! Yusuf’u yemiş de gömleği parçalamamış öyle mi?!” deyip onların yalan söylediklerini anlamıştı! O yalanın sahipleri bunu hesap edememişlerdi. Dolayısıyla her iki yüzlü tutum ve davranış ya da yalan söz gün bir açık bırakır ve sahibine inandırıcılığı kaybettirir. Bundan sonra güveni kazanmak çok zordur. Nitekim Kraliçe Züleyha Hz. Yusuf’u ayarttığı anda Allah’ın uyarısıyla kendine gelen Hz. Yusuf kaçmış ve kapıyı açtığı anda Kral ile karşılaşmışlardı. Kraliçenin Yusuf’u, Yusuf’un da onu suçlaması üzerine gömleğin arkadan yırtılmış olması kraliçenin yalan söylediğinin açık kanıtı idi. Kral gizlenmesini istese de olay çok geçmeden duyulup yayılmıştı.⁷³⁰

Sonuç olarak bu gerçekliklerle de bağlantılı olarak söylemek gerekirse reklam ile ürün arasındaki ilişki gerçekliğe dayanmalıdır. Dolayısıyla reklam ve tanıtım içeriklerinin dürüstlük ilkesine uygun olarak belirlenmesi, bilgilendirici nitelik taşıması ürüne olan güveni sağladığı gibi sürekliliğini de temin eder ve onun marka değerini arttırır. Reklam ile verilen mesajın içeriği ürün ile örtüşmüyorsa bunun en büyük zararı yine üreticiye dönmektedir. Çünkü müşteri memnuniyetsizliği durumunda her zaman alternatiflere yönelebileceği gibi memnun olmadığı ürünün de olumsuz propagandasını ya da kötü reklamını yapacağından esas kaybeden uzun vadede üretici olacaktır. Sonrasında ne kadar kaliteye yönelirse yönelsin o imajı silmek kolay olmayacaktır. Zihindeki ilk kodlama o ürün ile ilişkiyi sürekli hale getirebilir. Gerçekleri dikkate almaksızın duygular üzerinden umutların ve korkuların istismarına dayalı manipölasyonlar, yönlendirmeler, güdülemeler ve iradeyi yönetme ile sonuçlanan eylemlerin hiç birisi ahlâki değildir.

⁷²⁹ bk. Yusuf (12), 16-18.

⁷³⁰ bk. Yusuf (12), 23-34.

Dijital Reklam ve Tanıtımda Ahlâki İlkeler

Reklam, ürün ya da hizmetin hedef kitlenin ilgisini çekmesi, tercih edilmesi, benimsenmesi ve satın alınması için ikna amaçlı iletilerin, bedeli karşılığında ya da karşılıksız şekilde belli mecralar üzerinden tanıtılması demektir. Sözlü ve yazılı kodlardan oluşan reklamcılıkta belli ölçüde bir abartının ve algının kullanılabilildiğini de belirtmek gerekir.

Reklam, ikna faaliyetidir ve satın almaya yönelik etkileyici kodlarla izleyiciyi eyleme geçirmek temel amaçtır. Hz. Peygamber'in alım-satımda irade üzerinde yapılan manipülasyonları yasakladığı örnekler vardır. Yemin bunlardan birisidir: "Yemin malın sürümünü arttırır ama bereketi yok eder."⁷³¹ Diğer bir hadiste de "ticaretin hayırlısı, satıcının malını övmediği, alıcının kötülemediği, tarafların helal duyarlılığı ile hareket ettikleri, alış-verişin hakkını verdikleri, yeminden sakındıkları alım-satımdır" buyrulur.⁷³²

Dürüstlük ilkesi reklamcılıkta da üst ilkedir. Söz, görüntü ve vaat edilen ne ise onun içeriği ile örtüşmesi esastır ve bu çerçevede verilen bilgilerin ispatlanabilir nitelikte olması gerekir.

Reklamcılıkta bütün dinlerin korumayı hedeflediği ve insan olarak herkesin ortak değeri olan can (sağlık), mal, nesil, akıl, din güvenliğini riske sokan, insan onurunu, mülkiyet haklarını zedeleyen söz ve tutumlardan sakınılması gerekir. Aşağıda ifade edilen esaslar bu ilkeler çerçevesinde düşünülmelidir.

Reklamların sunumunda toplumsal sorumluluk ilkesine özen göstermek esastır. Reklam yoluyla tanıtım yapan işletmeler, topluma karşı yükümlülüklerinin bulunduğu bilinci ile hareket etmek ve bu bağlamda objektif, gerçeğe uygun, öğretici, bilinçlendirici, nezaket ilkelerine uygun içerikte sunum yapmalıdırlar. Kamu düzenini bozacak, çatışmaya sebep olacak, şiddet, kabalık ve suç özendircek, rakip firmaları hedef alacak, toplumsal değerleri örseleyecek içerikler ahlâki değildir. Özellikle

⁷³¹ Buhârî, "Büyû", 26; Müslim, "Müsâkât", 131; "Ebû Dâvûd, "Büyû", 6.

⁷³² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, V, 99, nr. 4787.

toplumda itibarlı mesleklerin mensupları temsil ettikleri mesleği küçük düşürecek ya da o itibarı kullanarak insanları hatalı şekilde yönlendirecek içeriklerden uzak durmak, meslek itibarına özen göstermek zorundadırlar.

Çocukların beden-ruh sağlığını, ahlâki gelişimlerini, toplumsal gelişim özelliklerini olumsuz etkileyebilecek, aile ilişkilerini bozacak söz, deyim ve görsel malzeme kullanılmamalıdır.

Reklamcılıkta kişilik haklarını gözetme vazifesi gereği insanların aidiyetlerine saygı çerçevesinde etnisite, inanç, coğrafya, cinsiyet, yaş, engellilik hali, hastalık, meslek, statü gibi farklılıklar sebebiyle rencide edici / onur kırıcı söz ve görüntülerden kaçınılması gerekir. Ayrıca duygu sömürüsüne, güvenin kötüye kullanılmasına, insanların içinde bulundukları olumsuz şartların istismarına karşı duyarlılık gösterilmesi gerekir.

Reklamı yapılan ürünün işlevselliği dışında, statü, ayrıcalık kazandırma, alan ilk kişi ya da ilkler arasında olma, anı ve yeni heyecanı yaşamak ya da herkeste olanın dışında kalmamak gibi ayartıcı stratejiler üzerinden pazarlama yoluna gitmenin ahlâki ilkelerle bağdaşan bir tarafının olmadığını vurgulamak gerekir. Ürünlere dönük bu tür provakatif yönlendirmelerin sonucu israf veya savurganlık ya da doyumsuzluktur.

Sonuç olarak

¹Müslüman ahlâkının üst ilkesi dürüstlük ve maddi-manevi bütün boyutlarıyla önce zarar vermeme konusunda duyarlı olmaktır. Hz. Peygamber “asla zarar vermek yoktur, zarar görenin de ona zararla karşılık vermesi kabul edilemez”⁷³³ buyurmuştur. Bu bağlamda zarara karşı sıkı tedbirlerin alınması buna rağmen zarar ortaya çıkmışsa hızlı şekilde telafi edilmesi gerekir. Bu bağlamda ekonomik hayatta müşterilerden gelen geri bildirim ve şikâyetlerin hızlıca sonuçlandırılması, haklı taleplere anında cevap verilmesi gerekir.

⁷³³ İbn Mâce, “Ahkâm”, 17; Mâlik, *el-Muvatta'*, “Akdiye”, 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 327; ayrıca bk. *Mecelle*, md. 19.

²Veri mahremiyeti ve bu konuda mülkiyete saygı ilesine riayet etmek gerekir. Dolayısıyla müşterinin, verileri konusunda tam anlamıyla bilgilendirilmesi; onun tam rızası ve gönül hoşnutluğunun alınması için ayrıntılı bir rıza metni ve sonrasında ona uygun şekilde davranılması, müşterinin, verilerinin saklanması ve kullanılması konusunda koştuğu şartlara riayet edilmesi esastır. Hz. Peygamber (s.a.s.) “Müslümanlar helali haram ve haramı helal kılmadıkça konuşulan şartlara bağlılık göstermelidirler” hadisi esas alınmalıdır.⁷³⁴

³Kişisel verinin mahremiyetine sadakat gösterilmesi, kullanılması durumunda rızaya uygun davranılması ve şeffaf bir tavır takınılması, dürüstlük ilkesinin gereğidir. Müşterinin güven ve memnuniyetini kazanmanın da yoludur.

Kişisel verilerin ekonomik araç olarak kullanmalarının yanında mega internet şirketlerinin ya da platformların keza devletlerin kişisel verileri ve dijital gözetim mekanizmaları yoluyla elde ettikleri bilgileri birey, toplum ve devletlere karşı toplumsal mühendislik aracı olarak kullanmaları en ciddi ahlâki sorunlardan birisidir. Özellikle yaygın şekilde hayatımıza girmiş olan dijital platformların ve iletişim araçlarının bir anlamda kötü niyetli insanların casusluğuna gönüllü katılımı kabul anlamına gelebilecek izler bırakması ve bunların farklı amaçlara hizmet edecek şekilde depolanması uzun vadede ahlâki ve hukuki sorunların başında gelmektedir. Bu, uluslararası bir problem olarak tartışılması gereken bir alandır. Bu konuda en önemli adım, veri sahibinin izni ve koştuğu şartlar dışında bir eyleme başvurulmamasıdır. İslam öncesi Mekke’de haksızlıkla mücadele ve haksızlığa uğrayanlara yardımı amaçlayan ve Hz. Peygamberin de üyesi olduğu “hılfü’l-fudûl”e benzer bir oluşum ile dijital ortamın ahlâki ilkelere göre işleyişini temin edecek, bu konudaki duyarlılıkları canlı tutacak aktivitelere ağırlık verecek gerektiğinde dijital kuruluşları denetleyecek uluslararası bir örgüt kurulmalıdır.

⁷³⁴ Buhâri, “İcâre”, 14; Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 12; Tirmizî, “Ahkâm”, 12.

⁴Serbest piyasa ekonomisi ve güçlü rekabetin getirdiği dinamizm sermaye gücünü elinde tutanlara avantaj sağladığından belli ülkelerin ya da firmaların tekelleşmesine ve kartelleşmesine zemin hazırlamaktadır. Ülkemizdeki e-ticaret firmalarında da bu yönde bir gidiş dikkati çekmektedir. Büyük alış-veriş sitelerinin yan ürünler yoluyla daha fazla yayılmaları yeni firmaların pazara girişine engel oluşturmaktadır. Bu bağlamda kendi markalarını üretmeleri, lojistik ve dağıtım servislerine sahip olmaları, rakip olarak gördükleri firmaları satın alarak kendilerine bağlamaları yeni firmaların pazara girmelerine engel olmaktadır. Aynı şekilde küresel dijital platformlar rakip olarak gördükleri firmaları satın alarak kartel statülerini güçlendirmektedirler. Farklı oyuncuların piyasaya girmesini engelleyen bu vahşi rekabet ortamı sonucu doğan tekelleşme en ciddi ahlâki sorunlardan birisidir. Hepsinden önemlisi bu birçok açıdan bir güvenlik sorunudur.

Bunun yanında elde ettikleri yüksek kâr kendi iç döngüsü içinde kaldığı için de istihdam ve paylaşım gibi konularda toplumsal refahın artmasında bir katkısı bulunmamaktadır. Ayrıca bu tür tekelleşme ve kartelleşmeler sonucu pazara yeni giren firmaların güçlü olmaması halinde haksız rekabete maruz kalması sonucu piyasadan silinme riski taşımaktadırlar. Öte yandan ekonomik araçların firmalar ve devletler bazında aynı zamanda bir silah olarak da kullanıldığı dikkate alınır sa bu tür tekelleşmelerin birçok devletin bütçesinden fazla gelire sahip firmaların toplum mühendisliğinde kullanılması uluslararası bir tehdit alanıdır. Dolayısıyla bu alanlarda ahlâki kontrol mekanizmalarının ne kadar önemli olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Kur'an-ı Kerim sermayenin ya da gücü belli ellerde toplanmasının ve tröstleşmenin ciddi bir sorun olduğunu belirterek gerekli tedbirlerin alınmasına işaret eder.⁷³⁵

⁷³⁵ Haşr (59), 7.

Tekelcilik sadece ürünlerin sunumu ve müşteriye elde tutma açısından değil milyarlarca doları bulan reklam pastasından pay alma konusunda da haksız bir rekabet oluşturmaktadır.

⁵Kazanırken ahlâk vurgusu yapanlar o kazancı sağlayan çalışanlarına hakkının teslimi konusunda aynı ahlâki duyarlılığı göstermelidirler. Tersinden okunduğunda da ücreti konusunda işverenin ahlâki davranmasını bekleyenler, işin hakkını verme konusunda da aynı duyarlılığı göstermelidirler.

⁶Dijital platformlarda ürünlerini satışa sunanlarla alım yapan müşteriler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde uygulanacak prosedürlerin, hak ihlalinde bulunanlara öngörülen müeyyidelerin belirlenmesi gerekir. Uyuşmazlıkların çözümünü hızlandıracak bir başka ifade ile davayı sürünce-medede bırakacak ya da uzatacak tutum ve davranışları engelleyecek mekanizmanın kurulması gerekir.

⁷Dijital ekonomik faaliyetleri sunan platformların merkezleri büyük ölçüde yurt dışında bulunduklarından hakların takibi ve ihlallerin engellenmesi için uluslararası bir mekanizma geliştirilmeli, söz konusu platformların yurt içinde temsilcilik açmaları sağlanmalıdır.

DİZİN

A

Abbâsîler 131
Abdullah 161
Abdullah b. Abbâs 82, 96, 97, 140
Abdullah b. Ca'fer 109
Abdullah b. Cübeyr 70, 231
Abdullah b. Mes'ûd 38, 53
Abdullah b. Mübârek 82, 83
Abdullah b. Ömer 95, 98, 122,
171, 232
Abdullah b. Revâha 128
Abdurrahman b. Avf 162
Abdurrezzâk es-Senhûri 135
aç 45, 54, 55, 109, 141, 181, 201
aç gözlülük 229
açık arttırma 157
adalet 34, 57, 104, 131, 135, 163,
179, 231, 263
Adam Smith 224
Âdem ve Havvâ 262
ağaç 178, 200
ağ tabanlı ekonomik düzen 246
ahiret 22, 41, 59, 60, 61, 62, 64,
72, 81, 82, 101, 102, 104,
108, 152, 193, 195, 198, 201,
211, 254, 260, 261
ahiret yurdu 72

ahlâk 5, 15, 21
ahlâki değerler 220, 228
Ahmed b. Hanbel 18, 21, 22, 37,
44, 48, 52, 54, 69, 72, 74, 77,
80, 82, 89, 92, 100, 101, 104,
105, 108, 109, 117, 120, 122,
123, 126, 127, 128, 130, 140,
141, 142, 144, 145, 147, 148,
149, 151, 152, 153, 164, 165,
171, 175, 181, 186, 188, 189,
190, 193, 196, 209
akıl 271
akıllı cihazlar 220, 225, 234
Akıl 232
Akit 239
alan el 241
aldatan 257
aldatıcı hesap 262
âlem 22
Alexander Nix 237
algoritma 237
Alım-satım 219
alışkanlık 245, 265
alış-veriş 64, 76, 77, 92, 98, 100,
103, 139, 154, 185, 192
alkol 248

* Bu dizini hazırlayan İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi
Arş. Gör. M. Taha Topçu'ya teşekkür ederim.

Allah 5, 13, 15, 16, 20, 21, 23, 24,
25, 26, 27, 28, 31, 32, 37, 38,
41, 44, 46, 48, 49, 50, 52, 53,
54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75,
76, 77, 81, 84, 86, 88, 92, 96,
101, 105, 106, 109, 110, 111,
112, 115, 118, 119, 122, 123,
125, 128, 133, 141, 143, 144,
146, 147, 148, 152, 153, 154,
158, 166, 168, 169, 170, 171,
173, 176, 177, 178, 179, 180,
181, 182, 187, 188, 189, 191,
192, 193, 194, 195, 196, 197,
199, 201, 202, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 210

Allah rızası 28, 197

Allah yolunda olanlar 202

Alman Medenî Kanunu 116

Amazon 225, 250

anket 256

anlaşma 47, 103, 136

ansiklopedi 218

App Store 225

Aracılık 225

A'râf 23, 51, 66, 71, 86, 168, 202,
205

arama motorları 221, 239

Arap 161

ar-ge 227

arttırılmış gerçeklik 235

arz-talep dengesi 158, 254

arzular 243, 246, 268

asimetrik ilişki 242

asker 19, 83, 160, 219

aslı günah 35

aşevleri 200, 201

Atâ b. Ebî Rabâh 140

A'vâf 202

avrat 263

ayartma 248

âyât 159

ayıp muhayyerliği 90

Ayneyn Tepesi 70, 231

Aynî 126

azim 169, 170

B

bağış 127

bahçe 19, 64, 192, 193, 194

bal arısı 265

banka 217, 220

Basra 119

bayındırlık 201

Bedir 146, 148, 213

beklenmeyen hal 134, 135, 136,
138, 139

bencilik 194, 228, 229

Berâet-i zimmet 34, 262

bereket 32, 51, 52, 71, 72, 73,
75, 157, 195, 207, 214, 241,
243, 258

besmele 48, 49, 51

Beyt-i Harem 32

Beytullah 33

bey'u'l-îne 120, 121, 122

big data 235

bimaristanlar 200

bireycilik 246

birr 174

bitki 63, 177

blog 221

blok zincir 235

bolluk 32, 50, 72, 116

Booking.com 225

borç 64, 216

Brexit 237

Britannica 219

Brunson 252

Buhârî 21, 22, 26, 42, 43, 44, 47,
49, 50, 63, 76, 78, 79, 84, 87,
88, 89, 91, 95, 96, 97, 98, 100,
102, 107, 110, 111, 113, 114,
115, 118, 126, 128, 130, 140,
141, 142, 144, 145, 150, 152,
153, 164, 165, 171, 179, 181,
187, 188, 190, 191, 209, 210

bulut bilişim 225, 235

Burka 202

büyülü 245

C

Câbir b. Abdillâh 95, 96
 cahiliye 158
 câiha 138
 Cambridge Analytica Skandalı 237
 cami 201
 can 271
 canlı 18, 52, 57, 95, 98, 110, 112, 192
 casusluk 252, 264
 cenaze 110, 200
 cennet 23, 152, 193
 Cessâs 131, 132
 ceza 50, 101, 194
 cimrilik 65, 73, 77, 123, 143, 194, 196, 197, 207, 228, 229
 cinsiyet 272
 Cloud-Computing 225
 coğrafya 222, 272
 cömertlik 196
 Cumhuriyet Türkiye'si 219

Ç

çaresizlik 104, 201
 çeşmeler 198, 200, 201
 çeyiz 201
 Çocuk 272

D

Dabî'a b. Zühayr 129
 dalâlet 24
 damân 158
 Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye 122
 data 235
 Deepfake 249
 Dellâl 202
 Demir 160
 demir-çelik 160
 denge 57, 64, 250, 252
 deniz 158
 depresyon 248
 Derin Kurgu 249

devlet 44, 124, 128, 129, 130, 133, 199
 Devlet Hazinesi 162
 dijital bankacılık 251, 252
 dijital baskı teknolojileri 221
 dijital çağ 217
 dijital devrim 219
 Dijital ekonomi 223
 dijitalleşme 217, 218, 220, 228, 247, 252, 259, 269
 dijital mecralar 228, 238
 dijital medya 227
 dijital okur-yazar 217, 220, 250
 dijital para 220
 dijital platformlar 220, 222, 235, 236, 242, 273, 274
 dijital teknolojiler 217, 219, 226, 227, 228
 dijital zorbalık 227
 dilencilik 157
 dilin tutulması 261
 din 232, 271
 dinar 33, 123
 dinden çıkma 196
 irtidat 196
 doğâl kaynaklar 223
 Doğruluk 261, 266
 dolar 237, 250, 251
 Donald Trump 237
 doyumsuzluk 228, 229, 246, 247, 248, 259
 dron 219
 dua 35, 36, 39, 43, 51, 73, 95, 100, 113, 152, 181, 205, 206
 dul 95, 162, 200
 duygu sömürüsü 272
 dürüstlük 239, 240, 246, 257, 258, 261, 269, 270, 272, 273

E

E-Bay 225
 Ebû Basîr 146, 147
 Ebû Cendel 146, 147
 Ebû Dâvûd 21, 35, 37, 42, 48, 51, 56, 77, 78, 79, 87, 91, 96, 97, 98, 102, 103, 104, 105, 109,

110, 111, 113, 114, 115, 117,
118, 122, 127, 138, 140, 142,
149, 150, 152, 153, 164, 166,
186, 189, 209, 210
Ebû Hanîfe 82, 108, 122, 131
Ebû Hüreyre 213
Ebû İshak es-Sübe'î 124
Ebû Mûsa el-Eş'arî 161
Ebû Saîd el-Hudrî 105
Ebû Süfyân 33
Ebû Ubeyde b. Cerrah 188
Ebû Yûsuf 89, 122, 131, 138
Ebû'd-Dehdâh 64
Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf
el-Malatî el-Halebî 124
ecir 268
eğitim 22, 45, 169, 177, 179, 201
eğitim-öğretim 169, 201, 220
ekolojik kriz 245
ekonomi 219, 221, 223, 224, 227,
228, 235, 252, 268
ekonomik insan 233, 259
ekonomik kriz 252
Elmahlı Hamdi Yazır 25
Elon Musk 250
emanet 256
emek 158, 223
emek-sermaye dengesi 223
emperyal mücadele 228
Enes b. Mâlik 37, 143, 145, 152,
168
engelli 272
Ensar 162
Ensâr 64
esir 59, 144
es-Sünen 148
estetik operasyonlar 245
eşya 259
e-ticaret 234, 242, 253, 254, 255,
256, 274
etik değerler 237
etnisite 272
ev 96, 125, 201
evlendirme 200
evlenme 145

F

Facebook 224, 237, 250, 251
faiz 40, 68, 70, 71, 113
fakir 102, 143, 144, 187, 188,
192, 205, 214
farz 260
fâsık 266
Fâtıma 52, 124, 125
Fâtih 19
fisk 257
fıtrat 169
finans 251
fiyat istikrarı 253
Fizy 225
Foods Market 250
force majeure 134

G

ganimet 70, 128, 133, 203
Gazâlî 40, 45
geçmiş hale vefa 214
gelir 20, 27, 29, 33, 40, 43, 44, 49,
60, 73, 78, 99, 103, 113, 118,
124, 130, 133, 174, 177, 178,
179, 187, 192, 201
George Simmel 247
Getir 225
gıda 158
gybet 261, 265
Gideon Gartner 235
girişimci 223
Girişimcilik 157
Google 224, 225, 250, 251
Google Maps 250
Google Play Store 225
gönül hoşnutluğu 240, 241, 273
gönül zenginliği 234
görselleştirme 227
gülül 44, 128, 129
güdüleme 270
güdülenme 222
günah 240, 262, 263, 267, 268
güven 31, 32, 33, 34, 100, 112,
145, 147, 148, 167, 169, 239,
246, 250, 258, 273

güvenin kötüye kullanılması 256,
272
güvenlik 220
güvenli liman 258

H

Habil 268
habis 257, 258
hacc 158, 234
hacc-ı ekber 153
hâciyyât 246
hacr 244
Hafs b. Abdirrahman 108
hak 234, 235, 247, 255, 257,
264, 275
hak ihlali 234, 275
Hakîm b. Hızâm 140
hakkaniyet 163, 255
haksız kazanç 227, 238
haksız rekabet 240, 252, 253,
254, 257, 259, 274
haksız sebep 254
Halep 124
Halid b. Velid 70, 232
halife 197
Halîme 142, 143
hammadde 236
haram 229, 260, 261, 273
harcama 244, 245, 247
Harem 45, 118
Hasnâ 202
Hassan b. Sâbit 117
hasta 95, 199
hatır şikesi 257
hattat 218
hava 158
havâle 115
Hayber 128, 202
hayır 21, 62, 75, 76, 100, 124,
168, 174, 180, 199, 200, 201
hayvan 48, 109, 198
haz 22, 131, 151
hazcılık 247
Hedonist 248
hedonizm 247, 248
hegemonik tutum 256

helal 157
helal kazanç 257
hemz 261, 265
Hepsiburada.com 225
Hevâzin 231
heyecan 269
hulfü'l-fudûl 273
hırs 224, 229
hıyarü't-tedlis 89
hicret 27, 28, 202, 232
hidayet 25, 63
hikmet 131, 143
hileli ürün 256
hile muhayyerliği 89, 90
hipnoz 245, 247
hisbe 86
hizmet 18, 72, 93, 102, 174, 176,
177, 194, 198, 200, 201
homo economicus 259
hububat 33
Hudeybiye Barış Antlaşması 232
hukuki güvence 239
Hulefâ-i râşidin 129
Huneyn Gazvesi 213, 231
hurma ağacı 64, 230
Husâmüşşehid 129, 130, 132
husumet 255
Huzeyfe b. Yeman 148
Huzeyme b. Sâbit 163, 230
huzur 32, 34, 50, 61, 68, 71, 100,
112, 164, 165, 170, 173, 175,
182, 188, 190, 201, 205, 207
hüsn-i kabul 258
hüsn-i zan 262
hüsn-i zann 34
Hz. Âişe 35, 124, 164, 170, 173
Hz. Ali 52, 77, 124, 125, 129,
132, 153, 203
Hz. Ebû Bekir 197, 198
Hz. Hamza 70
Hz. Hatice 142
Hz. İbrahim 118
Hz. Nûh 73
Hz. Osman 202, 203
Hz. Ömer 105, 117, 129, 132,
150, 161, 198, 202, 205, 206,
208, 264

Hız. Peygamber 15, 16, 18, 21, 22,
 26, 27, 33, 35, 36, 37, 38, 39,
 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49,
 50, 51, 52, 53, 56, 60, 63, 69,
 70, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80,
 81, 82, 86, 87, 89, 90, 91, 92,
 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 101, 102, 103, 104, 105, 108,
 109, 110, 112, 113, 114, 115,
 117, 118, 120, 123, 124, 126,
 127, 128, 129, 130, 133, 138,
 140, 141, 142, 143, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 150, 151,
 152, 153, 164, 165, 166, 168,
 169, 171, 173, 174, 175, 179,
 182, 186, 187, 188, 189, 190,
 191, 192, 193, 196, 197, 198,
 199, 201, 202, 203, 204, 207,
 208, 210
 Hz. Yusuf 269, 270

I

Ininal 225
 Instagram 250
 Irak 161, 170

İ

ibadet 234
 İbn Cerir et-Taberî 126
 İbn Hacer el-Askalânî 76, 124,
 126
 İbn Mâce 37, 47, 48, 50, 51, 53,
 54, 63, 69, 72, 77, 79, 80, 81,
 88, 89, 90, 91, 92, 93, 96,
 99, 100, 103, 104, 110, 113,
 114, 115, 117, 127, 140, 142,
 144, 145, 148, 149, 150, 151,
 152, 164, 165, 166, 171, 186,
 188, 209
 İbn Mes'ûd 119
 İbn Osman 122
 İbnü'l-Lütbiyye 127
 İbrahim 23, 31, 32, 62, 68, 84,
 118, 143, 204, 206
 içme suyu 202

ideal 34
 iffet 261
 iftira 257, 265
 iğlâl 127
 ihracat 251
 ihsân 22, 158
 ihtikâr 254
 İhtikâr 116, 117, 118, 120
 ihtiyaç 17, 23, 34, 57, 72, 76, 93,
 94, 110, 111, 112, 113, 114,
 116, 135, 152, 167, 177, 178,
 190, 191, 192, 193, 194, 195,
 200, 201, 202, 203, 207, 222,
 227, 228, 233, 235, 238, 239,
 243, 244, 250, 252, 266, 268
 ikâle 103
 iletişim 220, 221, 273
 ilhâd 117, 118
 ilim 43, 52, 176
 imalat 15, 174
 İmam Gazzâlî 102, 267
 İmam Mâlik 89
 iman 21, 38, 74, 80, 105, 111,
 154, 195, 198, 261, 264
 imar 199
 imarethaneler 200
 imkân-risk ikilemi 228
 imtihan 41, 178, 187, 203, 212
 infak 72, 190, 191, 193, 195,
 196, 198
 inovasyon 222, 226, 227
 İnsan onuru 262
 İnternet 225
 intihar 248
 ipotek 242
 irade 241, 242, 271
 irtidat 197
 islâl 127
 İslam ahlâkı 254
 İslam Ansiklopedisi 219
 İslâm İşbirliği Teşkilâtı 150
 israf 178, 188, 218, 244, 245,
 246, 247, 272
 İsrailoğulları 214
 İstegelsin 225
 istihdam 176, 177
 istismar 272

istişare 170
 İsviçre 18, 19
 isyan 46, 53, 189, 197, 206
 iş 16, 17, 18, 20, 36, 49, 50, 52,
 56, 124, 132, 134, 135, 136,
 137, 146, 168, 169, 171, 172,
 173, 175, 176, 177, 179, 182,
 183, 186, 193
 işbölümü 177
 işveren 18, 102, 137, 171, 172,
 179, 180
 ithalat 251
 iTunes 225
 iyilik 19, 21, 23, 26, 28, 48, 60,
 100, 101, 102, 112, 174, 177,
 183, 186, 191, 198

K

Ka'be 32
 Kâbil 268
 kabiliyet 177, 178
 Kâdî'l-kudât 131
 Kahire 39, 43, 47, 49, 105, 112,
 122, 124, 125, 126, 131, 132,
 146, 147, 152, 204, 205, 206
 kalite 18, 40, 48, 113, 177, 178
 Kamu düzeni 271
 kanaat 234, 247
 kaparo 148, 150, 151
 kapitalist düzen 245
 kapitalist ekonomi 222, 223
 kapitalizm 224
 kâr 64, 224, 228, 238, 242, 274
 karaborsacılık 116, 254
 kararlılık 170
 kardeş 193
 kargo 159, 225
 Kârûn 55, 189, 211
 kâr-zarar ortaklığı 162
 karz-ı hasen 112
 Kâsânî 47, 97, 124, 125
 kasko 238
 Kâtip Çelebi 40
 Kayle Ümmü Benî Enmâr 99
 Kays b. Ebî Garaze 186
 kazanma dürtüsü 245

kefalet 115, 148, 149
 keffaret 254
 kefil 148, 149
 kıskançlık 228
 kısrak 162
 kıtlık 31, 33, 85, 116, 142
 kişisel hak 220
 kitap 218, 220
 Kitap 157
 Kitapyurdu 225
 kitle psikolojisi 262
 kodlama 270
 komisyon 225, 253
 komisyonculuk 97
 konteyner 159
 kopya 227
 korku 32, 34, 80, 136, 203
 Koruma duvarları 227
 kozmetik 245
 köle 124, 180, 209, 249
 kredi 94
 kul hakkı 238, 257, 265
 kumar 40, 49, 65, 71, 126
 Kur'an öğretme 200
 Kureyş 27, 231
 Kurtubi 81, 119, 206
 küfür 231
 kültür 220
 küresel 158

L

Lâ ilâhe illallah 198
 Lambert 135
 lemez 261, 265
 Leylek Vakfı 200
 lider 34
 hükümdar 34
 LinkedIn 224

M

Ma'dûm 139, 140
 mahrem 249, 263, 264
 mahremiyet 220, 235, 264
 makine öğrenmesi 227

mal 27, 28, 43, 50, 61, 63, 68, 74,
75, 77, 89, 91, 96, 99, 102,
108, 110, 116, 118, 119, 121,
125, 129, 139, 140, 142, 144,
150, 170, 174, 188, 189, 190,
197, 201, 202, 221, 224, 225,
228, 231, 232, 239, 245, 246,
255, 256, 257, 263, 271
mâ lâ ya'nî 266
mali ceza 253
maliyet 224, 228, 242
manipölasyon 236, 239, 268
manipölatif davranış 235
manipölatif ifadeler 239
manipölatif uygulamalar 223
marka 242, 269, 270
Mark Zuckerberg 237
masumiyet karanesi 262
matbaa 218
Mâverdi 34, 47, 132
Mecelle 34, 35, 48, 97, 114, 135,
136
medeniyet 199
Medîne 15, 18, 27, 60, 85, 95,
113, 147, 161, 202, 213, 232
Medine Pazarı 18
medreseler 200
medya 220, 221, 225, 228, 237,
260, 261, 262, 268
Medya ekonomisi 228
medya etiği 228
Medyen 86
mehir 240, 241
Mehmet Akif 18
mekfûlün anı 149
mekfûlün leh 149
Mekke 18, 27, 28, 31, 32, 33, 53,
109, 113, 118, 142, 146, 147,
148, 200, 213, 232, 273
mekruh 260
mendup 260
merfû' 126
merhamet 45, 178, 179, 270
mesken dokunulmazlığı 264
meslek 69, 83, 136, 137, 190, 194
Meşrebetü Ümmi İbrâhîm 202
meta 219, 238

metâ 235
meyve ağaçları 198
Mısır 1, 170
Milton Friedman 224
Miras 79
misafirperverlik 213
misâk 65
Miseb 202
mobil teknolojiler 235
moda 236, 243, 268
Motorola 250
muâhât 162
mudabere 162
Muhacir 162
muhâlün aleyh 115
muhâlün leh 115
Muhammed b. el-Münkedir 84
muhasabe 220
Muhayrik 201
muhtâl 115
mukriz 121
musarrât hadisi 89
Mutarrif b. Abdillâh eş-Şihhîr 141
Mut'im b. Adî 213
mutlu 247
mutluluk 43, 72, 73, 112, 164,
165, 173, 212, 245, 247
mübadele 223
mübah 261
mücbir sebep 134, 138
müeyyide 227
mülk 28, 189
mülkiyet 234, 271
Müseyyeb b. Vâdîh 82, 83
müstakriz 121
müşrik 214, 232
müşteri 18, 33, 68, 78, 82, 93, 98,
99, 102, 108, 138, 218, 222,
256, 270, 275
müşteri kraldır 256
müteşebbis 222, 255
mütevelli 202
müzâyede 253

N

Nadiroğulları 201

Nâfi 150, 170
 Nâfi' b. el-Hâris 150
 namaz 22, 46, 83, 151, 153, 154,
 155, 197
 namus 262
 nankörlük 32, 204, 205, 244
 narh koymak 253
 Nasiruddin et-Tûsî 178
 navigasyon 235, 238
 Necâşî Ashame 213
 necş 78, 253
 nefis 28, 29, 40, 41, 45, 46, 68,
 229, 238, 248
 Nefs 28, 269
 nefsânî arzu 229
 nefis-i mardıyye 28
 Nefs-i râdiye 28
 nehb 127
 nemîme 261, 265
 nesil 271
 nesnelerin interneti 221, 235
 Netflix 225
 nimet 31, 67, 204, 205, 210
 niyet 35, 98, 106, 120, 135, 139,
 169
 Nokia 250
 nöbet 19

O

OFAC 251
 online alış-veriş 221
 Online sipariş 224
 Osmanlı 218
 oyun 220, 227

Ö

öğrenme 207
 Ömer b. 'Abdilaziz 130
 ön yargı 35
 özel hayat 235, 264
 özenti 259
 özgürlük 220, 235
 Özgürlük 235

P

para 33, 44, 47, 112, 119, 138,
 175, 180, 190, 192, 202, 220,
 228, 230, 251, 252
 para trafiği 251
 parklar 200
 patent 227
 Paycell 225
 paylaşabilme 197
 Paypal 225
 pazar 84, 86, 87
 pazarlama 236, 243, 245, 257,
 259, 272
 pazarlanma 242
 pazaryeri 253, 255
 piyasa 252, 253, 254, 274
 posta 225
 post truth 268
 psikoloji 241
 psikolojik harb 233
 psikopatoloji 248
 psikopatolojik sorunlar 234
 psikososyolojik 258

R

rahim 48, 49, 160, 179
 Rahmân 159
 rahmet 48, 70, 210
 Râzî 40, 106, 125, 126
 reel ihtiyaçlar 245
 rehin 115, 148, 149, 150
 rekabet 222, 250, 275
 Rekabet 226
 reklam 224, 226, 234, 236, 240,
 243, 251, 254, 260, 268, 270,
 275
 reklam pastası 251, 275
 rıza 240, 241, 273
 rızık 39, 40, 55, 56, 81, 168, 254
 risk 158
 robot teknolojileri 235
 Roma hukuku 107
 Ross Poole 17
 ruh 21, 22, 46, 166
 Rusya 251

rüşd 244
rüşvet 40, 41, 74, 79, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130, 131,
132

S

sabır 146, 169, 170, 203
sadaka 42, 43, 44, 49, 77, 112,
119, 141, 149, 185, 186, 187,
192, 197, 198, 244, 254
sadaka-i cariye 198
sadaka taşları 192
Sa'd b. Rabî' 162
Sâfiye 202
Safvân b. Ümeyye 33, 150
sağlık 220
sahabe 115, 116, 199
Sahabe 202
Sahibinden.com 225
Sahr b. Vede'a 52
Sahtekârlık 249
sahte yorum 257
Saîd b. Cübeyr 117
Saîd Halim Paşa 22
sâlih 107, 172
San'a 193
sanal alem 250
sanal beğeni 257
sanal ihtiyaç 223, 241, 245, 247,
268
sanat 220
satıcı 230, 242, 243
satım akdi 255
satmak 19, 23, 27, 75, 76, 90, 99,
118, 119, 165, 203
savaş 52, 134, 191, 220, 228, 232
savunma sanayii 160
savurganlık 245
sebat etmek 168
seçkin insan 245
sekülerleşme 223, 228, 233
selâm 264
Selçuk Parsadan 249
Semğ 202
Serahsî 130, 131, 132
sermaye 31, 34, 47, 57, 72, 80,
81, 157, 165, 177, 221, 223,
234, 242, 255, 274
Sevâde b. er-Rabî 109
sıdk 197
sıfır marjinal maliyet 224
sıla-i rahim 43, 132
siber hırsızlık 227
siber tehditler 238
Sifü'l-Bahr 147
sigorta 238
sikayet.com 225
sikayetvar.com 225
simsarlık 97
siyaset 22, 219
soft 246
sorumluluk 45, 48, 72, 88, 107,
130, 131, 175, 178
sosyal 220, 221, 228, 234, 236,
237, 246, 248, 249, 251, 252,
260, 261, 262, 266, 268
sosyal hasar 246, 249
sosyalist ülkeler 223
sosyal medya 235, 260, 261, 262,
263
spor 220
Spotify 225
Statü 246
stok 254
stokçuluk 254
stratejik 161
su 40, 165, 192, 200, 201, 202,
203
Suheyb b. Sinan er-Rûmî 27
suht 126, 128
Süheyl b. Amr 146
sühriyyet 261
Sümâme b. Üsâl 33
Sünnet 157
SWIFT 251

Ş

Şafii 89
şahit 163
şahsilik 263
Şakik b. İbrahim el-Belhî 206

Şam 170
 Şer 1, 122
 şeref ve haysiyet 262
 Şeymâ 213
 şeytan 37, 66, 67, 68, 191, 244
 şirket 224, 252
 şuf'a 79, 125

T

tâcir 18, 33, 85
 tahsîniyyât 246
 Tâif 214
 taklit 256
 takma ad 261
 tamahkârlık, 228
 tankerl 159
 taşımacılık 158
 tayyib 240, 257, 258
 tayyibât 157
 tebzîr 244, 246
 Tebzîr 244
 tecessüs 261, 263
 tedarikçi 221
 tedavi 170, 190, 201, 207
 Tekel 250
 tekelleşme 234, 254, 256, 274
 tekke 201
 teknoloji 160
 telakki'r-rukbân 77, 253
 telbiye 33
 telif hakları 227
 telif-patent hakkı 234
 temyiz gücü 106, 107
 tenâbüz 261, 265
 tes'ir 253
 Teşebbüs 157
 teşvik 56, 92, 94, 116, 127, 199, 200
 tevekkül 37, 52, 54, 168, 170
 teverruk 122
 Tevrat 23, 149
 Tezkiye 92
 tîb-i nefis 240
 ticaret 22, 220, 226, 234, 249, 253, 254, 255
 ticari iş modelleri 224

ticari rekabet 228
 Timur 124
 tok gözlülük 234
 toplum mühendisliği 235, 274
 toprak 39, 136, 177, 194
 travma 248
 Trendyol 225
 tröstleşme 274
 Trump 237, 252
 tuzak 223, 247
 tüccar kavim 161
 tüketici 221, 222, 225, 226, 242, 243, 245, 256, 259
 tüketim 222, 236, 243, 245, 247, 248, 268
 Tüketim arzusu 243
 Türkiye Diyanet Vakfı 219
 Twitter 237, 250

U

Uber 225
 Ubeydullah 161
 uçuş kanun 160
 'udûl 174
 Uhud 44, 70, 202
 Uhud Dağı 232
 Uhud Gazvesi 231
 Ukrayna 251
 untruthful account 262
 uyuşturucu 248
 uzay sanayii 160

Ü

ücret 47, 124, 125, 172, 224, 255, 257
 üç boyutlu görüntü 250
 Ümmü Gülsüm 132
 Ümmü Mihcen 213
 Ümmü Seleme 37
 üretici 221, 222, 233, 242, 259, 270
 üretim 15, 18, 72, 91, 177, 183
 üretim faktörleri 223
 ürün 191, 195

V

vaat 271
 vahşi rekabet 234, 246, 250, 274
 Vahşi Rekabet 250
 vakıf 131, 203
 Vâsıt 119
 Vâsile b. el-Eska 91
 vasiyet 202, 244
 Vefâ 212
 vefâkâr 213
 vera 83, 108, 144
 verebilme 199
 veren el 241
 vergi 220, 222
 veri 219, 221, 222, 234, 236,
 237, 273
 veri avcılığı 241, 260
 veri madenciliği 219, 235
 vicdan 157, 240, 258
 virüs 238
 vizyon 34
 vücûb 106

W

Waze 250
 WhatsApp 250
 Whole 250

Y

Yaani 224
 Yahudi 202
 yakın 46, 72
 Yakub 269, 270
 yalan 163, 230, 261, 266, 270
 yalancı 230, 262
 yapay zekâ 227, 235, 237, 241,
 246
 yasama 255
 yaşlı 181, 195, 201
 yatırım 34
 Yemâme 33
 yeme-içme 199

Yemeksepeti 225
 yemin 66, 72, 92, 128, 185, 186,
 194, 241, 271
 yetim 40, 64, 201
 yevmül'-mezîd 152
 yoksul 143, 194, 208
 yol 25, 27, 74, 81, 117, 121, 182,
 185, 201
 YouTube 250
 Yunus b. Ubeyd 83, 84
 yuva 201

Z

zaaf 228, 230
 zafer 24, 83, 168
 zahid 82, 83
 zarar 5, 24, 29, 87, 91, 92, 114,
 119, 120, 134, 135, 136, 137,
 138, 139, 143, 175, 187, 218,
 226, 231, 255, 260, 272
 zaruriyyât 246
 zaviye 201
 zayıflar 34
 zekâ 176
 zekât 18, 22, 39, 42, 43, 44, 72,
 76, 113, 128, 129, 141, 142,
 143, 144, 165, 166, 186, 187,
 188, 190, 191, 196, 197, 198,
 200, 201, 230
 Zemahşeri 105, 106, 125, 127,
 173, 205, 206
 zengin 115, 139, 142, 144, 180,
 187, 192, 193, 195, 202, 214
 zenginlik 115, 139, 142, 144,
 180, 187, 192, 193, 195,
 202
 Zeyd b. Erkam 124
 zeyl 218
 Zimem defterleri 192
 zulüm 34, 107, 109, 117, 118
 Züfer 89
 Züleyha 270